

**VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS**

Giedrė **SABAITYTĖ**

**„UŽRIBIO ŽMONĖS“ LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS
VISUOMENĖJE**

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, Istorija (05 H)

Kaunas, 2010

UDK 947.45
Sa-04

Disertacija rengta 2006–2010 m. Vytauto Didžiojo universitete

Doktorantūros teisė suteikta Vytauto Didžiojo universitetui kartu su Lietuvos istorijos institutu 2003 m. liepos 15 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu Nr. 926

Mokslinis vadovas:

Prof. habil. dr. Jūratė Kiaupienė (Vytauto Didžiojo universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H)

ISBN 978-9955-12-623-2

Turinys

ĮVADAS	4
1. TAPSMO „UŽRIBIO ŽMONĖMIS“ KONCEPCIJA	21
1.1 Socialinio elgesio nukrypimo teorijos	22
1.2 „Užribiškumą“ formuojantys faktoriai LDK visuomenėje	28
1.3 Savo/svetimo perskyros svarba tapsmo užribio žmonėmis procese	32
1.4 Teisėtumo ir leistinumų sampratos marginalizacijos procese	39
1.5 „Kriminalizacijos“ samprata ir reikšmė	49
2. TAPSMO UŽRIBIO ŽMONĖMIS SOCIOKULTŪRINIS „SCENARIJUS“	52
2.1 Sociokultūrinės kilmės užribio žmonių apibrėžtys	52
2.2 Raganos kaip sociokultūriškai svetimo elemento samprata	57
2.3 Tapsmo sociokultūrinės kilmės užribio žmonėmis raidos etapai	67
2.3.1 Sociokultūrinio svetimumo identifikavimas	67
2.3.2 Pirminė ir antrinė deviacija raganavimo, kaip sociokultūrinio užribiškumo, formavime(si)	71
2.3.3 Stigmatizavimas	76
2.3.4 „Sociokultūrinio svetimumo“ kriminalizavimas	84
2.3.5 Atsakomoji reakcija į „svetimumo“ grėsmę	89
3. TAPSMO UŽRIBIO ŽMONĖMIS „SOCIOEKONOMINIS SCENARIJUS“	92
3.1 Socioekonominės kilmės užribio žmonių apibrėžtys	92
3.2 Socioekonominio užribiškumo samprata LDK teisėje	95
3.3 Tapsmo socioekonominės kilmės užribio žmonėmis raidos etapai	99
3.3.1 Egzistavimas nelegalumo būsenoje	99
3.3.2 Atsakomoji reakcija į socioekonominius nusikaltimus	110
IŠVADOS	115
ŠALTINIAI	118
LITERATŪROS SĄRAŠAS	120
SANTRUMPOS	126
PRIEDAI	127

ĮVADAS

Visuomenę galėtumėme prilyginti sudėtingam organizmui, kurio funkcionavimas nėra įmanomas be jo sudedamųjų dalių efektyvaus veiklos barų pasidalijimo ir bendradarbiavimo tarpusavyje. Skirtingais istoriniais laikotarpiais formavosi ir skirtingos nuostatos, koks turėtų būti idealios visuomenės modelis, kokią svarbą įgyja vieni ar kiti visuomenės nariai, kaip suvokiama šių asmenų vieta hierarchinėje piramidėje. Jau nuo Platono laikų buvo kuriami tobulų valstybių ir visuomenių modeliai, kurių tikslų veikimą turėjo užtikrinti griežtas atliekamų vaidmenų pasidalijimas. Tobuloje it laikrodžio mechanizmas visuomenėje kiekvienas turėjo puikiai žinoti savąją vietą hierarchijoje, nešti naudą. Visgi jau nuo seniausiųjų laikų visose visuomenėse egzistavo tam tikros žmonių grupės, sunkiai įtilpdavusios arba net iškrisdavusios iš tradicinės „žynių, karių ir gamintojų“ schemos, niekaip neatitikdavusios amžininkų susikurtų pageidautino ar tinkamo elgesio schemų, nubrėžtų rėmų; šie žmonės „nebuvo nei veiklūs bendruomenių dalyviai, nei žmonių tarpusavio ryšių kūrėjai, skatinantys įvairių struktūrų plėtotę“¹.

Svarbiausias tokių asmenų skiriamasis bruožas – jų gyvenimo būdo ir pasaulėžiūros bei gyvenamo laikmečio visuomenėje egzistuojančios „normalumo“ sampratos sankirta. „Normalumo“ ribų nubrėžimas sukurdavo ir išprovokuodavo situacijas, kuriose jų diktuojamų sąlygų neišpildę ir nustatytų normų neatitikę asmenys atsidurdavo „nenormalumo“ užribyje. Nenormalumo“ samprata buvo plati ir įvairialypė, sietina tiek su netinkamu elgesiu, išskirtiniais būdo bruožais ar fizinėmis savybėmis.

Į „nenormalumo“ sampratą galėjo patekti ir netinkamas elgesys, išskirtiniai bruožai, kai kurios fizinės savybės. Deviantinio elgesio, kuris vyraujančios „normaliosios“ daugumos atstovų suvokiamas kaip nukrypstamas, apraiškos skirtingais laikotarpiais randamos visose visuomenėse.

¹ A.Vosyliūtė, V. Kasparavičienė, G. Maniukaitė, E. Kocal, *Varguomenė: gyvensena ir vertybės*, Vilnius, 2004, p. 5.

Problema ir aktualumas

Nors įvairios „nenormalumo“ apraiškos egzistuoja kaip kultūrinė universalija, bet skirtingose geografinėse erdvėse ir skirtingais laikotarpiais šios „nenormaliosios“ grupės įgydavo itin specifinius bruožus. Vienoje ar kitoje socialinėse aplinkose susiklostydavo skirtinga „užribio“ samprata ir skirtingas jai priskirtinų tam tikrų asmenų grupių koloritas bei jų egzistencijai charakteringų vietų diapazonas. „Užribio žmonių“ grupė visais laikais buvo ir yra itin įvairialytė bei heterogeniška. Jos sampratos ir definicijos bėgant laiko kito, ženkliai keitėsi šios sąvokos turinys. Kai kurios ypatybės, lėmusios tapsmą „užribio žmonėmis“, vėliau galėjo būti ir nelaikomos užribiškumo, marginalumo indikatoriais. Skirtingose epochose gyvavusiose visuomenėse susiformuodavo skirtingos „užribio“, „užribiškumo“ sanklodos, patekimo į visuomeninio gyvenimo paraštes galimybės, santykio su „normaliaja“ visuomenės dalimi ypatybės.

Asmenys, išsiskyrę savo išvaizda, elgsena ar gyvenimo būdu ir dėl to „normaliosios visuomenės“ atstumti, nevaicino jokio svarbaus vaidmens politiniame ir ekonominiame valstybės bei visuomenės gyvenime. Dėl šios priežasties jie buvo nenaudingi, o kartais ir pavojingi. Dėl tokio savo „nenormalumo“, iššaukiančio išskirtinumo jie tapdavo svetimaisiais tarp savųjų, atsidurdavo savosios visuomenės užribyje. Tolesnis jų gyvenimas klostydavosi už savotiškos ribos, kuri atskirdavo „normaliuosius“ ir „reikalingus“ nuo „nenormaliųjų“, „nereikalingų“, ar tiesiog kitaip gyvenusių. Tokiems asmenims įvardinti šiame darbe pasirinktas „užribio“ žmonių terminas. Toks įvardinimas suponuoja egzistuojančias tam tikros visuomenės normalumo ar leistinumo ribas, kurias dėl įvairių priežasčių peržengusieji atsidurdavo „užribyje“.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (*toliau* – LDK) visuomenėje taip pat egzistavo į visuomeninio gyvenimo „užribį“ išstumti asmenys. XVI – XVIII a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje egzistavusi luominė sankloda kūrė savitas sąlygas „užribio visuomenės“ formavimuisi. XVI a. pasirinktas kaip pradinis atskaitos taškas, nes LDK šaltinių būklė, jos fragmentiškumas neleidžia tirti šį fenomeną ankstesniuose šimtmečiuose. XVI – XVIII a. LDK visuomenė patyrė daugybę transformacijų. Gausūs politiniai ir kariniai įvykiai, socialiniai bei kultūriniai pokyčiai paliko neišdildomą pėdsaką ir atitinkamai formavo esminius šios konkrečios visuomenės saviidentifikacijos parametrus. XVI a. luominės distinkcijos įgijo apčiuopiamus pavidalus, iš Vakarų Europos sklidusios Reformacijos, Renesanso idėjos neišvengiamai keitė tiek kultūrinį, tiek socialinį valstybės kraštovaizdį. Reformacijos paveiktas konfesinis kunigaikštystės fragmentavimasis vertė ieškoti naujų

sugyvenimo galimybių ir dialogo su skirtingais visuomenės socialiniais segmentais. XVI a. antrojoje pusėje LDK nuolat kariavo ar buvo sudariusi tik trumpalaikes paliaubas, o tarpuvaldžiai buvo neramūs ir neigiamai veikę valstybės politinės ir socialinės egzistencijos pamatus. „Po Liublino unijos iki XVIII a. antrosios pusės LDK raidą veikė Europos žaliavų periferijoje nuo XVII a. pradžios blogėjanti ekonominė konjunktūra. XVII a. valstybės būklę sunkino nuolatiniai karai ir epidemijos, sukeldavę demografines ir ūkio krizes. Tokiomis sąlygomis tiek LDK, tiek ir visa Respublika nepajėgė žengti ekonominės ir socialinės pažangos keliu neatsilikdama nuo Vakarų Europos. LDK išgyveno socialinės raidos sąstingį“². Šie politiniai, socialiniai ir kultūriniai veiksniai kūrė komplikuotą, bet tuo pačiu ir itin spalvingą socialinių saitų, sociokultūrinių ir socioekonominių faktorių, kultūrinių normų mozaiką LDK visuomenėje.

XVI – XVIII a. LDK egzistavo „savi užribiai“, ženkliai besiskiriantys nuo ankstesnių ir vėlesnių amžių „užribių“. Žinoma, dauguma aptariamuoju laikotarpiu visuomenės paribyje egzistavusių asmenų ar jų grupių, kaip „užribio žmonių“ atstovai, galėjo būti suvokiami tiek ir ankstesniais, tiek ir vėlesniais laikais. Pavyzdžiui, prostitutės, valkatos, elgetos, plėšikai beveik visada buvo traktuoti kaip esantys už „normalumo“ ir „leistinumo“ ribos, gal tik skyrėsi jų suvokiamos grėsmės laipsnis bei kontrapriemonės, taikomos prieš pastaruosius. Visgi pastebėtina, kad šiuo konkrečiu laikotarpiu egzistavo ir labai specifinės išstumtų už visuomeninio gyvenimo ribų asmenų grupės, kurios būdingos *tik* aptariamajam laikotarpiui, nes jie susiformavo *tik* dėl tam tikrų fenomenų, buvusių aktualių *tik* konkrečioje istorijos atkarpoje. „Užribio žmonių“ grupė apima labai plačią amplitudę žmonių, neatitikusių tuometinės visuomenės keliamų „normalumo“, leistinumo kriterijų ir išstumtų į visuomeninio gyvenimo užribį dėl skirtingo spektro priežasčių. Šios grupės susiformavo, veikiant įvairios prigimties faktoriams ir situacijoms. Atsižvelgiant į šios tematikos įvairiapusiškumą ir sudėtingumą, šiame darbe tikslingai pasirinkta strategija dėmesį telkti tik į specifines XVI – XVIII a. laikotarpiu LDK egzistavusias „užribio žmonių“ grupes. Šios grupės susiformavo veikiant tik šiam laikotarpiui būdingai socioekonominei luominei valstybės sanklodai bei vyraujantiems kultūriniais kodams ir vertybių sistemoms. Dėl šios priežasties buvo pasirinktos dvi specifinės tik aptariamam laikotarpiui būdingos „užribio žmonių“ grupės, galinčios reprezentuoti skirtingos prigimties fenomenus.

Prie tokių fenomenų, kurių užuomazgos LDK visuomenėje pastebimos XVI a. ir kurie tęsėsi beveik iki XVIII a. pabaigos, o vėlesniais laikotarpiais tiesiog išnyko ar tapo nebeaktualiais, priskirtinas raganų teismų fenomenas – reiškiny, atkeliavęs į LDK

² Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius, 2000, p. 249.

visuomenę iš tuometinės Vakarų Europos ir klestėjęs čia XVI – XVIII a. Analogiškai prie tokių fenomenų priskirtinas ir nelaisvųjų, prie žemvaldžio asmeniškai pririštų valstiečių pabėgimų iš dvarų reiškiny. Šie reiškiniai leido formuotis ir atsirasti tikrai specifinėms „užribio žmonių“ grupėms. Atskaitos tašku pasirinkus šiuos egzistavusius fenomenus, pravartu pažvelgti, kaip kūrėsi ir formavosi išstumtosios visuomenės dalies santykis su „normaliaja“ visuomenės dalimi.

Kaip matome, toks „užribio žmonių“ grupių heterogeniškumas atskleidžia be galo plačius galimų problemų tyrimo laukus ir požiūrio kampus. Pasitelkus į pagalbą tiek istorijos, tiek sociologijos mokslo metodus galima būtų atskleisti naują požiūrio rakursą į tuometinę LDK visuomenę, jos sandarą, saitus, visuomeninius reiškinius. Kadangi galimi keli prieigos būdai tokių visuomenės grupių tyrimuose, o lietuviškoje istoriografijoje tokių bendruomenių išsamių tyrimų beveik nėra, šiame darbe pasirinkti nukrypstamo elgesio socialinės psichologijos ir sociologijos mokslo įrankiai. Visgi tenka apgailestauti, kad tokių bendruomenių išsamių tyrimų lietuviškoje istoriografijoje beveik nėra.

Istoriografija

„Užribio žmonių“ problematika pirmieji susidomėjo ir ėmėsi analizuoti sociologai. Visapusiškai ir nepaviršutiniškai visuomenės sanklodos, jos reiškinų, fenomenų analizei geresnis tokių grupių pažinimas ir suvokimas galėjo būti itin naudingas. Juk „normaliosios“ visuomenės funkcionavimo ypatybių beveik neįmanoma suvokti neperpratus tam tikrų jos anomalijų bei patologijų. Socialinės patologijos, kaip vieno iš galimų „užribio žmonių“ atributo, tyrimus inicijavo XIX a. pabaigos – XX a. pradžios sociologų Emile Durkheim, Maxo Weberio bei Georgo Simmelio darbai³. E. Durkheim vienas pirmųjų iškėlė anomijos sampratą, deviantinio elgesio svarbą visuomenės gerovei. Jo nuomone, nusikaltimas kaip ir kitoks deviantinis elgesys, prisideda prie visuomenės solidarizavimosi⁴. Tokios išvalgos padėjo pamatus gilesniems socialinės deviacijos tyrimams bei padėjo pažvelgti į „užribio žmones“ jau ne į kaip vien žalingą, bet ir kaip naudingą ar net būtiną visuomenės komponentą. G. Simmel įnešė solidų indėlį į visuomeninių grupių tyrimus savo darbais apie socialumą, socialinių grupių tinklus.

³ E. Durkheim, *Les regles de la methode sociologique*, Paris, 1997; t. p. žr.: E. Durkheim, *Sociologijos metodo taisyklės*, Vilnius, 2001; G. Simmel, *Conflict: the web of group-affiliations*, Glencoe (Ill.), 1955; M. Weber, *The theory of social and economic organization*, New York, 1966.

⁴ E. Durkheim, *Sociologijos metodo taisyklės*, p. 63.

Sociologijos mokslo taikomi tyrimų metodai vėliau puikiai galėjo būti pritaikyti ir istoriniams šių grupių tyrimams.

Itin ženkliai prie visuomenės „užribio žmonių“ grupių istorinių tyrimų prisidėjo britų istorikas E. Hobsbawm. Pirmieji „užribio visuomenės“ analizių žingsniai buvo žengti radikaliausios ir vienos ryškiausių „užribio žmonių“ grupės – plėšikų tyrimuose. XX a. 7-ajame dešimtmetyje pasirodė jo studija, tyrinėjusi plėšikavimo fenomeną. Jis nagrinėjo socialinio plėšiko archetipą bei iškėlė hipotezę, kad šis fenomenas yra viena iš nepaklusnumo ir maišto prieš sustabarėjusias visuomenės normas formų⁵. Vokiečių istorikas Uwe Danker taip pat daug dėmesio savo tyrimuose teikė plėšikų gaujoms. Jo manymu, atskirų visuomenės grupių teisių ribojimas lemia šių grupių gan gausų dalyvavimą neleistinoje veikloje⁶. Tokių tyrimų netrukus ėmėsi ir kiti istorikai, pradėję gvildinti vis įvairesnių „užribio žmonių“ grupių problemas Tyrimų spektras plėtėsi ir nuo plėšikų ir elgetų⁷ buvo pereita prie prostitučių⁸, bepročių⁹, neįgaliųjų¹⁰ ir kt. atstumtųjų tyrimų.

Lietuvos istoriografijoje visuomenės atstumtųjų tyrimai tik žengia pirmuosius žingsnius. Paminėtini Rimos Praspaliauskienės tyrimas apie XVIII a. pabaigos – XIX a. elgetas, valkatas bei plėšikus, Vlodo Sirutavičiaus darbas apie XIX a. nusikaltimus Lietuvoje, Aivo Ragauskos tyrimas apie XVII a. pabaigos - XVIII a. Vilniaus miesto elgetų organizacijos pobūdį¹¹. Tačiau nėra jokių bent kiek išsamesnių tyrimų apie ankstesnių laikotarpių (XVI – XVIII a.) „užribio žmones“ Lietuvoje. Tai, žinoma, daugiausia nulėmė neišsami ir gana skurdi bei fragmentiška LDK šaltinių medžiaga. XVI – XVIII a. šaltiniuose dažniausiai pasitaiko tik pavienės užuominos apie vadinamuosius „užribio

⁵ E. Hobsbawm, *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*, Manchester, 1963.

⁶ U. Danker, *Bandits and the State: robbers and the authority in the Holy Roman Empire in the late seventeenth and early eighteenth centuries, The German underworld: deviants and outcasts in German history*, London, New York, 1988.

⁷ C. J. Ribton-Turner, *A history of vagrants and vagrancy, and beggars and begging*, Montclair (N.J.), 1972; Lu Hanchao, *Street criers: a cultural history of Chinese beggars*, Stanford (Calif.), 2005.

⁸ W. W. Sanger, *The history of prostitution*, New York, 1972; N. J. Ringdal, R. Daly, *Love for sale: a world history of prostitution*, New York, 2005.

⁹ M. Foucault, *A history of madness*, Abingdon, 2007.

¹⁰ H.-J. Stiker, *A history of disability*, Ann Arbor, 1999.

¹¹ R. Praspaliauskienė, *Nereikalingi ir pavojingi: XVIII a. pabaigos – XIX a. pirmosios pusės elgetos, valkatos ir plėšikai Lietuvoje*, Vilnius, 2000; V. Sirutavičius, *Nusikaltimas ir visuomenė XIX a. Lietuvoje*, Vilnius, 1995; A. Ragauskas, *Iš Vilniaus miesto socialinio žemėlapių XVII a. pirmojoje pusėje – XVIII a.: elgetų organizacijos pobūdis*, *Istorija*, 2007, nr. 67, p. 15-23.

žmones”, o turima medžiaga neatskleidžia tikrojo proceso masto. Dėl šios priežasties tyrimai apie šią XVI – XVIII a. LDK visuomenės grupę yra aktualūs ir vertingi.

Raganos – dar viena, nemažai tyrinėtojų dėmesio sulaukusi „užribio žmonių“ grupė. Vienas pirmųjų raganų fenomeno tyrimų ėmėsi XIX a. prancūzų istorikas Jules Michelet. 1862 metais dienos šviesą išvydusioje jo knygoje „Ragana“ (La Sorcière) randamas savotiškos raganų „reabilitacijos“ mėginimas. Prancūzijos istoriko knygoje ragana – kerėtoja tamsių ir prietaringų viduramžių fone iškyla kaip Katalikų Bažnyčios ir tuometinių elgesio normų pavergta, bet maištaujanti figūra¹². Nors šis veikalas ir nebuvo tikslus, o „vidinės raganos jausenos“ nebuvo itin tvirtai pagrįstos, tai paskatino ir kitus istorikus imtis šios tematikos. Gausėjančiuose tyrimuose gvildentos tiek pavienės rezonansinės raganavimo bylos, pavyzdžiui, garsioji 1634 m. „Ludeno velnių byla“¹³, tiek tam tikrų šalių bei regionų (Anglijos, Nyderlandų, Vokietijos) „raganų medžioklės“ fenomenai¹⁴. Pakankamai naują požiūrį į raganų persekiojimus pasiūlė italų istorikas ir vienas pirmųjų mikroistorijos pradininkų Carlo Ginzburg. 1966 m. pasirodžiusiame veikale apie Benandanti derlingumo kultą, vėliau susietą su diaboline raganystės samprata, klestėjusį XVI- XVII a. Friulio regione Italijoje, autorius pateikė ne vien tik lokalinio fenomeno studiją, bet ir naują šio reiškinio traktuotę. Jis pasinaudodamas gausia Romos inkvizicijos teismų medžiaga siekė „rekonstruoti to meto valstiečių mentalitetą“¹⁵, tai yra „prakalbinti“ tą sluoksnį žmonių, kurių opinijos retai būdavo užfiksuojamos istorijos šaltiniuose.

Raganų persekiojimo tematika nemažai dėmesio sulaukė ir moters, lyčių istorijos tyrimuose, kuriuose gvildentas moters įvaizdis, jos vieta nagrinėjamos visuomenėse, kodėl tiek daug moterų pateko į raganų teismų akiratį, vyrų – raganių teismų procesų

¹² J. Michelet, *La Sorcière*, Paris, 1997.

¹³ M. Carmona, *Les diables de Loudun: sorcellerie et politique sous Richelieu*, Paris, 1988; M. De Certeau, *La possession de Loudun*, Paris, 1970.

¹⁴ S. Dupont-Bouchat, W. Frijhoff, R. Muchembled, *Prophètes et sorciers dans les Pays-Bas (XVIe-XVIIIe siècles)*, Paris, 1978; M. Gaskill, *The Devil in the shape of a man: witchcraft, conflict and belief in Jacobean England*, *Historical research*, 1988, Vol. 71, Iss. 175, p. 142-171; J. P. Demos, *Entertaining Satan: witchcraft and the culture of early New England*, Oxford, 1983; *Witch craze: terror and fantasy in baroque Germany*, ed. By Lyndal Roper, New Haven (Conn.), 2004; R. Mandrou, *Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle: un analyse de psychologie historique*, Paris, 1980; J. Wijaczka, *Procesy o czary w Prusach Książęcych (Brandenburskich) w XVI-XVIII wieku*, Toruń, 2007.

¹⁵ C. Ginzburg, *The night battles: witchcraft & agrarian cults in the sixteenth & seventeenth centuries*, New York, 1986, p. ix.

specifika¹⁶. Pastaruoju metu tyrinėjant raganystę į šį reiškinį bandoma žvelgti per socialinių konfliktų bei kolektyvinių baimių prizmę, gvildinama lyties, amžiaus bei kilmės faktorių įtaka sukuriant pažeidžiamas bei atstumtąsias šias visuomenės grupes¹⁷.

Lietuvos istoriografijoje domėtis raganų teismų procesais pradėta dar XIX amžiuje. Tačiau domėjimasis neišaugo į sisteminius tyrimus. Dažniausiai buvo apsiribojama keletu pastebėjimų, trumpai aptariamais pavieniais atvejais. XIX a. raganų problematika bendrais bruožais domėjosi Motiejus Valančius¹⁸. Tarpukario Lietuvoje pasirodė keletas straipsnelių. Prie rašiusiųjų šiuo laikotarpiu reikėtų priskirti Peliką Šinkūną¹⁹, P. Tučą (Kazį Kiela)²⁰, Alvilą Augstkalnį²¹.

Sovietmečiu raganų tematika susilaukė daugiau dėmesio. Keletą mokslo populiarinimo straipsnių šia tema parašė Pranė Dundulienė²². Šiuose straipsniuose buvo aptarti raganų teismų procesų ypatumai Vakarų Europoje bei keli atvejai Lietuvoje. Detalios raganų teismų analizės autorė neatliko, šiuos fenomenus priskirdama žmonių tamsumui. Nedidelės apimties tekstą šia problematika parašė ir Jonas Edvardas Vaitkus²³. Šis tekstukas buvo savotiškas paskaitų konspektas. Čia buvo aptarti keli konkretūs raganų teismų atvejai, pagrindine šio proceso priežastimi nurodant tuometinės Katalikų Bažnyčios reakcingumą. Plačiausiai sovietmečiu šia tema domėjosi Juozas Jurginis, parašęs keletą straipsnių bei knygutę²⁴. Pastebėtina, kad minėtieji autoriai į šią problemą pasižiūrėjo pernelyg vienpusiškai, raganų medžioklės fenomenas dažniausiai traktuotas kaip prietarų ir tuometinių žmonių tamsumo rezultatas, taip pat neatsižvelgiant į šio fenomeno sudėtingumą, pernelyg buvo akcentuojama skirtingų socialinių grupių konfrontacija, bandyta raganystės fenomeną aiškinti remiantis tik socialinės nelygybės

¹⁶ W. De Blécourt, *The making of the female witch: reflections on witchcraft and gender in the early modern period*, *Gender & history*, 2000, Vol. 12, Iss. 2, p. 287-309; R. Schulte, *Man as witch: male witches in Central Europe*, Basingstoke, 2009; R. M. Taivo, *Witchcraft and gender in early modern society: Finland and the wider European experience*, Aldershot, Burlington, 2008.

¹⁷ J. A. Sharpe, *Witches and persecuting societies*, *Journal of historical sociology*, 1990, Vol. 3, Iss. 1, p. 75-86.

¹⁸ M. Valančius, *Raštai*, t. 2, Vilnius, 1973, p. 340-350.

¹⁹ P. Šinkūnas, *Lietuviški žavėtojai ir raganos*, *Mokykla ir gyvenimas*, 1930, nr. 6, p. 293-301.

²⁰ P. Tučas, *Ragana ant laužo Ukmergėje*, *Lietuvos aidas*, 1936, kovo 20, nr. 130.

²¹ A. Augstkalnis, *Tilžės lietuvių burtai XVI a. teismo aktuose*, *Tautosakos darbai*, 1937, t. 3, p. 239-243.

²² P. Dududulienė, *Kelias į laužą*, *Mokslas ir gyvenimas*, 1959, nr. 4, p. 28 – 32; P. Dundulienė, *Siaubinga praeitis*, *Mokslas ir gyvenimas*, 1958, Nr. 6, p. 31 – 36.

²³ J. E. Vaitkus, *Raganų laužai Lietuvoje*, Vilnius, 1966.

²⁴ J. Jurginis, *Tamsiausias puslapis Lietuvos istorijoje*, *Mokslas ir gyvenimas*, 1981, nr. 4, p. 22 – 23; J. Jurginis, *Raganų gaudymo šimtmetis*, Vilnius, 1984, 166 p.

pamatu. Pažymėtina, kad solidų indėlį į raganų teismų fenomeno tyrimus įnešė Konstantino Jablonskio ir Rimanto Jaso paruošta raganų teismų bylų publikacija²⁵.

XX a. pabaigoje – XXI a. pradžioje bandyta naujai pažvelgti į raganų teismus, atsisakyti suformuotų išankstinių klišių. Rita Tatarūnienė savo magistro tezėse lygino raganystės fenomeną Lietuvoje ir Vakarų Europoje per tautosakos ir folkloristikos prizmę²⁶. Nemažą postūmį raganų teismų problematikos tyrimams LDK suteikė ir Gintaras Beresnevičius bei Tomas Čaplinskas savo straipsnyje „Ragana“²⁷. Autorių darbe aptariamos bendrosios raganystės fenomeno problemos, demonologinės sistemos susiformavimo ypatybės. Tyrinėtojai atskyrė dvi raganystės fenomeno dalis: liaudies tikėjimus bei mitologinius įvaizdžius ir istorines apraiškas bei pateikė raganų teismų procesų ypatybių LDK analizę. Naujausi šios temos tyrimai sietini tiek su pavieniais, lokalinei raganų teismų tematikai skirtais tekstais²⁸, tiek su raganų kaip specifinių LDK „užribio žmonių“ grupės analize²⁹.

Valstiečių tematika ilgą laiką buvo istoriografijos tirtinų problemų nuošalėje, jai tekdavo tenkintis dėmesio, skiriamu valdovų rūmų, dvarų, aukštuomenės, miestų istorijai šešėliu. Visgi ilginiui tiek valstietijos problema, tiek atskirų regionų valstiečių tema sulaukė deramo dėmesio ir plačių studijų³⁰. Wernerio Rösener'io „Valstiečiai Europos istorijoje“ aprėpia itin plačius horizontus, tačiau darbas nėra sukoncentruotas į vien valstiečių istoriją, bet nemažai dėmesio skirta ir Europos žemės ūkio politikai, ateities perspektyvoms³¹. Savo specifika išsiskiria tyrinėtojų darbai, skirti konkrečių šalių valstietijos istorijai³². Šiam darbui yra svarbios baudžiavai, valstiečių socialinei

²⁵ *Raganų teismai Lietuvoje*, Vilnius, 1987.

²⁶ R. Tatarūnienė, *Raganystės fenomenas Lietuvoje ir Vakarų Europoje: lyginamoji studija: magistro tezės [rankraštis]*, Kaunas, 1995. Saugoma VDU bibliotekoje.

²⁷ G. Beresnevičius, T. Čaplinskas, *Ragana, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius, 2001.

²⁸ G. Sabaitytė, Raganų „medžioklės“ atgarsiai XVI-XVII a. pirmosios pusės Kaune, *Kauno istorijos metraštis*, T. 8, p. 279-296.

²⁹ G. Sabaitytė, Raganų tapimas „užribio žmonėmis“ Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, *Lietuvos istorijos metraštis 2009/1*, Vilnius, Lietuvos istorijos institutas, 2010, p. 69 – 88.

³⁰ *The German peasantry: conflict and community in rural society from the eighteenth to the twentieth centuries* / edited by Richard J. Evans and W.R. Lee, London, 1986.

³¹ W. Rosener, *Valstiečiai Europos istorijoje*, Vilnius, 2000.

³² R. H. Hilton, *The English peasantry in the later Middle Ages*, Oxford, 1975; J. Curtiss, *The peasants in the nineteenth century Russia*, Stanford, 1968.

priklausomybei tyrinėti skirti tekstai³³, lyginamosios vergijos ir baudžios formų studijos³⁴.

Lietuvos istoriografijoje valstietijos tematika daugiausia dėmesio sulaukė sovietmečio istoriografijoje, ypač tai ryšku baudžios fenomeną tyrinėjusių J. Jurginio³⁵ ir Mečislovo Jučo darbuose³⁶. XVI – XVIII a. LDK visuomenėje egzistavusi specifinė „užribio žmonių“ grupė, - iš dvarų pabėgę valstiečiai, - čia aptariami tik kaip vienas šios problemos aspektas bendrame valstiečių įbaudžiavinimo proceso kontekste. J. Jurginis pabėgimus iš dvarų dažniausiai įvardijo kaip vieną iš valstiečių priešinosi feodalams būdų vadinamojoje klasių kovoje. Detalesnės analizės, pabėgimo priežasčių, pasekmių, ypatybių bei tokių valstiečių padėties tuometinėje visuomenėje autorius nelaikė atskiro ir detalaus tyrimo reikalaujančiu objektu. Prie naujausių XXI a. darbų aptariamo laikotarpio valstietijos tematika, priskirtinas Stasio Pamerneckio darbas, pateikiantis statistinę agrarinių santykių analizę³⁷. Tačiau akivaizdu, jog trūksta detalių tyrimų, skirtų šių pabėgusių asmenų vietos tuometinėje LDK visuomenėje³⁸, socioekonominių faktorių analizei.

Šaltiniai

Pasirinkta tyrimo strategija lėmė įvairialypės šaltinių bazės suformavimą, svarbiausiu kriterijumi laikant asmenų, priskirtinų specifinių XVI – XVIII a. laikotarpio LDK „užribio žmonių“ kategorijai, santykį su „normaliaja“ visuomenės dalimi, to santykio refleksijas ir savirefleksijas. Dėl istoriškai susiklosčiusios situacijos, kada vadinamieji „užribio žmonės“ buvo beveik nepastebimi ir nevaicino itin svarbaus vaidmens tiek politiniame, ekonominiame ar kultūriniame XVI – XVIII a. LDK gyvenime, sunku rasti šaltinius, kurių medžiaga atskleistų autentišką ir individualų bei asmeninį jų santykį su „normaliaja“ dauguma. Dažniausiai ne pastarieji būdavo tokių šaltinių autoriai. Didžiojoje

³³ S. L. Hoch, *Serfdom and social control in Russia*, Chicago, 1986.

³⁴ L. Chase, *English serfdom and American slavery*, New York, 1985.

³⁵ J. Jurginis, *Lietuvos valstiečių istorija : (nuo seniausių laikų iki baudžios panaikinimo)*, Vilnius, 1978; J. Jurginis, *Baudžios įsigalėjimas Lietuvoje*, Vilnius, 1962.

³⁶ M. Jučas, *Baudžios irimas Lietuvoje*, Vilnius, 1972.

³⁷ S. Pamerneckis, *Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje : XVIII a. pabaiga - XIX a. pirmoji pusė : (statistinė analizė)*, Vilnius, 2004.

³⁸ G. Sabaitytė, Pabėgusių iš dvarų valstiečių "užribiškumo" problema XVI-XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje, *Istorija: mokslo darbai*, Vilnius, 2010, T. 78, p. 15 – 24.

egzistuojančių ir išlikusių šaltinių dalyje atsispindi būtent toks santykis tarp išstumtųjų į „užribį“ ir „normaliųjų“ visuomenės, kokį apibrėžė ir reglamentavo „normalioji“ visuomenės dalis. „Užribio žmonių“ saviidentifikacijos apraiškas, vertinimus galime aptikti tik perfiltravę turimą šaltinių medžiagą, išskirdami pavienes užuominas. Plačiau nediskutuojant dėl priežasčių, lėmusių minėtą šaltinių bazės fragmentiškumą pasakytina, jog būtent nelygiavertė vieno ar kito laikotarpio problemai aktuali medžiaga neišvengiamai vertė ieškoti tokio sprendimo varianto, kuris, pasirenkant galimus priegos kelius ir vertinimo galimybes, optimaliai tenkintų darbe keliamo tikslo įgyvendinimą.

Darbe naudotus šaltinius galima suskirstyti į šias grupes: LDK *oficialiosios teisės ir teisminė* medžiaga. Pirmajai šaltinių grupei priskirtini „Kazimiero teisynas (1468 m.)“³⁹, „Pirmasis Lietuvos Statutas“⁴⁰, „Antrasis Lietuvos Statutas“⁴¹, „1588 metų Lietuvos Statutas. Tekstas“⁴² – teisinės prigimties šaltiniai, kuriais vadovautasi reguliuojant LDK visuomenės narių socialinės, politinės ir teisinės koegzistencijos santykius. Šiais šaltiniais naudotasi aiškinantis, kokia teisėtumo ir leistinumų samprata vyravo tuometinėje LDK teisėje, kaip tai galėjo įtakoti specifinių „užribio žmonių“ grupių marginalizavimąsi. Teisynuose atsispindinti informacija leido išsiaiškinti, kaip tuometinė visuomenė suvokė ir reflektavo leistinumų ribas ir kaip jų pasaulėžiūroje bei pasaulėjautoje egzistavęs teisinės minties diskurso suvokimas leido traktuoti tokių ribų pažeidimo galimybes.

Šiame darbe pagrindinę šaltinių bazę sudaro įvairios kompetencijos teismuose nagrinėtų bylų *medžiaga*. Didžioji šių šaltinių dalis – tai įvairūs aktai, bylos, įrašai ir kita panaši medžiaga, esanti LDK Žemės ir Pilies teismų knygose. Šaltinių bazės kompleksas taip pat buvo praplėstas ir medžiaga iš Lietuvos Metrikos teismų knygų⁴³, Vilniaus magdeburgijos, Kauno miesto vaito knygų⁴⁴, Vyriausiojo Lietuvos Tribunolo aktais, kuopos teismų kai kurių dvarų teismų knygų⁴⁵ medžiaga.

Teisminė medžiaga pasirinkta kaip itin gerai reprezentuojanti tiek nagrinėjamų fenomenų raidą, jų kriminalizavimą, tiek „užribio žmonių“ santykį su „normaliaisiais“.

³⁹ *Kazimiero teisynas (1468 m.)*, parengė J. Jurginis, Vilnius, 1967.

⁴⁰ Valikonytė, I., Lazutka, S., Gudavičius, E. *Pirmasis Lietuvos Statutas*, Vilnius, 2001

⁴¹ *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*, Мінск, 2003.

⁴² Lappo I., *1588 metų Lietuvos Statutas, t. 2: Tekstas*, Kaunas, 1938.

⁴³ *Lietuvos Metrika (1522-1530) ; 4-oji Teismų bylų knyga*, Vilnius, 1997; *Lietuvos Metrika*. Kn. 225, 6-oji Teismų knyga, Vilnius, 1995; *Lietuvos Metrika*, LVIA, f. LM, b. 243.

⁴⁴ 1542-1544 m. Kauno m. vaito a. k., LVIA, f. 166. 1544 m. Kauno m., a., VUB RS F7.

⁴⁵ *Žagarės dvaro teismo knygos (1670-1751)*, Vilnius, 2003; *Biržų dvaro teismo knygos (1620-1745)*, Vilnius, 1982

Tokia medžiaga gali atspindėti tiek dominuojančios, tiek „užribyje“ egzistuojančios visuomenės dalies tarpusavio refleksijas. Atkreiptinas dėmesys, kad teisminėje medžiagoje „užriby žmonių“ figūruoja dažniausiai tik tais atvejais, kada pastarieji patenka į teisminės valdžios akiratį. Dažniausiai jiems atitenka kaltinamųjų vaidmuo, kas gali šiek tiek iškraipyti bendrą išstumtųjų į „užribį“ paveikslą. Pastebėtina, kad ši medžiaga traktuotina, kaip jau susiklosčiusių konfliktinių situacijų išvada, tai yra, ji iš esmės atspindi faktines jau buvusių įvykių situacijas ir jų aplinkybes, kuriose akivaizdžiai galima matyti įvykusį „normaliosios“ ir „nenormaliosios“ visuomenės dalies konfliktą. Dėl šios priežasties modeliuojant „užriby žmonių“ tapsmo mechanizmų modelius būtina atsižvelgti į tai, kad nepaisant teisminės medžiagos reprezentatyvumo, visgi ji dažniausiai atskleidžia situacijas *post factum*, tai yra, kai „užriby žmonių“ svetimumas ir kitoniškumas jau nebuvo toleruojamas. Todėl yra būtina rekonstruoti teisminės medžiagos informaciją, nepaisant to, jog kartais ši informacija tėra tik pavienės užuominos apie galimas „ikikonfliktinės būsenos“ situacijas ir aplinkybes bei santykius su kitais sociumais.

Toliau apsiribosime trumpa darbe naudotų šaltinių grupių ir leidinių charakteristika.

Darbe naudotasi šiais šaltiniais: Vilniaus Komisijos aktais (AVK), šaltinių publikacijomis „Raganų teismai Lietuvoje“, „Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai“, „Raganų kūjis“, 1468 m. Kazimiero teisyno, 1529 m., 1566 m., 1588 m. Lietuvos Statutų publikacijomis, bei kitais šaltinių rinkiniais. Ši šaltinių grupė pasirinkta kaip kompleksinė ir reprezentatyvi, galinti visapusiškai atskleisti tiriamos problemos panoramą. Šio darbo šaltinių bazę daugiausia sudaro įvairūs aktai, įrašai iš teismų knygų (skundai, protestacijos, bylų nuosprendžiai), keletas testamentų bei pora nagrinėjamo laikotarpio kūrinių.

Kaip jau buvo minėta anksčiau, daugiausia informacijos apie darbe aptariamas specifines LDK laikotarpio „užriby žmonių“ grupes (raganas, pabėgusius valstiečius) galima aptikti LDK žemės ir pilies teismų knygose⁴⁶, Lietuvos Metrikos knygoje, kurių įrašuose yra nemažai informacijos apie tuomet sunkiais kriminaliniais nusikaltimais laikytus aptariamų asmenų veiksmus, kaip antai: raganavimą ar pabėgimą, traktuotą rimtais socialinės rimties pažeidimais. Pilies teismai LDK atsirado po 1564 – 1566 m. teisinės – administracinės reformos. Jie buvo įkurti baudžiamųjų bylų nagrinėjimui. Jų teisinėje kompetencijoje buvo bajorų dvarų užpuolimų, sodybos nuniokojimo, apiplėšimo

⁴⁶ Raseinių (Žemaičių) pilies teismai, LVIA, f. 285 (SA).

kelyje, nužudymo, vagysčių, sukčiavimo, raganavimo atvejų nagrinėjimas. Pilies teismui vadovavo karaliaus skiriamas pavieto seniūnas, o centriniame paviete – vaivada. Seniūnas ar vaivada skirdavo paseniūnį, pilies teisėją ar raštininką. Pilies teismas buvo žemutinė instancija, todėl nepatenkinti jo sprendimais galėjo juos skųsti LDK Vyriausiajam Tribunolui, arba karaliaus teismui. 1792 m. Pilies teismai buvo panaikinti, atsirado Žemininkų teismai.

*Vilniaus Komisijos aktai (AVK)*⁴⁷ – tai XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje veikusios Vilniaus archeografinės komisijos parengtas leidinys, kuriame pateiktos senųjų aktų publikacijos. AVK sudaro 39 tomai, leisti nuo 1865 iki 1915 m. Šiuose tomuose publikuoti įvairūs su LDK istorija susiję šaltiniai. Minėtos komisijos tikslas buvo įrodyti, kad LDK istorija yra labai tarpiai susijusi su Rusijos istorija, kad tai buvo valstybė, kur dominavo rusėniškasis elementas. Dėl šios priežasties čia galima rasti ideologizavimo pėdsakų, nes daugiausia dėmesio buvo skiriama “rusiškųjų pradų” paieškai. Nepaisant to galima konstatuoti, jog šioje šaltinių grupėje sukonzentruotas didelis LDK istorijos aruodas; čia slypintis įvairialypių šaltinių masyvas leidžia tikėtis konstruktyvios ir vaisingos LDK kasdienio gyvenimo vieno ar kito epizodo rekonstrukcijos. Į šią šaltinių grupę įeina ir konkrečių miestų (Vilniaus, Bresto, Pinsko, kt.) teismų knygų aktai, Vyriausiojo Lietuvos Tribunolo medžiaga, kuopos teismų medžiaga, įvairūs aktai, susiję su etninėmis ir konfesinėmis visuomenės grupėmis. Šio darbo analizei buvo atrinkti tie leidinio tomai, kuriuose publikuoti šaltiniai, teikiantys informaciją apie XVI – XVIII a. specifines „užribio žmonių“ grupes bei jų santykį su „normaliaja“ visuomenės dalimi. Konkretizuojant pasakytina, jog buvo panaudota medžiaga iš šių tomų: T.1 – Gardino Žemės teismo, T. 2 – Bresto Žemės teismo, T. 3 ir T. 4 – Bresto Pilies teismo, T. 5 – Bresto ir Gardino Pilies teismų, T. 6 – Bresto pilies, Pakamario teismo aktai, Bresto magdeburgijos aktai, Kobrino magdeburgijos aktai, T. 8 – Vilniaus Pilies teismo aktai, T. 9 – Vilniaus Žemės teismo aktai, T. 10 – Vilniaus magistrato ir magdeburgijos aktai, T. 12 – Vyriausiojo Lietuvos Tribunolo aktai, T. 15 – Vyriausiojo Lietuvos Tribunolo dekretai, T. 18 – kuopos teismų aktai, T. 20 – aktai, susiję su Vilniaus miestu.

*“Raganų teismai Lietuvoje”*⁴⁸ – šaltinių publikacija, parengta K. Jablonskio ir R. Jaso. Šią publikaciją sudaro 129 bylų medžiaga, kurioje pateikiama su raganų teismais susijusi medžiaga, apimanti XVI – XVIII a. laikotarpį. Raganų teismų procesų medžiagą papildo ir suteikia papildomos medžiagos testamentai, laiškai, įvairios priesaikos,

⁴⁷ *Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссією*, Вильна, 1865 – 1916, Т. 1 - 39.

⁴⁸ *Raganų teismai Lietuvoje*, Vilnius, 1987.

kuriuose daugiau ar mažiau galima rasti užuominų apie raganų teismų procesus ar tiesiog kitokios informacijos, kuri pagrįstų tikėjimo raganomis aplinkybes bei šio fenomeno refleksijos mastus. Naudojantis šios publikacijos teikiama informacija buvo bandyta išskirti tam tikros nepakantos šiai visuomenės grupei ypatybes bei dėsningumus.

„*Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*“⁴⁹ – šaltinių publikacija, sudaryta Norberto Vėliaus. Čia buvo surinkta medžiaga, susijusi su baltų mitologija, senosiomis pagoniškosiomis praktikomis bei jos reliktais jau krikščioniškos LDK laikais. Publikaciją sudaro keturi tomai, leisti 1996 – 2005 m. Kiekvienas tomas apima skirtingų šimtmečių medžiagą. Pirmajame tome publikuoti su baltų mitologija ir religija susiję šaltiniai nuo seniausiųjų laikų iki XV a., antrajame – XVI a. šaltiniai, trečiajame – XVII a., o ketvirtajame – XVII a. medžiaga. Buvo atrinkti tie šaltiniai, kurie galėtų atskleisti aptariamo laikotarpio visuomenėje egzistavusius įsitikinimus ir prietarus, galėjusius lemti pakančią ar nepakančią laikyseną „kitokių“ žmonių“ atžvilgiu.

„*Raganų kūjį*“⁵⁰ (lot. *Malleus maleficarum*) – vienas garsiausių traktatų, kuriame buvo nagrinėjama raganavimo problematika. Tai 1486 m. dienos šviesą išvydęs dviejų inkvizitorių – Henriko Institorio ir Žako Šprengerio – parašytas „raganų medžioklės vadovėlis“, kuris netrukus labai išpopuliarėjo, sulaukė daugelio leidimų ir vertimų bei greitai paplito po įvairius Europos kraštus. „Raganų kūjį“ sudaro teoriniai svarstymai apie raganystės esmę, patarimai, kaip atpažinti raganas bei nuo jų apsiginti. Galiausiai yra pateikiami pamokymai inkvizitoriams ir teisėjams, kaip turi būti raganos teisiamos ir baudžiamos. Šis kūrinys tyrimui naudingas tuo, jog juo remiantis buvo konkretizuotas ir teorinis Naujausiųjų laikų raganystės sampratos diskursas.

Tyrimo tikslas, uždaviniai ir objektas

Šio darbo **tikslas** – tapsmo „užribio žmonėmis“ XVI-XVII a. LDK visuomenėje teorinio ir praktinio modelio formuluotė bei jo pagrindimas, remiantis istorijos, sociologijos

⁴⁹ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 1 – 4, Vilnius, 1996 – 2005.

⁵⁰ *Malleus maleficarum: de lamiis et strigibus, et sagis aliisque magis et daemoniacis, eorumque arte et potestate, et poena: tractatus aliquot tam veterum, quam recentiorum auctorum*, Francofurti, 1588, T. 1. Darbe taip pat naudotasi vertimu į rusų kalbą: Шпренгер Я., Инститорис Г., *Молот ведьм*, Санкт - Петербург, 2001.

mokslų metodais, siekiant atskleisti tik specifinių, aptariamam laikotarpiui charakteringų, „užribio žmonių“ grupių formavimosi aplinkybes ir jų vietą visuomenės stratifikacijoje.

Tikslui pasiekti šiame darbe yra išskelti tokie **uždaviniai**: teorinį modelį tikrinti pasitelkus istorinių šaltinių duomenimis, išsiaiškinti, kokios pagrindinės priežastys lėmė „užribio žmonių“ atsiradimą šioje konkrečioje visuomenėje bei kokie buvo galimi tokio tapsmo scenarijai; atskleisti, kokie santykiai susiklostė tarp „normaliosios“ LDK visuomenės dalies ir jos paribyje atsidūrusiųjų bei kaip laikui bėgant kito šis santykis.

Šio tyrimo **objektas** – specifinės XVI – XVIII a. LDK žmonių grupės, kurios buvo išstumtos už aktyvaus tuometinio visuomeninio gyvenimo ribų dėl savito gyvenimo būdo bei elgsenos. Į šį tyrimo lauką pateko tokios šiam laikotarpiui būdingos užribio žmonių grupės: 1) raganavimu apkaltinti asmenys, 2) pabėgę iš dvarų valstiečiai. Šių grupių pasirinkimą nulėmė jų patekimo į LDK užribį vienalaikiškumas – XVI – XVIII a. Pastarųjų „užribiškėjimas“ atsiskleidė tik veikiant tuo metu aktualiems fenomenams, kaip raganų teismų procesai bei bėgimai iš dvarų, kurie vėlesniais laikotarpiais išvis išnyko arba jų mastai ženkliai sumažėjo. Šios tyrime analizuojamos grupės atstovauja skirtingoms tapsmo užribio žmonėmis modelio schemoms.

Tyrimo chronologija

Šiame tyrime pradiniu atskaitos tašku pasirinktas XVI a., nes LDK šaltinių būklė leidžia tirti „užribio žmonių“ fenomeną tik nuo šio šimtmečio. Tyrimas baigiamas XVIII a., nes darbe analizuojami reiškiniai egzistavo iki XVIII a. pabaigos, o kai kurios tęstinės šių fenomenų apraiškos, egzistavusios ir XIX a. (pvz., nelaisvųjų valstiečių pabėgimai) šiame darbe neanalizuojamos, nes po 1795 m. nustojus egzistuoti LDK, susikūrusios naujos jurisdikcijos kūrė naujas sąlygas ir situacijas, kurios šiame darbe nėra įtraukiamos į tyrimo lauką. Darbe analizuojami fenomenai negali būti įtalpinami į konkrečių datų rėmus, nes tai buvo ilgalaikiai procesai, šimtmečių eigoje patyrę ryškias metamorfozes.

Tyrimo metodai

Tarpdisciplininis tyrimo pobūdis lėmė įvairialypę analizės metodų instrumentuotę. Darbe buvo naudotasi sociologijos mokslo metodais, taip pat uždavinių realizacijai pasitelkti teksto analizės, struktūrinės analizės, tipologijos metodai, leidę konstruoti

teorinius modelius, skirtus specifinių LDK „užribio žmonių“ tapimo prielaidų, raidos ir santykių su likusiaja visuomenės dalimi aiškinimui. Darbo rezultatų vizualizacijai pasitelktas statistinis ir kartografinis metodai.

Terminologija

Viena pirmųjų, bet neabejotinai viena svarbiausių, problemų, kuri iškyla tokio tipo visuomenės tyrimuose, tai – *terminologijos* naudojimas. Tyrinėjant tokią heterogenišką žmonių grupę, neišvengiamai iškyla vidinės klasifikacijos ir perskyrų klausimas. Įvairūs tyrinėtojai siūlė taikyti kuo įvairiausias klasifikacijas. Šis skirstymas paremtas tiek nagrinėjamų asmenų vykdoma veikla, užimama padėtimi, aplinkos požiūriu ir t. t. Galbūt būtų pravartu atkreipti dėmesį bei pasinaudoti šių tyrinėtojų taikytais terminais.

Pavyzdžiui, Richard J. Evans savo darbe apie Vokietijos „pavojingąsias klases“ panaudojo „antivisuomenės“ terminą. Anot autoriaus, ši „antivisuomenė“ - žmonių grupė, sudariusi lyg tam tikrą paralelinę visuomenę, turėjusią savotišką, „normaliąją visuomenę“ primenančią struktūrą⁵¹. R. J. Evans taip pat išskyrė žmones, *gyvenančius kelyje* (valkatos, įvairūs keliauninkai, klajokliai, bastūnai), žmones, susijusius su *moralinėmis kategorijomis* (prostitutės, homoseksualai, nesantuokiniai vaikai, vienišos mamos). Antivisuomenės centras – *plėšikai, vagys ir žudikai*. Anglosaksiškoje istoriografijoje šių terminų atitikmenys būtų: „underworld“, „underground society“⁵². Kiti tyrinėtojai akcentuodami šių asmenų nepriklausymą tradicinei, „normaliai“ visuomenei, priešpastatydavo jas viena kitai.

B. Geremek nurodė galimas marginalizacijos kryptis, kada visuomenė *išstumia* „už ribos“ tam tikrus asmenis ir kada į „užribį“ *sąmoningai* dėl tam tikrų priežasčių, kolizijų su dauguma, *pasitraukia* pats individas ar individų grupė⁵³.

Analogiškos galimos perskyros: *gimę užribyje*, žmonės į pasaulį atėję su gėdos žyme; vien jo priklausymas vienai ar kitai grupei, automatiškai jį *išstumia* už visuomenės nubrėžtų leistinumų ribų, arba vėliau dėl savo keistenybių, nenormalumo visuomenės

⁵¹ R. J. Evans, The dangerous classes in Germany from Middle Ages to the twentieth century, *The German underworld: deviants and outcasts in German history*; London, 1988, p. 1-3.

⁵² Žr. *The German underworld: deviants and outcasts in German history*; London, 1988; A. McCall, *The medieval underworld*, London, 1979.

⁵³ B. Geremek, *Margines społeczny epoki preindustrialnej: kategorie I problemy porównacze*, Wrocław, 1976.

būna išstumtas. Čia taip pat įtrauktini atvejai: asmens tapsmas užribio žmogumi dėl jo *priklausomybės grupei* (plėšikai, valkatos, elgetos) arba dėl individualių veiksmų (tėvynės išdavimas, infamija).

Žvelgiant į šiuos tyrimus lietuviškosios istoriografijos žvilgsniu matyti, kad čia tėra žengiami tik pirmieji žingsniai, todėl natūralu ir suprantama, jog ir terminijos klostymasis taip pat yra įstrigęs diskusijų lygmenyje, dar nėra susiklosčiusi vieninga terminija ir jos vartosenos kontekstai. Pavyzdžiui, šią įvairialypę žmonių grupę R. Praspaliauskienė įvardijo kaip marginalines visuomenės grupes⁵⁴. Tyrinėtoja šį terminą paaiškino kaip jungiantį žmones, „kurių gyvenimo būdas, užsiėmimas nerado vietos ikiindustrinės visuomenės hierarchijoje.“⁵⁵. R. Praspaliauskienė siūlo socioekonominę ir sociokultūrinę klasifikacijas. *Sociokultūrine prasme* atstumtiesiems priskiriami sektantai, tautinės mažumos, emigrantai, intelektualai, nuo kitu išsiskyrę savo kultūrinio kontekstu; *socioekonomine* - vagys, elgetos, kt., savo gyvenimo būdu besiskiria nuo didžiosios visuomenės dalies⁵⁶. Šiame darbe bus bandoma šią klasifikaciją plėtoti toliau, siūlyti platesnius „užribio žmonių“ sampratą ir „užribiškumo“ diskursą pagrindžiančius modelius.

A. Ragauskas pateikė daugiau galimų įvardijimų variantų: „marginalūs sluoksniai“, „paribio žmonės“, „atstumtieji“, „svetimi tarp savų“, „visuomenės paraštė“, o vienas iš pogrupių – elgetos – įvardinamas kaip „pozityvieji marginalai“⁵⁷. Deja, autorius detaliau neaptarė šių terminų naudojimo galimybių bei turinio.

Pastebėtina, kad čia pateikti apibūdinimai yra pakankamai taiklūs šios visuomenės dalies epitetai, perteikiantis iš tiesų labai dinamišką ir sudėtingą jų padėties vaizdą. „*Svetimas tarp savų*“ gali puikiai apibūdinti susiklosčiusią visuomeninių santykių visumą, tačiau tai išryškina tik vieną, nors ir pakankamai svarbų, aspektą – susvetimėjimą su supančia ir dominuojančia aplinka. Terminas „*atstumtieji*“ atskleidžia vyraujančią „*normaliosios*“ visuomenės santykį su šia grupe, reakciją į jos kitoniškumą, tačiau pabrėžtina, kad net toks santykių pobūdis nebuvo visaapimanti tendencija, nes galėjo egzistuoti ir toleruojami „*pozityvieji marginalai*“. Tokie žodžiai kaip „*paraštė*“, „*marginalija*“, „*paribys*“, „*užribis*“ lyg ir savaime sufleruoja, kokią vietą šios visuomenės grupės atstovai turėjo užimti, čia itin svarbus tampa atsiribojimo pradai. Šiame darbe

⁵⁴ Žr. R. Praspaliauskienė, *Nereikalingi ir pavojingi: XVIII a. pabaigos – XIX a. pirmosios pusės elgetos, valkatos ir plėšikai Lietuvoje*, Vilnius, 2000, p. 5-7.

⁵⁵ Ten pat, p. 9.

⁵⁶ Ten pat, p. 8.

⁵⁷ A. Ragauskas, Iš Vilniaus miesto socialinio žemėlapių XVII a. pirmojoje pusėje – XVIII a.: elgetų organizacijos pobūdis, *Istorija*, 2007, nr. 67, p. 15.

pasirinktas „užribio žmonių“ terminas kaip geriausiai perteikiantis šios asmenų grupės santykį su „normaliaja“ visuomenės dalimi, tai yra – buvimą „už ribos“ tiek savo elgesiu, tiek aplinkinių vertinimu, tiek savuoju statusu.

„Normalumas“ šiame darbe įvardijamas, kaip dominuojančios visuomenės dalies suformuota vertybių skalė, moralinio elgesio taisyklių visuma, traktuotina kaip privaloma ir priešpastatoma „užribio žmonių“ svetimumui ir kitoniškumui. Tokio „normalumo“ opozicija tampa „užribio žmonių“ „nenormalumas“

Darbo struktūra

Atsižvelgiant į aptariamų „užribio žmonių“ grupių heterogeniškumą, šiame darbe pabandyta išsiaiškinti, kokiomis kryptimis vyko šių žmonių marginalizacija ir ar skirtingos prigimties kilmė galėjo įtakoti skirtingą tapsmo užribio žmonėmis raidą.

Darbą sudaro įvadas, trys skyriai, išvados, šaltinių ir literatūros sąrašas bei priedai. Pirmajame skyriuje pateikiama „užribio žmonių“ teorinė samprata, pristatomi sociokultūrinės ir socioekonominės raidos „scenarijų“ modeliai, apibrėžiami pagrindinės darbe naudojamos kategorijos kaip savo / svetimo, teisėtumo / leistinum perskyros, kriminalizavimo, pirminės ir antrinės deviacijos, stigmatizavimo sąvokos. Antrasis skyrius skirtas sociokultūrinės raidos „scenarijui“, jame definiuojami sociokultūrinės prigimties „užribio žmonės“, aptiriamos bendrosios susiformavimo priežastys, raidos tendencijos, santykis su aplinkiniais. Trečiasis skyrius pristato socioekonominės prigimties „užribio žmonių“ raidos modelį, kuriame išskiriami specifiniai tokios raidos tendencijų aspektai, formavimosi priežastys bei aplinkos reakcija. Prieduose pateikiamos autorės sudarytos kartoschemos ir diagrama.

1. TAPSMO „UŽRIBIO ŽMONĖMIS“ KONCEPCIJA

Nagrinėjant įvairias visuomenės grupes, neišvengiamai tenka į pagalbą pasitelkti sociologijos mokslo teorijas ir įžvalgas. Pagal stratifikacijos teoriją visuomenėje skiriami įvairūs sluoksniai ir socialinės grupės. Taip pat ir ypatingos – socialinės atskirties – grupės, kuriose susiformuoja ir saviti socialumo vaizdiniai: savivoką, tapatumo suvokimą, vertybines nuostatas, fobijas ir kt.⁵⁸ Šiame darbe nagrinėjamos socialinės atskirties grupės įvardintos „užribio žmonių“ terminu.

Kokie asmenys XVI – XVIII a. LDK visuomenėje galėjo patekti į „užribio žmonių“ gretas? Šiame darbe „užribio žmonės“ pateikiami kaip antitezė „normaliajai“ visuomenės daliai. „Normalumas“ šiame kontekste suvokiamas kaip dominuojančios visuomenės dalies diktuojama pageidautinų elgesio normų visuma. Socialiniai atributai, susiję su „užribiškumu“ atsiduria „normalumo“ opozicijoje, kaip peržengiantys visas „normaliosios“ visuomenės nusistatytas ribas.

Tai asmenys, netelpantys į gyvenamojo laikmečio visuomenėje susiformavusius socialinius rėmus ir nepriimantys juose galiojančių socialinio elgesio taisyklių. Tai suponuoja mintis apie tam tikrų ribų, normų pažeidimą bei nukrypimus. Kyla klausimas, kokios socialinės ir moralinės normos tampa pažeidžiamos ir kodėl? Be kita ko aktualu aiškintis, kokia aplinkinių, gyvenančių įprastiniu socialiniu ritmu, reakcija. Jei atspirties tašku pasirinktume teiginį, kad skirtingi laikai formuoja skirtingas normas ir ribas, tuomet logiška teigti, kad egzistuoja skirtingi tų normų pažeidėjai. Dėl šios priežasties reikėtų rasti skirtingą prieigos būdą, siekiant analizuoti tokių asmenų grupes.

⁵⁸ V. Pruskus, *Prostitucijos fenomenas: gatvės prostitucija Lietuvoje: raiška, sklaida ir kontrolė : monografija*, Vilnius, 2000, p. 185.

1.1 Socialinio elgesio nukrypimo teorijos

Ypatingą dėmesį tokių grupių tyrinėjimui skiria viena sociologijos mokslo kryptis – socialinio elgesio nukrypimo sociologija, kuri „apibrėžia būtent tuos procesus, kurių dėka mes „sužinome“, kad vienas ar kitas socialinis reiškinys yra netoleruotinas“⁵⁹. Ši kryptis pasiūlė nemažai įvairių teorijų, galinčių paaiškinti „užribio žmonių“, kaip socialinio elgesio nukrypimo fenomeną, normų, atribojančių nukrypimus nuo pageidaujamo reiškinio, egzistavimą, jų pažeidimus, priežastis, eigą ir pasekmes. Šiame darbe bandytina pasinaudoti kai kuriomis funkcionalistinės bei „etikečių klįjavimo“ teorijomis, siekiant išsiaiškinti tam tikrus XVI - XVIII a. LDK visuomenės specifinių, tik šiam laikotarpiui būdingų, „užribio žmonių“ formavimosi raidą ir ypatumus.

Socialinis nukrypimas ilgą laiką buvo suprantamas kaip tam tikras individo požymis, kaip būdinga asmens raiška ar elgesys. Taigi neatitikimas normoms ir iš to plaukiantis konfliktas su „normalia“ aplinka buvo perkeliamas ant individo pečių. Tik vėliau sociologijoje išryškėjo nauja tyrimo kryptis socialinius nukrypimus vertinti kaip veikiau formalią socialinių institucijų, socialinių sistemų, o ne individų nuosavybę⁶⁰. Taigi sekant šiuo požiūriu nukrypimas, kaip toks, tampa nepageidaujamas ne nuo to momento, kai toks elgesys ar fenomenas atsiranda savaime, o tam tikroje sistemoje jis tampa suvokiamas kaip nukrypimas. Kyla klausimas, kaip sociologai dažniausiai aiškina socialinio elgesio nukrypimų, „užribiškumo“ ištakas, problemas ir raidą?

Viena iš teorijų – *funkcionalistinis* požiūris. Reikšmingiausiai šios teorijos versiją pateikė jos pradininkas – prancūzų sociologas Emile'is Durkheimas. Jis rėmėsi prielaida, kad jei reiškinys egzistuoja visuomenėje ir neišnyksta, jis turėtų būti reikšmingas visuomenei ir jos gyvenimui. Nusikaltimai, kaip nusižengimai, ir užribiškumo atributai aptinkami visose visuomenėse, todėl galima spėti, kad jie yra būtini. Jis, ir vėliau juo sekę funkcionalistai, bandė pagrįsti teiginį, kad nusižengimai, normų, ribų pažeidimai yra būtini tam, kad visuomenė galėtų normaliai funkcionuoti⁶¹.

E. Durkheimui nusižengimas, ribų peržengimas tai yra veiksmas, žeidžiantis tam tikrus kolektyvinius jausmus, pasižyminčius ypatinga energija ir ryškumu. Kolektyvinę sąmonę galima suprasti, kaip dominuojančio laikmečio dorovės normas. Sociologo

⁵⁹ A. Acus, L. Kraniauskas, *Socialinio elgesio nukrypimų sociologija*, Klaipėda, 2007, p. 4.

⁶⁰ Ten pat, p. 6.

⁶¹ Ten pat, p. 46-49.

teigimu, kiekviena visuomenė turi kolektyvinę sąmonę, įgalinančią individus laikytis visuomeninių normų ir nenusikalsti. Tradicinėje visuomenėje kolektyvinė sąmonė buvo stipri – kiekvieno individo sąmonė buvo persmelkta kolektyvinės sąmonės. Tokį dominavimą galėjo užtikrinti religijos, visuomenės elito bei aukštuomenės primetamos socialinės normos ir jų kontrolės institucijos⁶².

Funkcionalistų nuomone, nusikaltėlių (prasižengėlių, esančių už ribos) įvardijimas ir bausmė leidžia visuomenės nariams labiau pajauti, kokios yra moralaus elgesio ribos ir tai sustiprina kolektyvinę sąmonę. Nusikaltimai, už kuriuos skiriamos didžiausios bausmės, atskleidžia labiausiai puoselėjamas visuomenės vertybes. Nusikaltėliai yra negatyvūs identifikacijos modeliai, socializacijos metu nurodomi, kaip nesektini pavyzdžiai⁶³.

Albertas K. Cohenas nukrypstamą elgseną apibrėžė kaip elgseną, pažeidžiančią institucionalizuotus lūkesčius, tai yra, lūkesčius, kurie socialinėje sistemoje bendrai priimti ir pripažįstami kaip teisėti⁶⁴. Dar vienas sociologas, K. T. Eriksonas nusižengimą traktavo kaip integralų grupės struktūros elementą. Labiausiai paisančiam grupės normų bus suteiktas aukščiausias statusas, o dažniausiai nusižengiančiam – žemiausias⁶⁵. Pagal L. A. Coserį⁶⁶, galimi tokie elgesio su nusižengėliais variantai: 1) Grupė atstumia nusižengusį asmenį ir taip susitelkia iš vidaus. Normalumas įteisinamas, ženklinant nenormalumą, nusistatymas prieš pažeidėją sustiprina grupinio teisingumo jausmą ir dorovinį autoritetą. Smerkdami nusižengėlį, bendruomenės nariai jaučiasi teisūs ir dorovingi, o jų dorovinį skaistumą įrodo nusižengusiųjų kaltė. Taip pat nusižengimo akivaizdoje individui suteikiama galimybė naujai patikrinti savo dorovines normas. 2) Grupė neatstumia nusižengėlio, o jo toleravimas tik sustiprina grupės sąsajas (pvz., giminės susitelkimas, siekiant padėti nusižengusiam šeimos nariui). 3) Griežtas ir dažnas atsiribojimas nuo nusižengėlių bei jų ekskomunikavimas susilpnina grupės ryšius. 4)

⁶² Ten pat, p. 47.

⁶³ Ten pat, p. 50.

⁶⁴ A. K. Cohen, *Deviance and control*, Englewood Cliffs, 1966, p. 105.

⁶⁵ K. Erikson, *Wayward Puritans: a study in the sociology of deviance*, New York, 1966; Patais. leid.: K. Erikson, *Wayward Puritans: a study in the sociology of deviance; with a new foreword and afterword*, Boston, 2005.

⁶⁶ Coser L. A., *The functions of social conflict*, London, 1956; t. p. žr.: Coser L. A., *The functions of social conflict*, London, 1998.

Pakantus požiūris į nusižengėlį bei pasyvi reakcija į nusižengimą susilpnina grupės sutelktumą (anominė visuomenės būseną)⁶⁷.

Įdomias įžvalgas tyrinėjant „užribio žmones“, kaip nusižengėlius, pasiūlė ir XX a. 7-ajame dešimtmetyje susiformavusi „*etikečių klijavimo*“ teorija (labelling theory). Šios teorijos esmė – domėjimasis socialiniais procesais, kurių metu konkretūs asmenys arba grupės kitų žmonių ar grupių veiksmus įvardija, kaip nukrypstamą arba nusikalstamą elgseną. Individai, kuriems buvo prilipdyta „nusižengėlio“ etiketė, prisiima jiems primestą vaidmenį, o aplinkiniai reaguoja į jo elgseną žymiai atidžiau ir visada linksta ją laikyti nukrypimo apraiška. Tokia reakcija sustiprina individo savivoką ir paskatina elgtis taip, kaip jis yra suvokiamas aplinkinių. Skirtingai nei kitose tradicijose, nusikaltimo, nusižengimo, nenormalumo ištakų ieškoma ne socialinėje aplinkoje ar individo psichologinėje sąrangoje, bet komunikacijos procese. Dėmesys sutelkiamas ties tuo, kaip formuojasi individo identitetas bei savivoka, grindžiama aplinkinių vertinimais ir reakcijomis ir kokį negatyvų poveikį šis identitetas bei kitų reakcijos gali turėti individui⁶⁸. Šioje plotmėje iškilos pirminės ir antrinės deviacijos, nusižengimo įvardijimo ir stigmatizavimo sąvokos, svarbios šiam tyrimui.

Vienas pirmųjų sociologijoje pirminės ir antrinės deviacijos sąvokas į nukrypstamo elgesio studijų žodyną XX a. 7-ajame dešimtmetyje įvedė amerikiečių sociologas Edwin Lemert⁶⁹. *Pirminis deviantinis elgesys* yra spontaniški, situaciniai ir atsitiktiniai normų pažeidimai, kurie gali būti padaromi dėl įvairių motyvų. Pavyzdžiui, žmogus gali pradėti netinkamai elgtis, piktnaudžiauti alkoholiu ar atlikti veiksmus, kurie laikytini nustatytos normos pažeidimu dėl daugelio priežasčių – mirus artimam žmogui, nesisekant darbe ar gyvenime, susiklosčius tam tikroms aplinkybėms. Šis, kol kas vienkartinis, nukrypimas yra racionalizuojamas individo savivokoje ir integruojamas į socialiai priimtinius vaidmenis, kuriuos jis atlieka. Šis ar šie nusižengimai dar nėra laikomi neatskiriama asmens socialinių vaidmenų dalimi. Dėl šios priežasties nusižengimas neturi jokio poveikio individo savivokai⁷⁰.

Visgi, jeigu tam tikrų normų pažeidimai dažnėja ir tampa sisteminiiais, gali susiformuoti palanki terpė priešiškai aplinkinių reakcijai. Tokiu būdu atsiranda galimybė

⁶⁷ A. Acus, L. Kraniauskas, *Socialinio elgesio nukrypimų ...*, p. 56.

⁶⁸ Ten pat, p. 77.

⁶⁹ E. Lemert, *Human deviance, social problems and social control*, Englewoods Cliffs (N. J.), 1972, p. 55-56.

⁷⁰ A. Acus, L. Kraniauskas, *Socialinio elgesio nukrypimų ...*, p. 80-81.

nusižengusiam asmeniui prisiimti naujus socialinius vaidmenis. Dažnėjant nusižengimams ir smerkiančiai ar net priešiška visuomenės reakcijai, formuojasi terpė antrinei deviacijai. Individas imasi pateisinti savo nukrypstamą elgseną. Tokį elgesį, kai asmuo panaudoja nukrypstamą elgseną arba naujai prisiimtą vaidmenį gynybai ar adaptacijai prie vidinių ar išorinių problemų, kurias sukėlė priešiška visuomenės reakcija, E. Lemert įvardijo kaip *antrinę deviaciją*⁷¹. E. Lemert asmenybės tapsmo nusižengėliu kelią suskirstė tokiais etapais: a) pirmieji nusižengimai; b) socialinių nuobaudų taikymas; c) tolesni nusižengimai; d) griežtesnių nuobaudų taikymas ir išskyrimas iš grupės; e) tolesni nusižengimai, priešiškus ir pasipiktinimus tais, kurie taiko nuobaudas; f) nusižengimų toleravimo krizė ir formalus bendruomenės veiksmas, stigmatizuojantis individą; g) nusižengimų padažnėjimas, kaip atsakas į nuobaudas ir stigmą; h) nusižengėlio vaidmens integracija ir prisitaikymas prie šio vaidmens⁷². E. Lemert ir vėlesni etikečių klijavimo teorijos šalininkai teigė, kad nukrypstama nuo normų elgsena atsiranda ir priklauso ne tiek nuo ydingų asmens bruožų, o nuo smerkiančios ir stigmatizuojančios visuomenės reakcijos. Nusižengimas atsiranda tada, kai tam tikrą elgesį visuomenė įvardija kaip nukrypstamą ir kai individas prisiima jam pasiūlytą vaidmenį.

Analogiškai nukrypstamos elgsenos formavimąsi įvertino ir Howard S. Becker⁷³, detaliai analizuodamas *nusižengimo įvardijimo* procesą. Jis teigė, kad nukrypstama elgsena yra gan įprasta bet kokioje visuomenėje ir neteisinga šią elgseną sieti su patologija. Anot jo, pati visuomenė ir „pagimdė“ nusižengimus ir nukrypstamą elgseną, sukurdama taisykles, kurių nesilaikymą įvardijo kaip nusižengimą. Tokiu būdu nusižengimas yra sankcijų už taisyklių sulaužimo padarinys. Kaip svarbų komponentą nukrypstamos elgsenos formavime H. S. Becker išskyrė *dorovės saugotojus (moral entrepreneur)* – visuomenės grupes, turinčias galią apibrėžti, koks elgesys yra nukrypstantis nuo normų ar net nusikalstamas. Jos turi turėti pakankamai galios, kad jų požiūris į elgsenos tinkamumą ar netinkamumą būtų įteisintas. Dorovės saugotojai čia iškyla kaip kovotojai prieš netinkamą ir gal net žalingą elgseną. Anot H. S. Becker'io, viena iš pagrindinių jų veiklų – *dorovės kryžiaus žygiai (moral crusades)* – jų organizuojamos visuomeninės kampanijos, bendruomenės sutelkimas, siekiant priešpastatyti savąjį moralinį autoritetą prieš netinkamą ir nukrypstamą elgseną⁷⁴.

⁷¹ E. Lemert, *Human deviance...*, p. 63-64.

⁷² A. Acus, L. Kraniauskas, *Socialinio elgesio nukrypimų ...*, p. 81.

⁷³ Žr.: H. S. Becker, *Outsiders: studies in the sociology of deviance*, London, 1963.

⁷⁴ Ten pat, p. 148-155.

Paprastai tokių dorovinių kryžiaus žygių tikslas - mėginimas nusižengusius asmenis atvesti į dorovės kelią, taip sugražinant juos į geresnio socialinio statuso pozicijas, bet atkreiptinas dėmesys, kad jų taikomos priemonės greičiau sulaukia nusižengėlių atmetimo reakcijos. Kaip pastebi autorius, tokios dorovinių kryžiaus žygių nesėkmės buvo gan parankios dorovės saugotojams, ir tai tik dar kartą patvirtina nuosata, kaip giliai visuomenėje yra įsišaknijęs „nenormalus elgesys“ ir egzistavo būtinybė turėti kontrapriemonių arsenalą⁷⁵.

Kitoje stadijoje dorovės saugotojai ar socialinės kontrolės institucijos atrenka tam tikrus asmenis, kurių elgsena vertintina neigiamai ir priskirtina kuriai nors nusižengimo kategorijai. Būtent šiems gyventojų sluoksniams turi būti taikomos sukurtos taisyklės. Trečiojoje stadijoje siekiama, kad tokie nusižengusieji asmenys būtų atitinkamai vadinami. Tokiu būdu vėl lemiamą vaidmenį vaidina suteikta etiketė. Nuo šio momento ji pradeda gyventi atskirą gyvenimą. Individui prilipusi etiketė tampa svarbiausiu jo identitetą apibrėžiančiu elementu. Tai neišvengiamai tampa susiję su asmens socialinio identiteto krize. Priklijuota etiketė pabrėžia tik neigiamas charakteristikas. Pradėjus veikti psichologiniams mechanizms, individas tarsi pakludamas nematomai valiai, bando atitikti kitų lūkesčius jo atžvilgiu. Suteikta etiketė veda retrospektyvios interpretacijos link, kai ankstesnė biografija vertinama, atsižvelgiant į naują etiketę, o tai tik dar labiau sustiprina nusižengėlio statusą⁷⁶.

Su etikečių klijavimo teorija yra gan glaudžiai susijusi nusižengėlių *stigmatizavimo* teorija. Stigma – tai požymis, griaunantis pasitikėjimą jį turinčiu asmeniu. Kartais stigma vadinami trūkumai, negalia, defektai, yda. Ją turintis žmogus išskiriamas iš panašių į jį, ypač jei tas bruožas leidžia atpažinti mažiau pageidautinus asmenis – blogus, pavojingus ar silpnus. Stigmą turinčio žmogaus asmenybė susiaurinama iki paties elementariausio vaizdinio – tai susitepęs ir nieko vertas žmogus. Visas stigmas sieja bendras sociologinis bruožas: individas, su kuriuo įprastos socialinės sąveikos metu būtų bendraujama kaip ir su visais kitais, turi išskirtinį bruožą, užgožiantį visas kitas jo savybes. Jis turi nepageidautiną žymę, iš anksto pateikiamą aplinkiniams, kaip signalą, ko reikia tikėtis iš šio asmens. Galima išskirti tris stigmos tipus. Pirmas tipas nurodo įvairiausių kūno defektus ir išsigimimus. Antrasis tipas apima asmenybės charakterio trūkumus. Trečiojo tipo stigmos yra susijusios su rase, etnine ar religine priklausomybe ir gali būti perduodamos iš kartos į kartą. Stigmatizuoti žmonės patenka į gana keblią padėtį, nes

⁷⁵ Ten pat, p. 162.

⁷⁶ A. Acus, L. Kraniauskas, *Socialinio elgesio nukrypimų ...*, p. 84.

aplinkiniai juos linkę vertinti negatyviai. Kitaip tariant, vertinamas ne pats asmuo, o jo stigma⁷⁷.

XX a. 9-ajame dešimtmetyje etikečių kljavimo teorija buvo toliau plėtojama. Bernard Schaffer ir Geoffrey Woodgerokai praplėtė teoriją⁷⁸, neapsiribojo jos pradine koreliacija su stigmatizavimu, tačiau išlaikė pagrindines tezes apie galios santykį tarp dominuojančių ir dominuojamųjų, aplinkinių reakcijos santykį su individo socialiniu identitetu. Autoriai pastebėjo, kad etikečių kljavimas yra pakankamai sudėtingas mokslinis veiksmas, nes tenka įvertinti daugybę parametrų ir jų tarpusavio sąryšius. Visgi kasdieniame gyvenime neįmanoma pabėgti nuo tokio ženkinimo. Etikečių kljavimas yra būtinas visuomenei, nes jis reguliuoja socialines sąveikas, apibrėžia individų tarpusavio sąveikos sąlygas⁷⁹. XX a. pabaigoje – XXI a. pradžioje „etikečių kljavimo“ teorija buvo modifikuota, atsižvelgiant į pasirodžiusią kai kurių tyrinėtojų kritiką, buvo praplėstas regos laukas, tačiau ir iki šių dienų – tai viena iš teorijų, taikomų socialinio elgesio nukrypimo tyrimuose⁸⁰. Šiame darbe bus bandoma naudotis būtent šios teorijos įžvalgomis.

⁷⁷ Ten pat, p. 83-84.

⁷⁸ Žr.: *Labelling in development policy: essays in honour of Bernard Schaffer*, ed. by G. Wood, London, The Hague, 1985.

⁷⁹ Ten pat, p. 349.

⁸⁰ *The power of labelling: how people are categorized and why it matters* / edited by J. Moncrieffe and R. Eyben, London, 2007.

1.2 „Užribiškumą“ formuojantys faktoriai LDK visuomenėje

Išanalizavus svarbiausias sociologijos mokslo kryptis ir teorijas, skirtas teorinei darbo problematikos traktuotei, kyla klausimas, kas yra pagrindiniai „užribiškumo“ formavimosi XVI – XVIII a. LDK visuomenėje „veikėjai“? Aišku viena, jog svarbiausią vaidmenį neabejotinai atlieka čia nagrinėjami patys „užribio asmenys“: raganos ir pabėgę valstiečiai – kaip specifinės tik aptariamam laikotarpiui būdingos socialinės grupės. Kitas svarbus veikėjas – „normalioji aplinka“, nuo kurios šie „užribio žmonės“ skiriasi. Kaip, kodėl įvyksta toks vaidmenų pasiskirstymas? Jeigu į pagalbą pasitelktume tiek funkcionalistinę, tiek etikečių klijavimo nukrypimų tyrinėjimų sociologines teorijas, turėtume pabandyti išsiaiškinti tokius pagrindinius faktorius kaip pirminė ir antrinė deviacijos, stigmos bei jų poveikis šiame „užribiškėjimo“ procese.

Atkreiptinas dėmesys, kad aptariamojo laikotarpio „normalioji“ visuomenė – tai luomine sankloda grįsta visuomenė. Ši sąranga ir iš jos plaukiantys rašytinis bei nerašytinis santykių reglamentavimas formavo amžininkų akimis pageidautinos ir „normaliosios“ visuomenės rėmus. Daugelis to meto analitikų (A. Volanas, A. Rotundas)⁸¹ savąją visuomenę matė kaip organizmą, kurio darną užtikrino pagrindinės ląstelės – luomai. Luominis visuomenės susiskaidymas buvo grindžiamas egzistuojančiomis skirtingomis visuomeninio gyvenimo funkcijomis: krašto ir jo piliečių gynybos, materialinių vertybių gamybos, prekybos ir dvasinio išganymo. Šias funkcijas atliekantys luomai buvo suvokiami kaip būtini elementai funkcionaliai valstybės ir visuomenės egzistencijai. Nors tradiciškai gynybos funkciją atliekantis bajorijos luomas buvo suvokiamas kaip svarbiausias ir reikšmingiausias, tačiau svarbiausia sąlyga ir pateisinimas luomų egzistavimui – toks funkcijų pasidalinimas – turėjęs garantuoti, kad visi visuomenės nariai neš naudą tiek valstybei, tiek bendruomenei.

Bendrą naudą teikiantys tarpluominiai santykiai turėjo būti idealios visuomenės garantas, tačiau LDK egzistavo daugybė asmenų, atsidūrusių už luominės sanklodos ribų. Jų gyvenimo būdas ir elgsena neatitiko išvardintųjų funkcijų ir nežadėjo naudos bendrajam gėriui, o kartais net atvirkščiai – tapdavo rimtu išbandymu tiek materialiosioms, tiek moralinėms „normaliosios“ visuomenės dalies vertybėms. Šalia pamatinių tuometinės visuomenės akmenų – luomų, tai buvo lyg nereikšmingi pakelės akmenukai, tačiau kartais pakankamai pavojingi ir galintys išversti iš ratų ir darnų

⁸¹ A. Rotundas, Lenko pasikalbėjimas su Lietuviu, *Šešioliktojo amžiaus raštija*, Vilnius, 2000; A. Volanas, *Rinktiniai raštai*, Vilnius, 1997.

visuomeninio gyvenimo vežimą. Kartais jie galėjo būti tiesiog nepastebimi, kai tai būdavo naudinga, o kartais kelti didžiules pasipiktinimo ir nepakantos bangas. Tokiems asmenims priskiriami plėšikai, elgetos, valkatos, prostitutės ir kiti panašūs į juos už „normaliosios“ visuomenės ribų atsidurdavo pirmiausia, todėl, kad niekaip savąja gyvensena netilpdavo į luominės visuomenės rėmus, tačiau jų gretas galėjo papildyti ir „dezertyrai“ iš luominių struktūrų. Tai galėjo būti asmenys, anksčiau egzistavę ir turėję atitinkamą socialinį statusą toje sluoksniuotoje hierarchinėje piramidėje, tačiau arba savavališkai iš jos pasitraukę (pvz., pabėgusių valstiečių atvejais), kuomet savavališkas luominės sanklodos ribų peržengimas dažniausiai vertintas išimtinai neigiamai. Tai taip pat galėjo būti asmenys, tiesiog tapę nepageidautini „normaliųjų“ tarpe dėl savo elgsenos (pvz., raganavimu kaltinti asmenys), kurių „užribiškumas“ visų pirmiausia reiškėsi netinkamu ir netoleruotinu elgesiu, kartais traktuotinu ypač pavojingu. Įvardintieji „užribio žmonės“ visuomeninio gyvenimo paraštėse atsidurdavo skirtingų priežasčių vedini, jų išstūmimo procesas kartais vykdavo pagal skirtingus scenarijus ir suformuodavo skirtingų santykių su „normaliaja“ visuomene galimybes.

Priežasčių ir prielaidų kompleksas, lemiantis tapsmą „užribio žmonėmis“, gali būti įvairus. Aišku viena, jog egzistuoja įvairios specifinės priežastys, lėmę „užribiškumo“ proceso LDK eigą, kurių visų neįmanoma susisteminti ir klasifikuoti; kita vertus, greičiausiai svarbu yra išryškinti egzistavusias tendencijas ir konstatuoti jų raiškos lauką, nei surinkti statistiškai reikšmingus duomenis apie visas egzistavusias šio proceso priežastis, juolab ribota darbo apimtis skatina rinktis tokį tyrimo modelį, kuris geriausiai paaiškintų tapimo „užribio žmogumi“ mechanizmą. Dėl šių priežasčių darbo autorė pasirinko dvi, jos nuomone, pagrindines lemiančių faktorių grupes: *socioekonominės* ir *sociokultūrinės*. Tai R. Praspaliauskienės pasiūlyta sociokultūrinė – socioekonominė užribio žmonių klasifikacija, kuri leidžia detaliau atskleisti labai diferencijuotas jų tapsmo XVI – XVIII a. LDK „užribio žmonėmis“ prielaidas. Socioekonominiai faktoriai šiame kontekste suvokiami kaip gyvenimo būdo, ūkinės – ekonominės veiklos, vietos socialinėje hierarchijoje ir kitų panašių veiksnių visuma, lemianti radikalų vienos ar kitos grupės išskirtinumą, „užribiškumą“. Analogiškai šiame darbe sociokultūriniais faktoriais šiame darbe įvardijami tokie veiksniai kaip propaguojamų vertybių, pažiūrų, kultūrinių normų visuma, nesutampanti su daugumos ar „tradicine“ vertybių skale. Pastebėtina, kad kai kuriais atvejais šie faktoriai persipina ir jų neįmanoma chirurgiškai tiksliai perskirti.

Neatmestina ir tai, kad formuojantis vienai ar kitai LDK visuomenės „užribio žmonių“ grupei veikė tiek socioekonominiai, tiek sociokultūriniai veiksniai. Dėl šios

priežasties keltina hipotezė, kad priklausomai nuo to, kokios prigimties (kultūrinės ar ekonominės) faktoriai buvo dominuojantys konkrečiai visuomenei nusistatant savo santykį su „užribiškumu“, formavosi specifiniai tapsmo „užribio žmonėmis“ mechanizmai. Šie skirtingi tapsmo mechanizmai ir nulėmė tokias „užribio žmonių“ savybes kaip padėtį tuometinėje visuomenėje, „normaliosios“ visuomenės dalies santykį su pastaraisiais, jų toleravimo laipsnį ir kovos su jų „užribiškumu“ pobūdį.

Šiame darbe sociokultūrinės kilmės „užribio žmonių“ reprezentantais pasirinkti asmenys, kurie aptariamam laikotarpiu kaltinti raganavimo nusikaltimu. Tariami ar tikri raganiai į sociokultūrinės kilmės „užribio žmonių“ gretas turėtų būti graduojami kartu su kitos etninės kilmės žmonėmis (svetimtaučiais), prostitutėmis ir kt. žmonėmis, pažeidusiais „normaliosios“ visuomenės nustatytuosius kultūrinius tabu. Raganiai čia tampa reprezentantais, nes tik pastarieji, vieninteliai iš kitų galimų sociokultūrinės kilmės marginalų, atstovauja specifinius XVI – XVIII a. LDK „užribio žmones“, kurie tik šiuo konkrečiu laikotarpiu buvo suvokiami, kaip atstumtieji ir esantys už „normalumo“ ribų. Analogiškai socioekonominės kilmės atstovais šiame darbe pasirinkti pabėgę iš dvarų valstiečiai. Jie tikėtų į socioekonominės kilmės žmonių terpę kartu su elgetomis, valkatomis, plėšikais ir kitomis panašiomis socialinėmis grupėmis. Šiame darbe pabėgę valstiečiai taip pat pasirinkti, kaip specifiniai XVI – XVIII a. LDK „užribio žmonės“, nes vėlesniais laikotarpiais šis fenomenas jau nebebuvo toks aktualus. Dėl šios priežasties pravartu aptarti tyrimo problemas, kylančias pasirinkus būtent tokį - sociokultūrinį ir socioekonominį klasifikavimo principą.

Tiek sociokultūrinių, tiek socioekonominių faktorių analizė neišvengiamai susijusi su įvairių mentalinių kategorijų nagrinėjimu. Tokiuose gan sudėtingos LDK visuomeninės terpės tyrimuose neišvengiamai tenka remtis sociologijos mokslo įrankiais ir įžvalgomis, kuriais šiame darbe ir bus bandyta pasinaudoti siekiant išgliaudyti gan kietą „užribio visuomenės“ riešutą. Minėti veiksniai, apimantys vertybinių ir kultūrinių normų visumą, pakankamai tampriai susiję su savęs, savosios vietos konkrečioje visuomenėje apsibrėžimu, kas neišvengiamai paliečia sociologų dažnai gvildenamas binarinių atskirties konstrukcijų - *savo/svetimo* suvokimo ir *stigmavimo* ir *atsiribojimo* problemas. Tik šios perskyros suvokimas leidžia toliau gilintis į „užribiškumui“ svarbius *leistinumo* ir *teisėtumo* klausimus. Dar viena svarbi kategorija – tai „*kriminalizavimas*“. Tai leistų paaiškinti vieną iš „užribiškėjimo“ aspektų – susvetimėjimu ir atsakomosios aplinkinių reakcijos variantu, kada „užribio žmonės“ radikaliausia forma yra išstumiami už „normaliosios visuomenės“ ribų ar radikaliai sunaikinami. Dėl šios priežasties minėtųjų faktorių analizė neįmanoma be šių kategorijų. Nuo specifinių šių sampratų formų

įsivyravimo turėtų ir priklausyti „normaliosios visuomenės“ dalies ir „užribio žmonių“ santykis. Šio darbo autorė formuluoja hipotezę, kad skirtingos kilmės (socioekonominės ar sociokultūrinės) užribio žmonių tapsmas, jų marginalizavimas vyksta pagal pakankamai skirtingus scenarijus dėl pradinių faktorių sąlygotos minėtųjų mentalinių kategorijų skirtingos sampratos. Pabandykime pažvelgti, koks šių kategorijų turinys ir vieta marginalizavimo(si) procese. Detalesnė šių kategorijų analizė padėtų geriau atskleisti skirtingus tiek sociokultūrinės, tiek socioekonominės raidos scenarijus.

1.3 Savo/svetimo perskyros svarba tapsmo užribio žmonėmis procese

Ši binarinė savo/svetimo perskyra yra labai svarbi „užribio žmonių“ tyrinėjimuose. „Svetimumas“ tampa pagrindiniu atspirties tašku „užribiškėjimo“ raidoje, nes „svetimumo“ kategorijos egzistavimas kaip indikatorius konkretizuoja egzistuojančias ribas. „Svetimo“ sampratos tikriausiai neįmanoma chirurgiškai tiksliai atskirti nuo „savojo“ sampratos. Juk tai, kas yra „svetima“ paaiškėja, suvokus, kas yra „sava“. Simptomiška, kad labai dažnai visuomenės tyrimuose yra naudojamas visuomenės klasifikavimas į dvi dideles grupes. Šių grupių perskyra ženklina svarbiausias ribas tarp šiame darbe mums svarbaus vyraujančios daugumos („savųjų“) „normalumo“.

Sociologai išskiria vadinamąsias „savą grupę“ (in-group) ir „svetimą grupę“ (“out-group”). Į skirtingas grupeles ar kategorijas pasiskirsto asmenys, kuriuos galėtų jungti tam tikri bendri ir vienijantys veiksniai, panašumai, interesai. Tokią grupę galėtų sieti bendra kilmė, interesai, elgsena ir vertybės, kurios skatintų vienokius veiksmus ir nepritartų kitokiems, numatytų, kas baustina, o, kas apdovanotina⁸². Suvokimas, kad asmuo priklauso vienai konkrečiai grupei, neišvengiamai veda link supratimo, kad egzistuoja individai, priklausantys kitai grupei, vienijamai skirtingų veiksmių. Kita grupė atsiranda kaip antitezė, nes ją vienijanti kilmė, interesai, vertybės paprastai yra pakankamai skirtingi nuo pirmosios grupės. Taip asmens savęs identifikavimas neatsiejamas nuo kitų ir kitokių egzistavimo. Socialinė kategorizacija ir socialinė identifikacija, tai yra, sąmoningas ar nesąmoningas pasiskirstymas po tam tikras įvairias grupes ir tų grupių narių saviidentifikavimas suponuoja išskirtinių savybių paiešką. „Savo“ nuo „svetimo“ atskyrimas įmanomas, kada atrandami pagrindiniai grupės skiriantys elementai – kalba, papročiai, išvaizda, pažiūros ir pan. Kiekviena grupė paprastai save identifikuoja su „savaisiais“, o oponentus traktuoja kaip „svetimuosius“. Šio darbo kontekste, nagrinėjant tapsmą „užribio žmonėmis“, „savaisiais“ bus įvardinamos tos asmenų grupės, kurios sudaro dominuojančią nagrinėjamos visuomenės dalį, o jų moraliniai ir teisiniai kodeksai laikytini „normalumo“ elementais. „Svetimaisiais“ atitinkamai šio darbo kontekste bus įvardijami tie asmenys, kurie nepatenka į „normaliųjų savųjų“ terpę, nes jų elgsena arba neatitinka normų, arba negali paveikti didžiosios visuomenės dalies.

Savotiška sociologų pastebėta visuomeninio gyvenimo konstanta yra tai, kad egzistuoja didesnio ar mažesnio masto ingrupės („savųjų“) agresija autgrupei

⁸² R. A. Rothman, *Inequality and Stratification: Race, Class and Gender*, New Jersey, 2002, p. 15 – 16.

(„svetimiesiems“). Agresija šiuo atveju apima įvairias formas nuo neigiamo ir nepalankaus vertinimo, diskriminavimo ar net smurtinių veiksmų. Šis įvairiaformis agresyvumas priešingai „svetimųjų“ stovyklai palengvina formuotis ingrupės saviorganizacijai ir jos narių sutelktumui⁸³. „Svetimųjų“ stovyklos atstovai kai kuriais atvejais imami suvokti kaip savo skirtingomis savybėmis, o gal net ir vertybėmis trukdantys ar kenkia „saviesiems“. Agresyvumo objektais gali tapti ne tik atskiros svetimųjų „stovyklos“ asmenybės, tariamai trukdžiusios „saviesiems“ pasiekti tam tikrą tikslą, bet ir į juos panašūs asmenys. Individų agresyvios nuostatos autgrupių atžvilgiu atsiranda, siekiant išspręsti savo asmenybės vidinius emocinius ir motyvacinius prieštaravimus⁸⁴. Į šį fenomeno aspektą vertėtų atkreipti dėmesį, nes jis atskleidžia, kad toks priešiškas egzistuoja ne vien tik formalioms „svetimųjų“ grupuotėms su pakankamai aiškiais lyderiais, bet ir paviniams asmenims, kurie lyg ir nesudarytų jokių oficialių grupių, tačiau savo savybėmis akivaizdžiai skirtųsi nuo dominuojančių „savųjų“. Tai ypač svarbu kalbant apie XVI – XVIII a. LDK visuomenės „užribio žmones“, kurie taip akivaizdžiai nesudarė jokių formalių grupuočių, tačiau tapo svetimi dominuojančiai visuomenės daliai savo išskirtiniu elgesiu ar gyvenimo būdu.

Daugybė tyrinėtojų bandė atskleisti ir paaiškinti, kokios priežastys skatina šį pirmykštį nepasitikėjimą ir priešišumą autgrupei („svetimiesiems“). M. Šerifas 1950 m. pirmasis iškėlė hipotezę, kad vienokie ar kitokie minėtųjų grupių santykiai atsiranda dėl sąveikos (interakcijos) ir nuo veiklos situacijų. Jo nuomone, konkurencinė situacija sukelia autgrupinį priešišumą ir ingrupės ypatybių pervertinimą, o kooperacinė situacija tarpgrupinius priešiškus šalina⁸⁵. Remiantis šia hipoteze galima būtų teigti, kad matomas priešiškas ir agresija „svetimiesiems“ nulemtas tik aplinkybių, kuriose formuojasi skirtingų grupių santykiai. Tuomet šiuo atveju priešiškas „užribio žmonėms“ kaip „svetimiesiems“ turėjo formuotis kaip konkurencijos išvada ir turėtų teoriškai pranykti, jeigu būtų įžvelgiama kooperavimo su tokiais „svetimaisiais“ galimybė. Visgi vis gausėjančiuose visuomenės tyrimuose atsirasdavo daugybė šiai hipotezei prieštaraujančių neatitikimų ir problemų, kurias reikėjo išspręsti.

Kognityvinės krypties amerikiečių sociopsichologai XX a. 8 – tajame dešimtmetyje atliko tyrimus, rodančius, kad tarpgrupinis priešiškas atsiranda ir be konkurencijos, kartais tiesiog ir be aiškių priežasčių. Jei yra dvi atskiros grupės, bei identifikuojančios save kaip „savus“, o priešininkus kaip „svetimus“, tai tarp jų neišvengiamai anksčiau ar

⁸³A. Jacikevičius, *Žmonių grupių (socialinė) psichologija*, Vilnius, 1995, p. 64.

⁸⁴Ten pat, p. 65.

⁸⁵ Ten pat, p. 66.

vėliau pasireikš tarpgrupinė diskriminacija. Pastarosios ryškiausi elementai yra ingrupės favoritizmas ir priešiškus autgrupei. Ingrupės ypatybių aukštesni vertinimai, o autgrupės nuvertinimas – dėsningas socialinių santykių reiškinys. Remiantis šia hipoteze „užribio žmonės“ kaip „svetimieji“, besiskiriantys išvaizdos, elgsenos ir veiklos elementais, turėdavo neišvengiamai sulaukti „savųjų“ atstūmimo ir nepalankumo, galinčio pavirsti į agresiją. Galimos agresijos pastarųjų atžvilgiu laipsnis jau priklausė nuo daugelio kitų tarpusavyje susipinančių faktorių. Tuo remdamiesi šiame darbe iškelsime hipotezę, kad „užribio žmonės“ kaip „svetimieji“ XVI – XVIII a. LDK visuomenėje turėjo praeiti visiems svetimiesiems būdingus „tarpgrupinės diskriminacijos“ raidos etapus.

Tarpgrupinė diskriminacija siejama su kognityviniais procesais, kurie vyksta pagal šią schemą:

- 1) Socialinė kategorizacija (sąmoningas ar nesąmoningas socialinių objektų pasiskirstymas formaliomis ar neformaliomis grupėmis, kurias vienija bendri interesai, vertybės ir savybės),
- 2) Socialinė identifikacija (grupės narių supratimas, kad jie priklauso šiai, o ne kitai grupei, savųjų ribų apibrėžimas),
- 3) Socialinis lyginimas (in- ir autgrupių sugretinimas bei lyginimas);
- 4) Tarpgrupinė diskriminacija (ingrupės pervertinimas ir autgrupės žemesnis vertinimas, įvairios nepakantos apraiškos).

Šie procesai atsiranda dėl narystės grupėse ir neišvengiamai veda prie tarpgrupinės diskriminacijos, kuri gali išaugti į didesnį ar mažesnį konfliktą⁸⁶. Konfliktas paprastai yra daugiau ar mažiau išreikšta kova tarp dviejų ar daugiau šalių, kurios turi prieštaraujančias nuostatas, veikimo tikslus ar priešinasi agresijai į jos vertybes. Ingrupėse atsiradę konfliktai gali grėsti jos stabilumui, tačiau konfliktai su autgrupėmis prisideda prie ingrupės konsolidacijos ir stabilumo⁸⁷. „Užribio žmonių“ egzistavimas taip pat neišvengiamai sukeldavo konfliktus, nes tiek jų buvimas, tiek tam tikra nestandartinė elgsena grasino suardyti nusistovėjusią „normaliosios visuomenės“ įvestą tvarką. Šiame darbe bus pravartu pažvelgti, kokius konfliktus sukeldavo XVI – XVIII a. LDK užribio žmonių egzistavimas ir kokie tokių konfliktų sprendimo būdai būdavo pasitelkiami.

Priklausymas vienai ar kitai grupei jų atstovų akyse gali būti vertinamas kaip privalumas ar yda, aukštas ar žemas socialinis statusas. Pastarojo vertinimas gali

⁸⁶Ten pat, p. 66.

⁸⁷Ten pat, p. 67.

diktuoti, kokios bus įvairių individų tarpusavio santykių mdeliai⁸⁸. Viena iš tarpgrupinės diskriminacijos pasekmių – tai kolektyvinių stereotipų ir prietarų apie priešingos grupės narių atsiradimas. Kolektyvinius stereotipus būtų galima apibrėžti kaip įsitikinimus, “kad vienos ar kitos grupės visiems nariams būdingi tam tikri somatiniai, psichiniai, elgsenos ir moraliniai bruožai”⁸⁹. Prietarai socialinėje psichologijoje suprantami kaip neigiami (ar teigiami) išankstiniai vertinimai ir nuostatos asmenų ar grupių atžvilgiu⁹⁰. Sociologijoje išskiriamos šios pagrindinės stereotipų bei prietarų funkcijos – tai frustracijos perkėlimas arba “atpirkimo ožio” funkcija. Jei “svetimuosiuose” bus įžvelgiami tik blogesni, prastesni asmenys, tai kurs aštrią tarpusavio koliziją ir įtemptus santykius. Palaipsniui formuojasi „svetimųjų“ stereotipinis vaizdavimas kaip atsakingų už daugybę nelaimių, nes jų „nenormalumas“ dažniausiai būdavo siejamas su įvairiausių nelaimių kilme. Kaip buvo minėta, itin agresyvi laikysena “svetimųjų” atžvilgiu dažnai pasirenkama kaip taktika, išspręsti vidinius ingrupės prieštaravimus. Tai taip pat galėjo būti puiki priemonė sumažinti didėjančią įtampą ingrupės viduje, jei dėl tam tikrų nesėkmių ji pasiekdavo kritinį lygį. “Svetimųjų” pavojaus eskalavimas tampa itin aktualus didžiulių permainų, suiručių laikotarpiu. Visuomenėse, patiriančiose didelius sukrėtimus, priešprieša bet kokiam “svetimumui” išryškėja. Tuomet „užribio žmonių“, kaip autgrupės iššaukiantis kitoniškumas, galėdavo pasirodyti kaip provokuojantis. Dažniausia tokioms galimoms konfliktinėms situacijoms spręsti ir būdavo pasitelkiama „atpirkimo ožio“ funkcija. Nubaudus kaltus „svetimuosius“ buvo galima išspręsti susikaupusias problemas ir sumažinti įtampą. Tokiu būdu “svetimųjų” nubaudimas galėjo padėti konsoliduotis “saviesiems” ir taip išgyventi sunkiausius laikus.

Dėl šios priežasties pravartu pažvelgti, kokie etapai išskirtini „susvetimėjimo“ bei tarpgrupinės diskriminacijos raidoje bei kokią svarbą „užribiškumo“ procesuose šie etapai suteikia.

Pirmasis žingsnis formuojant terpę „užribio žmonių“ egzistavimui – tai dominuojančios „normaliosios“ visuomenės *atsiribojimas* nuo tam tikrų asmenų kategorijos. Kaip jau minėta anksčiau, „užribio žmonių“ sąvoka pati savaime suponuoja tam tikras sutartines ribas, pagal kurias visuomenė pasidalija į „normaliąją“ ir nenormaliąją“, savuosius ir svetimuosius. Sociologai visuomenės tyrimuose dažniausiai tokią perskyrą įvardija kaip „mes/jie“ bei išskiria vadinamąsias „savąją grupę“ ir

⁸⁸ R. A. Rothman, *Inequality and Stratification ...*, p. 3.

⁸⁹ N. Statkus, Kolektyvinių stereotipų kilmė ir funkcijos: evoliucinės psichologijos perspektyva, *Kultūros barai*, 1998, nr. 8/9, p. 59.

⁹⁰ Ten pat, p. 59.

„svetimąją grupę“⁹¹. Į atitinkamas grupeles ar kategorijas patenka tie, kuriuos galėtų jungti tam tikri bendri ir vienijantys veiksniai, panašumai, interesai. Tokią grupę galėtų sieti bendra kilmė, interesai, elgsena ir vertybės, kurios skatintų vienokius veiksmus ir nepritartų kitokiems, numatyti, kas baustina, o kas apdovanotina. Tokia „mes/jie“ perskyra tampa socialinės identifikacijos kertiniu akmeniu. Individas, suvokęs savo priklausomybę kuriai nors konkrečiai grupei, turi perimti būdingą gyvenimo būdą, išmokti, kaip suderinti savo individualumą su grupės vertybių ir normų sistema⁹². Suvokimas, kad asmuo priklauso vienai konkrečiai grupei, neišvengiamai veda suvokimo link, kad egzistuoja individai, priklausantys kitai grupei, vienijamai skirtingų veiksmų. Taip asmens savęs identifikavimas neatsiejamas nuo kitų ir kitokių egzistavimo. Tokiu būdu „identitetas yra, viena vertus, vienybė, panašumas ir bendrumas, kita vertus, - atskirumas, opozicija ir konfrontacija.“⁹³.

Kada įvyksta atsiribojimas ir tampa aiškios „savųjų“ ir „svetimųjų“ stovyklos ribos bei kiekvienos grupės atributai bei savybės, palaipsniui įsukami ir tarpusavio grupių vertinimo mechanizmai. Šiuo atveju „normalioji“ visuomenės grupė suformuluoja savo vertybių skalę, kurią priešpastato įsivaizduojamai priešininko skalei. „Normalioji“ visuomenės grupė sau prisiskiria „teisingiausias“ normas, taip priešpastatydama pastarąsias „neteisingoms“ „svetimųjų“ normoms. „Užribio žmonės“, kaip „svetimieji“, tampa tokio lyginimo objektais. Jie pakliūna į atstumtųjų terpę, kada „normaliosios savųjų daugumos“ akyse juos indikuojančios savybės kardinaliai prasilenkia su pageidautinomis ir propaguojamomis normomis. Akivaizdu, kad svarbiausiu aspektu šiame tarpgrupinės diskriminacijos ir išstūmimo į visuomeninio gyvenimo užribį procese tampa tam tikrų konkrečių vertybių visuma, kaip pagrindinis kriterijus, prieš susiskirstant į „stovyklas“. Kokios vertybės tampa svarbiausios kiekvienoje „stovykloje“? Rasti atsakymą padėtų sociologės Galinos Soldatovos pasiūlyta baimių klasifikacija. Baimė ko nors netekti gali būti puikus indikatorius, rodantis, ką tam tikri konkretūs asmenys vertina labiausiai ir bet kokiomis išgalėmis stengiasi išlaikyti.

Sociologė G. Soldatova baimių klasifikaciją išskyrė nagrinėdama vieną kraštutinių santykio su „svetimu“ išraiškų – *ksenofobiją*. Čia pagrindiniu faktoriumi išskiriama *baimė*. Tai gali būti baimė: 1) netekti fizinės ar materialinės gerovės dėl „kitų“ keliamos realios grėsmės (karas, teritorijos užgrobimas); 2) baimė, kad dėl „kitų“ kaltės suirs vertybių

⁹¹ R. A. Rothman, *Inequality ...*, p. 15 – 16.

⁹² A. Jacikevičius, *Žmonių grupių ...*, p. 64.

⁹³ Ten pat, p. 64.

normos, standartai, tradicijos.⁹⁴ Tokiu būdu baimė kaip viena iš stipriausių emocijų tampa itin reikšmingu varikliu, verčiančiu griebtis priemonių pašalinti grėsmės sukėlėją – svetimąjį. Tokių priemonių pobūdis ir radikalumas dažniausiai priklauso nuo konkrečios bendruomenės nuostatų grėsmės atžvilgiu. Pastebėtina, kad tyrinėtojos išskirtas baimės rūšių tipologizavimas gali būti pritaikytas ir šiame darbe pasirinktoje sociokultūrinės ir socioekonominės kilmės teorijų klasifikacijoje. Pirmoji baimės rūšis galėtų būti siejama su socioekonominės kilmės „užribio žmonių“ tapimo scenarijumi, kuomet į pirmą vietą iškyla pavojus fizinei gerovei. Tuo tarpu antroji baimės rūšis būtų susijusi su sociokultūrinės kilmės „užribio žmonių“ tapimo raidos scenarijumi, kuomet svarbiausia grėsmė – tai grėsmė vertybių normoms ir moraliniams kodeksams.

Svetimųjų baimė palaipsniui veda prie savotiškai visuomeninio gyvenimo konstanta tampančią didesnio ar mažesnio masto agresijos „svetimiesiems“. Šis įvairiaformis agresyvumas padeda formuotis vidinės grupės saviorganizacijai ir jos narių sutelktumui⁹⁵, o jo objektais gali tapti ne tik atskiros asmenybės, trukdžiusios pasiekti tam tikrą tikslą, bet ir į juos panašūs asmenys. Individų agresyvios nuostatos išorinių grupių atžvilgiu atsiranda siekiant išspręsti savo asmenybės vidinius emocinius ir motyvacinius prieštaravimus⁹⁶.

Jei kuri nors viena stovykla atsiduria dominuojančiose pozicijose, kartais gali būti imtasi turimų svertų ir priemonių priversti „kitus“ („juos“) laikytis vyraujančios pusės diktuojamų taisyklių, nubausti už nesilaikymą, išstumti už aktyvaus visuomeninio gyvenimo ribų. Formuojantis „užribio žmonių“ sluoksniui, pastarieji kaip tik ir tampa tos dominuojančios „normaliosios“ visuomenės, bandančios įtvirtinti savo valią, taikiniu. Tokiu būdu palaipsniui nuo „užribio žmonių“ priskyrimo svetimiesiems ir iš to sekančios priešiško reakcijos, palaipsniui pereinama prie problemos „sprendimo“ būdų (įvairių diskriminacijos formų, socialinio vaidmens apribojimo, fizinio sunaikinimo). Kaip pastebime, veikiant minėtiems veiksniams, ypač ryškus tampa kultūrine ir vertybių prasme radikalus „svetimo“ atmetimo pradai.

„Savi svetimieji“. Savo / svetimo sampratų perskyra yra pakankamai sudėtinga problema. Anksčiau aptartuose saviidentifikacijos, kaip „savo“ ar „svetimo“, pavyzdžiuose dažniausiai kalbama apie „klasikinį svetimumą“. Šie pavyzdžiai lyg ir leistų teigti, kad „kitoks“ jau automatiškai yra „svetimas“, bet tai būtų teisinga tik tuo atveju, jeigu šių

⁹⁴ G. Soldatova. Psychological mechanisms of xenophobia, *Social sciences*, 2007, Vol. 38, Iss. 2, p. 116.

⁹⁵A. Jacikevičius, *Žmonių grupių ...*, p. 64.

⁹⁶Ten pat, p. 65.

grupių skirtingumą liudytų tik viena konkreti savybė, pavyzdžiui, kitakalbystė, kita konfesija, etc. Visgi istorijoje yra nemažai pavyzdžių, kada akivaizdžiai „kitokie“ žmonės nėra suvokiami „svetimais“. Pavyzdžiui, skirtingomis fizinėmis savybėmis (luošumu ir pan.) išsiskiriantis asmuo netampa automatiškai „svetimu“. Jo „kitoniškumas“ akivaizdus, tačiau jis vis dar gali būti „savasis“. Ir priešingai, Viduramžių raupsuotojo „kitoniškumas“ imamas suvokti kaip grėsmė, jis nebegali būti „savuoju“, nes šios grupės suvokiamos kaip grėsmė. Drįstume teigti, kad „kitoniškumas“ gali būti tik preliudija į pasidalijimą į ingrupes ir autgrupes. Jį turėtų lemti ne viena konkreti savybė, o savybių kompleksas. Pastarasis gali sukurti pakankamai skirtingas situacijas, kada „buvę savieji“ tampa „dabartiniais svetimaisiais“ ar kuriasi savotiškos tarpinės grupės tarp „savųjų“ ir „svetimųjų“.

Dėl šios priežasties pastebėtina, kad šalia „klasikinio svetimumo“, kada aiškiai suvokiamas skirtingumas nuo svetimtaučių, svetimakalbių ir pan., egzistavo ir „savojo svetimumo“ fenomeno apraiškos. Svarbiausią vaidmenį čia vaidina socialinis svetimumo komponentas. Aptariamais atvejais tai būtų galima įvardinti kaip „įgytąjį svetimumą“, nes tokiam svetimumo tipui priskirtini asmenys, kurie praeina pakankamai radikalias transformacijas nuo nieko neišsiskiriančių „savųjų“ iki kartais provokuojančio svetimumo. Asmuo, lyg ir neišsiskiriantis anksčiau aptartais „klasikinio svetimumo“ elementais, tampa svetimas visuomenei, kuriai lyg ir turėtų priklausyti, nes išsiskiria iš jos savo deviaciniu elgesiu, nenoru laikytis nustatytų tos visuomenės taisyklių. Tokie žmonės padaromi svetimais, atėmus iš jų tam tikras teises ir pareigas⁹⁷. Jie tampa nepageidaujamais, nors kai kuriais atvejais išlaiko dalį „savųjų“ socialinės atributikos. Tai asmenys, iš pradžių galėję priklausyti ir „saviesiems“, o tik vėliau, atitinkamai susiklosčius konkrečioms aplinkybėms, pakliūti į „svetimųjų“, tai yra, „užribio žmonių“ gretas. Ar šie skirtingi „svetimumo“ tipai galėjo nulemti skirtingą tapsmo „užribio žmonėmis“ proceso raidą? Kaip tai galėjo įtakoti jų socialinį statusą ir kiek tai galėjo sietis su šiame tyrime taip pat labai svarbiomis leistinumo ir teisėtumo kategorijomis?

⁹⁷ H. Kühnel, Svetimumas ir savumas. Viduramžiai, *Europos mentaliteto istorija*, Vilnius, 1998, p. 372.

1.4 Teisėtumo ir leistinumų sampratos marginalizacijos procese

Kita svarbi su „užribiškumu“ susijusi kategorija tai *teisėtumo ir leistinumų samprata*. Dažniausiai „normaliosios“ visuomenės netoleruotinos veiklos atvejai išryškėja tada, kai pagal to meto galiojančią paprotinę ar rašytinę teisę susiduriama su įvairios prigimties nelegalumu. Legalumo/nelegalumo normos bei ribos ir tų ribų peržengimo tolerancijos laipsnis niekada nebuvo nekintanti konstanta, laikui bėgant ji nuolat kito. Tai daugiausiai priklausė nuo konkrečios visuomenės kultūrinių normų, susiformavusių tabu, nors, žinoma, bendražmogiškų vertybių traktavimas beveik nesiskirdavo ir itin tolimose visuomenėse. Teisės normos reglamentuodavo veiksmus, traktuotinus kaip nelegalius. Pastovios „piktadarystės“, tapusios gyvenimo būdu, vertintos itin griežtai, tačiau kai kurie vienkartiniai teisės pažeidimai kaip žmogžudystės, valstybės išdavystė ir kiti, visam laikui atribodavo prasižengusius asmenis nuo „normaliosios“ ir „teisiosios“ visuomenės. Jei tokiam asmeniui numatyta bausmė nereikalavo jo fizinio sunaikinimo, tai dažniausiai tokį veiksmaų manytina lydėjo socialinė mirtis. Tos asmuo būdavo paženklintas gėdos ženklais tiesiogine, tiek perkeltine prasme. Kartais dominuojančios visuomenės dalies netoleruotinos veiklos pobūdis nebūtinai turėjo peržengti teisės ribas. Kai kada asmens gyvenimo būdas lyg ir nebūdavo uždraustas teisės ir neturėjo būti baudžiamas ir persekiojamas, tačiau susiklosčiusios kultūrinės normos neleido tokiai veiklai tapti respektabilia (pvz., prostitucija).

Buvimas „užribio žmogumi“ žymėjo egzistavimą už santykinai nubrėžtų visuomeninio gyvenimo ribų. Šios ribos galėjo būti brėžiamos priklausomai nuo susiklosčiusių tradicijų, papročių, moralinių kodeksų, kurie galėjo kisti bėgant laikui. Vienas svarbiausių žingsnių atstumtųjų bei „užribio žmonių“ grupės formavimosi link – tai identifiikuotų svetimųjų savybių bei *veiklos kriminalizavimas*, taip priešpastatant pastarąsias prieš „normaliųjų asmenų“ būdo bruožus bei veiklą. Tik tada, kai svetimų ir „nenormaliųjų“ veikla imama suvokti kaip išskirtinai negatyvi bei pavojinga, gali susiformuoti palanki terpė tam tikrą žmonių grupę išstumti į visuomeninio gyvenimo užribį ar net visiškai sunaikinti. Atkreiptinas dėmesys, kad svetimumo, „užribiškumo“ kriminalizacija skirtingais etapais suvaidina lemiamą vaidmenį tiek sociokultūriniam, tiek socioekonominiame raidos scenarijuose. Šių scenarijų skirtinga raida priklausė nuo to, ar jau susiformavęs svetimumas tampa kriminalizuojamas, ar kriminalizuota veikla tampa postūmiu į svetimumą.

Tokiu būdu vienu iš svarbiausių leistinumų ir „užribio“ formuotojų LDK visuomenėje tapo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisė. LDK teisė turėjo reglamentuoti „normaliosios“ visuomenės dalies santykį su leistinumų ir teisėtumo ribas peržengusia „užribine visuomene“. Pabandykime pažvelgti, kas aptariamam laikotarpiui galėjo į pakankamai plačias *teisėtumo* ir *legalumo* sampratos erdves bei kokius atspindžius leistinos / neleistinos veiklos, baustinos ar toleruotinos veiklos vertinimų galima aptikti šiame darbe analizuojamų specifinių XVI – XVIII a. LDK „užribių žmonių“ atvejuose.

LDK teisiniuose šaltiniuose nekvestionuotinai svarbiausias *teisėtumo* aspektas. Pabrėžtina, kad dažniausiai tokio pobūdžio šaltiniuose kertiniu akmeniu tampa leistino / neleistino elgesio apibrėžimas. Teisynuose paprastai užfiksuojama radikaliausia neleistino elgesio netolerancijos forma – veiklos kriminalizacija, bausmių ir būdų, kaip atstatyti teisėtumą ir tvarką, amplitudė. Kokios veiklos dažniausiai traktuotos, kaip neleistinos ir neteisėtos, ir kurios iš jų galėtų būti siejamos su „užribio visuomene“?

Kuriamoji teisė nuo XV a. vidurio ėmė reikštis kaip atskirų įstatymų ir jų rinkinių leidyba. 1468 m. Kazimiero teisyne aptartos svarbiausios žemėvaldos reguliavimo normos (veldamų susiejimas su žeme, tėvoninis teismas, žemės bylos, vagystės atvejai)⁹⁸. Teisynas apėmė baudžiamąją, civilinę, administracinę teises ir teismą. Už savo darbus atsakė kiekvienas žmogus individualiai, o ne jo šeima ar giminė. Šis principas taikytas visiems, nedarant skirtumų tarp luomų⁹⁹. Labai daug dėmesio skirta vagystės nusikaltimui (1 – 19 skirsniai)¹⁰⁰, tačiau jis buvo diferencijuojamas priklausomai nuo pavogto daikto vertės ir to, ar tai pakartotinis nusikaltimas. 8 – ajame skirsnyje užsiminta apie valkatas ir jų slapstymą¹⁰¹. Dar vienas svarbus aspektas Kazimiero teisyne – tai traktuotė, kad nusikaltimas yra kenkimas visuomenei, kad ieškovas negali savo valia dovanoti bausmės, o nusikaltėlis turi būti baudžiamas taip, kaip teismo nuspręsta.

1529 m. Pirmasis Lietuvos Statutas pradėtas redaguoti kaip išplėstas Kazimiero teisynas (VIII ir IX skyriuose aptariami ginčai dėl žemės, XII – dėl judamo turto, XIII – dėl vagysčių), vėliau išplėstas teismus (VI), bajoro asmens saugumą (VII), šeimos santykius (IV, V), turto įkeitimą (X), baudžiavinius santykius (XI), bajorystės statusą (I, III) ir karo

⁹⁸ E. Gudavičius, *Teisė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius, 2001, p. 702.

⁹⁹ *Kazimiero teisynas (1468 m.)*, Vilnius, 1967, p. 12

¹⁰⁰ Ten pat, p.16-18.

¹⁰¹ Ten pat, p. 17.

tarnybą (II) reglamentuojančiais skyriais¹⁰². Šalia vagystės kaip netoleruotinos ir neteisėtos veiklos prijungiami ir smurtiniai nusikaltimai. Atsiranda traktavimas, kad nukenčiant kunigaikščio valdiniui, nukenčia ir valdovo interesai.

1566 m. Antrajame Lietuvos Statute nemaža dalis nusikaltimų kvalifikuojami pagal viešosios teisės normas ir vertinami kaip pavojingi visuomenei. Nusikaltėliai tampa viešai persekiojami. Akcentuojama, kad nusikalstamais veiksmais daroma žala valstybei.

1588 m. Trečiajame Lietuvos Statute pirmiausiai pabrėžtas nusikalstamos veikos pavojingumas visuomenei, čia pateikiama kur kas gausesnė nusikaltimų rūšių klasifikacija¹⁰³. Ar teisynuose užfiksuotos netoleruotino elgesio normos, nusikaltimai automatiškai virsdavo „užribiškumo“ indikatoriumi? Į šį klausimą bandysime atsakyti skyriuje apie socioekonominio tapsmo scenarijaus raidą.

Kokie veiksmai buvo traktuojami kaip neleistini, nelegalūs ir neteisėti? Kokie veiksmai turėjo išstumti į nelegalumo užribį? Pažvelkime, kas įėjo į neleistinumo amplitudę. Lietuvos Statutai atskirus baudžiamosios teisės pažeidimus įvardijo įvairiais terminais: *gvalt* (smurtas), *zlodeistvo* (vagystė), *zločinstvo* (piktadarystė), *rozboi, grabiož* (plėšimas), *zvada* (vaidas), *večerniaja zvada* (vaidas tamsoje). Tai skirtingos baudžiamosios veikos, tačiau jos nebuvo apibendrintos vienu „nusikaltimo“ pavadinimu. Arčiausiai šia sąvokai buvo terminai „*vystupok*“ (veikimas), *učynok* (įvykis), kurie dabartinėje terminijoje įvardijami kaip veika¹⁰⁴. LDK teisėje įvardintus nusikaltimus būtų galima suskirstyti pagal šiuos požymius: a) nusikaltimai prieš nuosavybę (vagystės, turto niokojimas, „naujzdai“, plėšikavimas pakelėse, etc.), b) nusikaltimai prieš asmenis (smurtas, garbės įžeidimas, etc.), c) doroviniai nusikaltimai (prostitucija, išprievartavimas, etc.), d) žmogžudystės, e) valstybiniai nusikaltimai (valstybės išdavimas, valdovo garbės įžeidimas, etc.), f) religiniai nusikaltimai (erezijos, bedievytė, piktžodžiavimas prieš Dievą, ritualinės žmogžudystės, etc.). Kaip matome, neleistinos ir nelegalios veiklos amplitudė yra nepaprastai plati, apimanti kuo įvairiausią spektrą veiklų, kurias išskirtinai neigiamai vertino „normalioji visuomenės“ dalis. Ar visas šias veiklas galima sieti su „užribiškumu“, kurios iš šių nelegalių veiklų buvo būdingos tik specifinėms XVI-XVIII a. laikotarpio „užribio žmonių“ grupėms ir gali būti siejamos tik su jais? Detaliau aptarkime

¹⁰² E. Gudavičius, *Teisė...*, p. 704-705.

¹⁰³ Ten pat, p. 224.

¹⁰⁴ V. Andriulis, M. Maksimaitis, V. Pakalniškis, J. S. Pečkaitis, A. Šenavičius *Lietuvos teisės istorija*, Vilnius, 2002, p. 223.

visas minėtąsias neleistino, nelegalaus elgesio, nusižengimų rūšis. Pravartu pabandyti išsiaiškinti, su kokios kilmės „užribio žmonėmis“ tai gali būti siejama.

Viena dažniausiai LDK laikotarpiu sutinkamų nelegalių veiklų rūšių – tai *nusikaltimai prieš nuosavybę*. Statutai visapusiškai reglamentavo vagystę ir turto grobimą. Teismų knygoose apstu įrašų apie vagystes. Dažniausiai šaltiniuose minimos prabangos daiktų (aukso, sidabro, papuošalų), pinigų, kaimiškosiose gyvenvietėse – gyvulių, kartais net maisto produktų vagystės¹⁰⁵. Bausmės dydis vagiui priklausė nuo pavogto turto vertės ir vagystės dažnumo. Trečią kartą pavogęs, kad ir mažavertį daiktą, vagis buvo baudžiamas mirties bausme. Vagyste buvo laikomas ir nelaisvų žmonių išvedimas arba pagrobimas. Prie vagystės buvo priskiriamas ir pasiklydusių gyvulių pasisavinimas, daiktų pasisavinimas gaisro ar potvynio metu, medžiojimas svetimuose miškuose ir pan.¹⁰⁶. Už nusikaltėlių, nubaustų mirties bausme, slėpimą ir už pasinaudojimą nusikaltimo vaisiais Statutai numatė tokias pat bausmes, kaip už patį nusikaltimą. Nesugavus vagies, tačiau esant pagrindo manyti, kad jis yra iš konkretaus kaimo, kaltė tekdavo būtent tam kaimui¹⁰⁷. Nusikaltimas prieš nuosavybę taip pat buvo ir raganavimo nusikaltimo vienas iš sudėtinių elementų. Šiame kontekste raganystė tapatintina su „nematerialiaja vagyste“ ar „neapčiuopiama vagyste“, kuomet juodojo kerėjimo svarbiausias atributas – kenkimas tariamai ar tikrai sunaikindavo turtą ar „pavogdavo“ materialinę sėkmę.

Į atskirą kategoriją įėjo nusikaltimai, įvardinti plėšimais. „Plėšimu arba grobimu traktuotas smurtinis pasikėsinimas į asmenį, turint tikslą atimti turtą arba sveikatą savanaudiškais tikslais, dažniausiai užpuolant kelyje.“¹⁰⁸. Už plėšimą buvo numatyta mirties bausmė. Bajoras galėjo būti baudžiamas mirties bausme tik jeigu būtų sulaikytas nusikaltimo vietoje, kitais atvejais bajoras galėjo išsiginti priesaika. XVII a. karų laikotarpiu pakelėse siautusios plėšikų gaujos tapo skaudžia rykšte. XVII a. vidurio suirutės, karai bei maras kūrė itin palankią terpę tokio pobūdžio nusikaltimams plisti. Prie šios kategorijos nusikaltimų reikėtų priskirti ir valkataujančios kariuomenės plėšikavimus, nuo kurių itin kentėdavo miestai. Su šia problema stengtasi kovoti įvairiais būdais. Valdovai išleisdavo universalus, įvairius nurodymus, kaip kovoti, kokių priemonių

¹⁰⁵ 1603 г. Заявленные о приговорѣ копы по дѣлу о кражѣ лошади, AVK, t. 18, nr. 187, c. 190 - 191.

¹⁰⁶ V. Andriulis, *Lietuvos teisės ...*, p. 234.

¹⁰⁷ M. Maksimaitis, S. Vansevičius, *Lietuvos valstybės ir teisės istorija*, Vilnius, 1997, p. 99 – 100.

¹⁰⁸ V. Andriulis, *Lietuvos teisės...*, p. 234.

intis prieš šiuos ramybės drumstėjus. 1629 m. karalius Zigmantas III išleido universalą prisakydamas išvardytų miestų atstovus suteikti visokeriopą pagalbą gaudant pakelės plėšikus. Universale užsimenama, kad “iki karaliaus atėjo kalbos, kad plėšikavimai, antpuoliai trukdo tiek pakeliui pravažiuojantiems, tiek šalia esančiuose miestuose gyvenantiems, todėl visi pareigūnai, kuriuos pasiekė šis karaliaus universalas turi visokeriopai padėti dvarionui Florianui Čechanskiui tuos nenaudėjus sugauti¹⁰⁹. Panašius universalus rašė ir kariuomenių etmonai, aptardami valkataujančios kariuomenės problemas. 1621 m. universalu etmonas Karolis Chodkevičius, karaliaus nurodymu, liepė tokius asmenis persekioti kaip valstybės neprietelius (“za rozkazaniem króla pana moiego miłosciwego z władzą urzędu swoiego hetmanskiego rozkazię koniecznie, abyscie wm. Ludzy tych swawolnych, , <...> iako na stanowiskach, tak y na każdym miescu, gdzie się iedno z niemi spotka się, bili, y iako głównego oyczyzny – pospolitey nieprzyiaciela znosili, inaczey nie czynąc”)¹¹⁰. Puolančios ar atsitraukiančios kariuomenės plėšikavimai ir siaubimas aplinkinių vietovių žmonėms pridarydavo daug žalos. Po tokių įvykių belikdavo tik suskaičiuoti, kokius turtus plėšikaujanti kariuomenė atėmė¹¹¹. Šios aptartos nusikalstamos veiklos turėtų būti siejamos su socioekonominiais faktoriais, kada į pirmąją vietą galima iškelti jau anksčiau G. Soldatovos išskirtą baimės rūšį kai tariamai ar tikrai „normaliosios visuomenės“ akyse iškyla grėsmė materialinėms vertybėms.

Antroji LDK teisnyuose išskiriama nelegalios veiklos rūšis - *nusikaltimai prieš asmenį*. Daug dėmesio Statutuose yra skiriama nusižengimams prieš asmens garbę. Garbingais save galėjo laikyti tik bajorijos ir dvasininkijos atstovai. Žemesniojo luomo atstovų garbė galėjo būti įžeista tik įžeidžiant teisme, apšmeižiant liudytojus ir pan. Garbės įžeidimas galėjo būti žodinis, atliktas veiksniu ar raštu. Žodžiu įžeisti galima tik tiesiogiai, girdint įžeistajam. Įžeisti negirdint galima tik didijį kunigaikštį. Įžeidimas veiksniu – tai sudavimas bajorui, barzdos ar plaukų rovimas. Prastojų luomo žmogus, įžeidęs kilmingąjį, turėjo būti baudžiamas nupjaunant liežuvį (Antrajame Statute), o Trečiajame – plakamas prie gėdos stulpo ar išvaromas iš miesto. Asmuo, apšmeižęs

¹⁰⁹ 1629 г. Универсал короля Сигизмунда III , короля Сигизмунда III , предписывающі присутственным мястамъ давать дворянину Флориану Чеханскому должное содействіе для поимки злоумышленниковъ, занимающихс грабежами и наяздам, AVK, t. 1, nr. XVIII, c. 82 – 83.

¹¹⁰ Универсал гетмана Карла Ходкевича, AVK, t. 3, nr. 170, c. 324 – 325.

¹¹¹ 1698 г. Реестръ убыткам, причиненнымъ польскими войсками разныхъ командъ Кривовербскому ключу, AVK, t. 4, nr. 317, c. 255 – 260; Реестръ убыткам, причиненнымъ польскими войсками разныхъ командъ Вярцекомъ ключу, AVK, T. 4, nr. 318, C. 260 – 265 ir kt.

kitą, kad tas esąs iš neteisėtos santuokos turėjo teisme atsiprašyti tokiais žodžiais “Kai aš apie tave kalbėjau, jog tu esi negarbingos motinos ir neteisėto luomo sūnus, aš lojau ant tavęs kaip šuo¹¹².” Kitaip išpirkti šią kaltę nebuvo galima. Tas pat galiojo ir nepagrįstai ištvirkavimu apkaltinus garbingą moterį, o bajorės toks apšaukimas buvo baudžiamas 80 kapų grašių bauda¹¹³. Garbės įžeidimo „nusikaltimai“ aptinkami ir kai kuriose raganų teismų bylose, kai teisminio konflikto objektu tapdavo asmens įvardijimas raganiumi – aptariamam laikotarpiu gan pavojinga socialiniam statusui stigma.

Pakankamai svarbią vietą tarp nagrinėjamų neleistinų veiklų užima doroviniai nusikaltimai. Statutuose taip pat nemažai dėmesio skiriama nusikaltimams dorovei. Pavojingiausiu iš pastarųjų laikytas išžaginimas. Už merginos išžaginimą, jeigu buvo įvykio liudytojų ir nukentėjusioji šaukėsi pagalbos, nusikaltėlį baudė mirties bausme ir bauda už negarbę. Mirties bausme baudė ir merginos pagrobėją už privertimą tapti jo žmona. Antrajame ir Trečiajame Statutuose prie nusikaltimų dorovei priskirtas vertimasis prostitucija, ištekėjusios moters ištvirkavimas. Buvo numatyta atsakomybė ir už sąvadavimą. Sąvadautojai turėjo būti baudžiami kūno žalojimo bausmėmis – nosies, ausies, lūpų nupjovimu ir išvaymu iš miesto. Recidyvas šiuo atveju baustinas mirtimi.

Vienu iš pačių sunkiausių nusikaltimų buvo laikomos *žmogžudystės*. Statutuose buvo numatytas kvalifikuotas ir paprastas nužudymas. Kvalifikuotu nužudymu laikytas vyro ar žmonos, tėvo, motinos ar giminaičio nužudymas. Toks žudikas buvo baudžiamas mirties bausme. Tėvai už vaikų nužudymą buvo baudžiami kalėjimu ir turėjo keturis kartus prie bažnyčios garsiai pasakyti, kad tai jie padarė. Už nužudymą per muštynes, jeigu jas pradėjo žudikas, taip pat už nužudymą dvikovoje buvo baudžiama mirties bausme¹¹⁴. Už netyčinį nužudymą nebausta mirtimi, tačiau nužudyto asmens giminaičiai turėjo gauti galvapinigius. Už netyčinį sužalojimą reikėjo mokėti žaizdos baudą. Statutuose buvo numatytas ir bendrininkavimas. Į šią sampratą įėjo bendras nusikaltimo vykdymas, padėjimas, kurstymas, prisidėjimas. Bendrininkai atsakė vienodai. Nusikaltimo slėpimas ir naudojimas nusikaltimo vaisiais taip pat prilygintas bendrininkavimui¹¹⁵.

Pirmajame Lietuvos Statute aptarti būtinosios ginties ir būtinojo reikalingumo atvejai. Esant tokiems atvejams asmenys už savo veiką nebaudžiami. Antrasis ir Trečiasis Statutai papildė aplinkybių sąrašą, kurios dėl amžiaus ar psichinio neįgalumo

¹¹² V. Andriulis, *Lietuvos teisės...*, p. 231

¹¹³ Ten pat, p. 231.

¹¹⁴ M. Maksimaitis, *Lietuvos valstybės ...*, p. 100.

¹¹⁵ V. Andriulis, *Lietuvos teisės ...*, p. 225.

šalino ar švelnino atsakomybę. Aptartos nusikaltimą sunkinančios, o kartu bausmę didinančios aplinkybės. Prie tokių priskiriami recidyvas, tyčinis ir itin žiaurus nusikaltimas, etc. Antrajame Lietuvos Statute pakaltinamumo amžius nustatytas nuo 14 metų, o Trečiajame – nuo 16 metų. Už nepilnamečio padarytą žalą atsakė tėvai, giminaičiai. Už recidyvą nepilnamečiui numatyta kūno bausmė. Psichiškai nesveiki buvo atleidžiami nuo atsakomybės, ypač jei juos sukurstė. Šiuo atveju atsakomybė krito ant kurstytojo. Girtumas arba afekto būseną taip pat buvo laikomi sunkinančia aplinkybe.

Svarbią vietą tarp socioekonominės prigimties nelegalių veiklų užėmė valstybiniais nusikaltimais Lietuvos Statutuose įvardyti valdovo įžeidimas ar valdovo didybės išdavimo nusikaltimai; matyti, jog šiais atvejais valdovas buvo tapatinamas su valstybe. Į tokių nusikaltimų plejadą pateko pabėgimas į priešų žemę; valdovo raštų ar antspaudų klastojimas; valdovo urėdo užpuolimas, valdovo turto ar žmonių neteisėtas pasisavinimas, neteisėtų muitų įvedimas ir kt. Už šiuos nusikaltimus atsižvelgiant į jų pavojingumą, buvo baudžiama mirtimi sudeginant arba pakariant, 6 ar 12 savaitių kalėjimu, nuo 12 rublių iki 100 kapų grašių bauda, garbės atėmimu ir kt.¹¹⁶.

Nemažai vietos baudžiamojoje LDK teisėje buvo skiriama ir vadinamiesiems paribio žmonėms, iš aplinkos išsiskiriantiems savuoju deviaciniu elgesiu. Lietuvos Statutuose draudžiama iš svetimų kraštų atvykti į LDK čigonams, nes jie apgaudinėja žmones, neduoda naudos valstybei, vagia ir gali tapti nedraugiškų valstybių šnipais bei vedliais. Už tokių čigonų slėpimą numatyta 20 kapų grašių bauda. Valkatos neturėjo teisės gyventi miestuose. Valkata, du kartus įspėtas, turėjo pasišalinti iš miesto, antraip buvo plakamas ir išvejamas. Už valkatų slėpimą namuose bausta dviejų kapų grašių bauda¹¹⁷.

Prie sociokultūrinės prigimties nelegalių veiklų priskirtini vadinamieji religiniai nusikaltimai, kaip ženkliai pažeidžiantys kultūrinius tabu. Statutuose buvo numatyta tam tikra religijos pasirinkimo laisvė, tačiau čia visiškos lygybės principas negaliojo. Perėjimas iš judėjų arba musulmonų tikybos į krikščionybę buvo net skatinamas, kai tuo tarpu krikščionio perėjimas į judaizmą ar islamą laikytas nusikaltimu, už kurį grėsė mirties bausmė ant laužo. Nusikalstamu laikytas ir krikščionio įkalbinėjimas pereiti į kitą tikybą. Antrajame Statute buvo nustatyta, kad galima atimti paveldėjimo teises už krikščionio tikybinius paklydimus į eretikų sektas, tačiau Trečiajame Statute šios nuostatos jau buvo atsisakyta¹¹⁸.

¹¹⁶ *Ten pat*, p. 226.

¹¹⁷ *Ten pat*, p. 235.

¹¹⁸ *Ten pat*, p. 233.

Įvairios nusikaltimų, kaip nusižengimų, rūšys sukeldavo skirtingas aplinkinių reakcijas ir skirtingai buvo vertinama jų žala. Šie veiklų vertinimų aspektai galėtų padėti geriau suprasti, kas vienaip ar kitaip nulemdavo aplinkinių reakcijas į šiame darbe analizuojamų raganavimu apkaltintų asmenų ir pabėgusių valstiečių tam tikrų poelgių niuansus.

LDK teisminė praktika. Pirmasis Lietuvos Statutas taikė jau visuotinai įsigalėjusią akuzacinę (skundo) procesinę teisę. Ji aiškiai skirstė šalis į ieškovą ir atsakovą. Proceso metu abi šalys galėjo susitarti ir bylą nutraukti. Bylą pradėti reikėjo raštišku atsakovo inicijuotu šaukimu į teismą. Buvo numatyti bylos atidėjimai ir baigtinio termino skyrimas. Luominė priklausomybė teikė įrodinėjimo pirmumo teisę. Įrodymus surinkti teismas galėjo pavesti tarpstojui - gerą vardą turinčiam asmeniui. Pirmasis Lietuvos Statutas paveldėjo papročių teisės įrodymų sistemą, netaikančią ordinalijų ir besiremiančią šalies su savo bendrasiekiais priesaikomis. Tačiau dokumento pripažinimas įrodymo priemone jau teikė jam pirmenybę prieš priesaikas. Bylą užbaigdavo teismo sprendimas. Įvykio padariniams nustatyti teisėjai – administratoriai – skirdavo žvelgūnus, sprendimui vykdyti – diečkus¹¹⁹. Baudų sistema numatė simetrišką pabaudą greta skriaudos atlyginimo¹²⁰.

Įrodant kaltę ir nekaltumą senovės Lietuvoje ypač svarbų vaidmenį vaidino liudininkų arba kaltinamojo priesaika. 1588 m. Lietuvos Statutas svarbiausiu ir neabejotinu kaltės įrodymu teismuose laikė kiekvieno ieškovo ir jo liudininkų priesaiką, duodamą teisme pagal savo tikybos papročius. Paprastose civilinėse bylose kaltė buvo įrodoma trijų bajorų liudininkų priesaika arba paties ieškovo ir dviejų liudininkų priesaika. Sustiprinta priesaika (7 bajorų priesaika) buvo reikalaujama ir tada, kai byla ėjo dėl sužeidimo, užmušimo ar kito nusikaltimo, kuris galėjo būti baudžiamas mirtimi¹²¹.

Daugeliu atvejų vienoks ar kitoks bylos išsprendimas priklausė nuo to, kas prisieks: ieškovas ar atsakovas. Ir vienas, ir kitas galėjo laimėti bylą su savo priesaika. Tačiau abiem prisiekti nebuvo leidžiama, kad nebūtų teismo kompromitacijos. Tuo atveju priesaikos imtis buvo leidžiama tam, kurio įrodymai atrodė tikresni¹²².

Bausmė. Baudžiamosios atsakomybės pagrindas buvo didžiojo kunigaikščio nustatytos visuomeninės tvarkos pažeidimas ir padaryta nukentėjusiam skriauda.

¹¹⁹ E. Gudavičius Teisė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra ...*, p. 706 – 707.

¹²⁰ Ten pat, p. 707.

¹²¹ K. Avižonis, Teisė ir teismai, *Rinktiniai raštai*, t. IV., Vilnius, 1994, p. 129.

¹²² Ten pat, p. 130.

Bausmės samprata taip pat buvo dvilypė: atlyginimas nukentėjusiajam už padarytą skriaudą ir bauda didžiojo kunigaikščio išdui arba bajorui, kuris teisė nusikaltėlį. Be atlyginimo nukentėjusiajam už skriaudą, dar galėjo būti padengiami padaryti nuostoliai. Piniginė bauda buvo trijų rūšių: galvinė, smurto ir kompensacija. Galvinės baudos dydis priklausė nuo nukentėjusiojo luomo. Jeigu nužudytas bajoras, tai bauda buvo 100 kapų grašių, už valstiečio nužudymą – 10 kapų. Smurto bauda – 20 kapų grašių – buvo skiriama už bajorų dvarų užpuolimą. Jeigu užpuolimo metu buvo nužudyta ar sužeista žmonių, buvo skiriama galvinė bauda. Už moterų nužudymą arba jų sužalojimą buvo skiriama dviguba bauda. Kompensacija buvo skiriama už sužeidimą, įžeidimą, turto pagrobimą. Už sužeistą bajorą skyrė baudą 12 ilgųjų sidabrinių lazdelių, už valstietį – 1 – 21 lazdeles.

Antra pagrindinė bausmė už sunkius nusikaltimus buvo mirties bausmė pakariant. Ją skirdavo už valstybės išdavimą, dezertyravimą iš karo lauko, už pareigūnų nužudymą, už plėšimą ir pakartotinę vagystę. Mirties bausmė 1529 metų Statute sudarė 10 procentų visų bausmių. Mirties bausme baudė valstiečius už bajorų nužudymą. Asmenį, suklastojusį dokumentus, baudė mirties bausme sudeginant ant laužo. Statute minima ir kalėjimo bausmė iki 6 savaičių. Kalėjimu baudavo už didžiojo kunigaikščio ir Ponų tarybos sprendimų paniekimą, teisėjo įžeidimą. Bajorams taikydavo ištrėmimo bausmę, kai jie buvo kaltinami nužudymu ir neatvykdavo į teismą¹²³. Vėlesniuose skyriuose konkrečių pavyzdžių aptarimas leis konstatuoti, kaip ši teismų ir bausmių praktika taikyta šiame darbe nagrinėjamų „užribio žmonių“ procesuose.

„Užribio žmonių“ apibrėžtys LDK teisėje. Apžvelgę, kokios veiklos LDK teisėje buvo traktuojamos kaip nelegalios, pažeidžiančios įstatymų galios nustatytąsias ribas, pabandykime išsiaiškinti, kas besiklostančioje LDK teisės rašytinėje (nuo Kazimiero teisyne iki Trečiojo Lietuvos Statuto) buvo traktuojama kaip „užribio žmonių“ kategorija bei kaip reglamentuojamas galimas elgesys su tokiais asmenimis.

Kaipgi šiuose teisyuose būdavo reglamentuojamas „užribio žmonių“ statusas? Pastebėtina, kad šiuose teisės šaltiniuose konkrečių „užribio žmonių“ definicijų lyg ir nėra. Teisyuose apibrėžta tik formali „užribiškumo“, kaip nusikalstamos veiklos, samprata, jos nekonkretizuojant ir suvokiant, jog tai nusikaltimas, už kurį turi būti skiriama bausmė. Kazimiero teisyne nusikaltimų klasifikacija dar buvo vienpusiška, iš esmės dėmesį sutelkiant į vagystę kaip nusikalstamą veiklą, tuo tarpu Lietuvos Statutuose šis nusikalstamos veiklos diapozonas buvo gerokai išplėstas. Jei Kazimiero

¹²³ M. Maksimaitis, *Lietuvos valstybės ...*, Vilnius, 1997, p. 97 – 98.

teisynas dar koncentravosi tik į vagystės nusikaltimą, Lietuvos Statutai šį nusikalstamos veiklos diapazoną išplėtė. Tai liudytų, kad teisynai apie galimus „užribio žmonių“ atstovus prabildavo tik tais atvejais, kai jų veikla tapdavo prilyginta kriminalui. Ar tai reikštų, kad LDK teisė „nepastebėdavo“ tų visuomenės atstumtųjų, kurie visuomenės „užribyje“ atsidurdavo nebūtinai peržengę tuometinės teisės nustatytas ribas, o tik dėl savo sociokultūrinio ar socioekonominio svetimumo? Tai būtų tik iš dalies teisinga, nes teisėsauga, numatanti bausmes už visuomenei kenksmingą veiklą, akcentuodavo tik vieną iš „užribio žmonių“ atributą – jų egzistavimą už įstatymų ribų, kas dažniausiai būdavo vienas iš paskutiniųjų buvimo „užribyje“ etapų – jų kriminalizavimas.

Šalia savo / svetimumo perskyros, teisėtumo ir leistinumo kategorijų, svarbių tolimesnei „užribio žmonių“ tapimo raidos analizei šiame darbe, iškyla ir kriminalizacijos fenomeno svarba. Detalesnis šio reiškinių aptarimas leistų geriau suprasti, kaip vyksta „užribio žmonių“, kaip svetimųjų, atstūmimo procesas bei kaip nueinamas pakankamai komplikotas kelias nuo „susvetimėjimo“ iki kriminalizavimo kaip atsakomųjų priemonių svetimumui ir užribiškumui visuomenėje įveikti.

1.5 „Kriminalizacijos“ samprata ir reikšmė

„Kriminalizacijos“ reiškinys yra pakankamai specifinis ir komplikuotas. XVII a. LDK kriminalizacijos proceso ypatybės jau yra nagrinėtos tyrime apie nusikaltimo ir netolerancijos santykį¹²⁴. „Svetimųjų“ grupės gali būti visiškai nesusijusios su nusikaltimais, tačiau jų elgsena, besiskirianti nuo tam tikroje visuomenėje vyraujančios, neretai traktuojama kaip netinkama, žalinga, kenksminga, nepageidautina, o kartais ir nusikalstama. Jei anuometinės visuomenės akyse nusikaltimas gali būti prilygintas „svetimumui“, tai įmanomas ir atvirkštinis procesas. Pakankamai lengvai galima „svetimašias“ grupes „kriminalizuoti“. Taigi kriminalizacija iš esmės aptaria procesą, kaip tam tikros savybės, suvokiamos kaip svetimoms ir netinkamos, tampa institucionalizuojamos ir juridškai nelegalios, taip pat galimas ir atvirkštinis procesas – apžvelgiama, kaip kriminalizuota veikla sukuria svetimumo erdvę nusižengusiam asmeniui.

Šiame darbe taip pat pabandysime apžvelgti vieną iš nagrinėsimų tpsmo „užribio žmonėmis“ fenomeno sudedamųjų dalių – „užribio žmonių“, kaip „svetimųjų“, kriminalizavimą. Kriminalizavimas šiame kontekste turėtų būti suvokiamas kaip už „normalumo“ ribų esančiųjų nusikalstamos veiklos atstovų traktavimas. Ši „kriminalizacija“ būdavo tik laipsniškas reiškinys, kuris atsiskleisdavo ne visais atvejais. Svarbiausiais veikėjais šiame procese būdavo besiidentifikuojantys su „savąja“ grupe, kurią pastarieji sutapatindavo su teisiaja puse. „Svetimų“ ir „kitokių“ buvimas „už ribos“ leisdavo įžvelgti minėtųjų asmenų blogąsias savybes, kurias pakankamai lengva buvo susieti su nusikaltimu. Visa tai galėjo vesti radikalių priemonių tokiam pavojingam „svetimumui“ ir „užribiškumui“ naikinti link.

Asmenys, išsiskiriantis iš bendrosios masės tokiomis savybėmis kaip priklausymu kitai konfesijai, savo išskirtiniu ir keistu elgesiu, taip pat atsidurdavo už „savųjų rato“ ribų. Kitoniškumas ir svetimumas galėjo kelti pavojų kaip savotiškas ribų peržengimas, todėl neretai tam tikra šių „svetimųjų“ veikla, išskirtinės savybės, galėjo būti suvokiamos kaip peržengiančios nustatytąsias ribas. Tarp skirtingų grupių egzistuojančios tarpgrupinės diskriminacijos apraiškos, kuomet ingrupė save pervertina ir tapatina su teisiųjų puse, o autgrupę nuvertina bei sieja su blogosiomis savybėmis, gali padėti atsirasti tam tikriems

¹²⁴ G. Sabaitytė, Nusikaltimas ir nepakanta XVII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: istorijos magistro darbas [rankraštis], Kaunas [VDU], 2006.

stereotipams. Tokiu būdu tai gali vesti prie santykio tarp nepakantos grupių ir nusikaltimų atsiradimo.

Ankstyvaisiais Naujaisiais laikais tiek Europoje, tiek ir LDK suintensyvėjus kovai prieš pagoniškų tradicijų liekanas, senuosius papročius menančios veiklos (kerėjimai ir pan.) atsidūrė už leistinum ribos ir buvo sutapatintos su nusikaltimu, tapo nepageidaujamomis. Kova prieš senąsias ikirikščioniškas praktikas asmenis, išsiskiriančius savo keistu, į visuomenės nustatyto gyvenimo taisyklių rėmus netelpančiu elgesiu, leidžia išstumti į visuomenės „svetimuosius“. Vienas iš reiškinių, atsiradęs būtent veikiant šiems veiksniams, tai raganų teismų procesai. Šis reiškinys atitinka beveik visus „nepakantos kriminalizavimo“ bruožus. Grupė išskirtine veikla (kerėjimu) tariamai ar tikrai užsiėmusių žmonių buvo „kriminalizuojama“, susiejant su anuomet egzistavusia kriminalinio raganavimo nusikaltimo samprata.

Vadinamųjų raganų (raganių) „kriminalizacijos“ procesui charakteringi keletas etapų. Nuo kaltinimų naudojant magiją tik savųjų interesų ir siekių patenkinimo (meilės kerų ir pan.) pereinama prie kaltinimų sąmoningu kenkimu aplinkiniams (susargdinant, numarinant, kenkiant derliui, ir kt.). Galiausiai kaltinimai sąmoningu kenkimu palaipsniui perauga į demoniškosios raganystės sampratą, kuomet šios „svetimųjų“ grupės atstovai kaltinami sąmokslu su Šėtonu, nukreiptu prieš dieviškąją tvarką.

Apžvelgus svarbiausias kategorijas, apibrėžiančias pagrindinius ir esminius šiame darbe pasirinktus tapsmo „užribio žmonėmis“ atramos taškus, pravartu būtų išskirti, kokie buvo galimi XVI – XVIII a. LDK visuomenėje tapsmo „užribio žmonėmis“ raidos mechanizmai ir scenarijai. Šiame darbe buvo išskirti du pagrindiniai marginalizavimosi keliai, remiantis R. Praspaliauskienės pasiūlyta socioekonominių ir sociokultūrinių faktorių klasifikacija. Šio tyrimo darbinė hipotezė – skirtingos kilmės ir prigimties (socioekonominės ar sociokultūrinės) užribio žmonės marginalizacijos procese nuėjo skirtingus šios raidos etapus, kurie ir nulėmė skirtingą visuomenės santykį su „normaliaja“ visuomene ir jų egzistavimo problemiško sprendimo variantus. Šie scenarijai išsiskiria tiek svetimumo, teisėtumo, tiek ir kriminalizavimo kategorijomis.

Gvildenant ir sociokultūrinių faktorių, ir socioekonominių faktorių nulemtus tapsmo „užribio žmonėmis“ mechanizmus, daugiau ar mažiau persipina minėtosios savo, svetimumo, teisėtumo kategorijos, tačiau veikiančiųjų faktorių prigimtis suformuoja tapsmo mechanizmų specifines savybes. Norint į tapsmo „užribio žmonėmis“ problemą pažvelgti per sociokultūrinių ir socioekonominių faktorių prizmę, būtina atsižvelgti į terpę, kurioje tie

faktoriai formavosi. Šio darbo objektu pasirinkus XVI – XVIII a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje egzistavusius „užribio žmones“, neišvengiamai tenka paliesti ir tuo metu egzistavusios luominės visuomenės sanklodos ypatumus, kur persipynė anksčiau minėtos svetimumo ir leistinumų kategorijos, tos visuomenės įsivaizdavimai ir lūkesčiai. Siekiant atskleisti, kaip veikiant sociokultūriniais ir socioekonominiams veiksniams kūrėsi skirtingi tapimo „užribio žmonėmis“ mechanizmai, pasirinktos dvi „užribio žmonių“ grupės: raganavimu kaltinti asmenys pasirinkti kaip tapimo „užribio žmonėmis“ mechanizmo pavyzdys, kurio svarbiausia dominantė – sociokultūriniai veiksniai, o pabėgę iš dvarų valstiečiai – pavyzdys, charakterizuojantis kaip socioekonominių veiksnių dominantė tapdavo svarbiausiu išstūmimo į „užribį“ požymiu.

2. TAPSMO UŽRIBIO ŽMONĖMIS SOCIOKULTŪRINIS „SCENARIJUS“

Šiame darbe pasirinkus skirtingos sociokultūrinės ir socioekonominės „užribio žmonių“ kilmės koncepciją, pravartu bent trumpai nubrėžti skirtingų raidos „scenarijų“ pagrindines gaires, pagal kurias toliau bus plėtojamas šios XVI – XVIII a. LDK visuomenės „užribio žmonių“ tyrimas. Remiantis ankstesniame skyriuje pateiktomis savo / svetimo, teisėtumo ir leistinumai bei kriminalizacijos kategorijomis, pirminės ir antrinės deviacijos bei stigmatizavimo sampratomis, išskirtos pagrindinės tapsmo sociokultūrinės kilmės „užribio žmonėmis“ „scenarijaus“ tendencijos.

2.1 Sociokultūrinės kilmės užribio žmonių apibrėžtys

XVI – XVIII a. sociokultūrinės kilmės „užribio žmonės“ Europoje ir LDK: prielaidos ir dėsningumai. Ankstyvieji Naujieji laikai Europoje buvo pakankamai sudėtingas laikotarpis. Kiekvienas šimtmetis pateikė daugybę naujų iššūkių ir sukrėtimų, su kuriais neišvengiamai teko taikstyti. Naujų ir senų idėjų susikirtimas neišvengiamai kūrė situacijas, kurios vertė kitaip reflektuoti savąją vietą visuomenėje, naujai vertinti santykį su kitais ar net perkonstruoti iki tol vyravusią vertybių skalę.

XVI a. sklidusios Renesanso ir Humanizmo idėjos kūrė naują individo ir visuomenės koegzistencijos modelį, vertė kurti naujas šio modelio praktinio pritaikymo schemas, atrasti bendrus sąlyčio taškus ir nuženklinti individo bei visuomenės dialogo galimybių ribas. Didžiųjų geografinių atradimų laikmetis atvėrė jau kur kas platesnį pasaulio suvokimo ir jo reiškinių refleksijos akiratį. Su Reformacija praūžusios konfesinio skaidymosi ir religinių konfliktų audros taip pat formavo naują istorinį kraštovaizdį. Naujų „svetimųjų“ ir „kitokių“, besiskiriančių savo konfesine priklausomybe, atsiradimas viena vertus skatino ieškoti galimų taikaus sugyvenimo būdų, kita vertus, kūrė situacijas, kuriose toks „svetimumas“ buvo suvokiamas kaip grėsmė nusistovėjusiai tvarkai ir „normai“. Tokioje tolerancijos ir nepakantos apraiškų sankirta formavo specifinę socialinio klimato atmosferą, kurioje susiklostė ir palankios sąlygos, ir socialiai ydinga terpė, formavusi specifinių „užribio žmonių“ fenomeną.

XVII a. „paskutiniu metu religiniu karu“ pakrikštytas Trisdešimties metų karas turėjo garantuoti stabilumą ir taiką Europoje. Gana dažnai šio šimtmečio antroji pusė dažnai yra siejama su Racionalizmo amžiaus pradžia, įžanga į Švietimo epochą. Kartu tai ir

laikmetis, padėjęs pamatus Proto kultui. Atrodytų, būtent šiuo laikotarpiu mokslas pamažu išsilaisvino iš jį ribojusių varžtų ir vis daugiau praskleidė nežinomybės skraistę. XVII a. buvo atrastas kelias į Arktį; skverbiama į Visatos, Gamtos ir Mokslo paslaptis. 1609 m. J. Kepleris paskelbė savo garsiuosius planetų dėsnius, o 1610 m. buvo išrastas astronominis teleskopas, Napieras išrado logaritmų lenteles, o 1643 m. Torricelli's išrado gyvsidabrio barometrą; be kita ko, 1657 m. dienos šviesą išvydo švytuoklinis laikrodis, o 1618 m. Harvey atrado kraujotakos sistemą. Paminėtina ir tai, jog 1666 m. vienas žymiausių visų laikų mokslininkų – I. Niutonas – paskelbė gravitacijos dėsnius, o 1675 m. buvo apskaičiuotas šviesos greitis.

Atrodytų, kad XVII a. Europa žengė progreso keliu nesigręžiodama atgal, tačiau visgi tada Europa išgyveno ir gilią krizę: prastėjo demografiniai rodikliai Kastilijoje, Apeninų pusiasalyje ir Vokiečių žemėse, dėl karų amžiaus viduryje Danija ir Lenkija patyrė nemažų demografinių nuostolių, Europą užgriuvo ir ekonominė krizė. XVII amžių garsino ne tik šie išradimai ir mokslo pasiekimai, bet ir šiuo laikotarpiu itin suintensyvėjusi raganų medžioklė bei kitatikių persekiojimai. Chronologiškai tuo pačiu metu kartu gyveno ir pasaulį racionaliais dėsniais bandantys paaiškinti ir demonų įsikišimu į kasdienio gyvenimo peripetijas tikintys žmonės. Gyvenimas XVII a. nebuvo lengvas, jo suvokimą galėjo palengvinti tikėjimai antgamtiniu pasauliu.

XVII a. – XVIII a. pirmoji pusė LDK buvo stiprių sukrėtimų metas. Tai buvo nesiliaujančių karų metas, kada valstybė buvo niokojama ne vienos kaimyninės šalies kariuomenių (Švedijos, Rusijos). Bogdano Chmelnickio sukilimas, Šiaurės karas, maro epidemijos – tai tik keletas gilios valstybės krizės pavyzdžių. Senoji liaudies išmintis byloja, kad nelaimė viena nevaikšto. Nusiaubtoje valstybėje pradėjo plisti maras, miestus niokojo gaisrai, tad daugeliui liko melstis „Nuo karo, bado ir maro apsaugok mus, Viešpatie“. Tokių viena kitos pėdomis sekančių bėdų virtinė turėjo priversti pasijusti bejėgiais vėjo nešiojamais šapeliais. Paprastam žmogeliui beliko tik spėlioti, kas gi kaltas dėl šių katastrofų. Lengviausia buvo bakstelėti pirštą į tą „svetimą“ - „kitokį“. Suradus „atpirkimo ožį“ šis sudėtingas pasaulis turėjo virsti daug paprastesniu. Šalia to iškilo tuomet LDK jau vyraujančią poziciją užėmusios Katalikų Bažnyčios siekis atversti „paklydusias sielas“ ir šių faktorių įtakoje intensyvėjanti kova prieš „kitokius“ ar „nepatikimus“¹²⁵. „Nenormalumo“ persekiojimas ir netoleravimas turėjo pademonstruoti,

¹²⁵ 1665 m. Šiluvos klebono ataskaita apie vietinių tarpe populiarius prietarus ir tikėjimus burtininkais, 1663-1665 Žemaičių pilies teismo knyga, LVIA, f. 285, ap. 1, b. 14475, l. 24v.

kokia yra konkrečios visuomenės vertybinė hierarchija, koks elgesys yra sektinas bei socialiai priimtinas ir koks – netoleruotinas, todėl iš esmės naikintinas arba koreguotinas.

XVIII a. visuomenėje subrendus Apšvietos idėjoms, nauja pasaulėžiūra bei pasaulėjauta taip pat tapo akstinu koreguoti iki tol vyravusią “normalumo” sampratą, keisti individo ir visuomenės koegzistencijos modelį. Išryškėjusi tendencija atsisakyti įsisenėjusių “normalumo/nenormalumo” stereotipų anaipol nereiškę vienareikšmiškai tolerantiškos visuomenės sukūrimo. Neišvengiamai buvo modifikuojama įsisenėjusi netoleruotinos elgsenos samprata, keitėsi požiūris į galimus “užribio žmones”, tačiau kartu formavosi naujas požiūris į sociokultūriškai svetimus LDK.

„Sociokultūriškai svetimai“. Trumpai apžvelgus pagrindinius sociokultūrinės kilmės raidos taškus, pravartu išsiaiškinti, kas gi yra sociokultūrinės kilmės užribio žmonės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje. Šiame darbe siūlytume tokią apibrėžtį: tai asmenys ar asmenų grupė, patekusi ar buvusi išstumta į visuomeninio gyvenimo paraštes, veikiant sociokultūriniais faktoriams. Jei sociokultūrinius faktorius įvardintume kaip propaguojamų vertybių, pažiūrų, kultūrinių normų visumą, nesutampančią su daugumos ar „tradicine“ vertybių skale, šiai grupei galėtų būti priskiriami tokie asmenys, kurie „už ribos“ atsidūrė dėl savo priklausymo skirtingai etninei, konfesinei, skirtingo gyvenimo būdo grupei. Visgi atkreiptinas dėmesys, kad LDK visuomenėje egzistavo daug įvairių grupių, galėjusių atitikti išvardintus kriterijus, tačiau tai visiškai nereiškę, kad jie automatiškai tapdavo „užribio visuomenės“ dalimi. Kada sociokultūrinis svetimumas veda tapsmo „užribio žmonėmis“ link?

Jei svetimumą didžiai, „normaliajai“ visuomenės daliai, pripažintume kaip pirmąjį ir svarbiausią žingsnį tapsmo „užribio žmonėmis“ link, reikšmingu atspirties tašku šiame procese taptų gebėjimas „atpažinti“ svetimąjį tarp „normaliųjų“. Šis atpažinimas galimas pagal šiuos identifikatorius: išvaizda, apranga, elgesys, gyvenimo būdas. Prie lengviausiai atpažįstamų svetimųjų reikėtų priskirti svetimtaučius, kitos etninės kilmės asmenis, kurie itin ryškiai išsiskyrė tiek savo kalba, apranga, gyvenimo būdu. Tuometinėje daugiakultūrinėje LDK visuomenėje toks susikirtimas su „svetimaisiais“ turėdavo būti itin dažnas. Etninė tuometinės LDK visuomenės sudėtis buvo nevienalytė. XVI a. viduryje lietuviai tesudarė apie trečdalį visų valstybės gyventojų, kai daugiau kaip pusę visų gyventojų buvo slavai, gyvenę skirtingais laikotarpiais prijungtose prie LDK teritorijose, o aptariamam laikotarpiu LDK gyveno kitos gausios etninės grupės – žydai,

vokiečiai, lenkai, totoriai, karaimai ir kt.¹²⁶. Tokie „sociokultūriniai svetimieji“ galėjo būti lengvai atpažįstami pagal ryškius išorinius bruožus (pvz., romų tautybės asmenys – pagal rasinės priklausomybės ypatybes, skirtingos etninės kilmės asmenys – galėjo išsikirti specifine apranga ir kt.) ar į akis krentančiu keistu elgesiu, gyvenimo būdu.

Svarbią reikšmę taip pat turėjo svetimumas „normaliajai“ visuomenės daliai, bet nulemtas ne etninės kilmės, bet elgsenos ir gyvenimo būdo skirtumų. Tokiam svetimumui įvardinti tinkamiausias būtų anksčiau aptartas „savojo svetimumo“ terminas. Šis terminas galėtų apimti grupę asmenų, kurių svetimumą būdavo sunku identifikuoti pagal anksčiau aptartus išorinius požymius. Jie galėdavo ilgą laiką būti savaisiais, tik vėliau tapdavo svetimaisiais.

Gana dažnai šie žmonės puikiai įsikomponuodavo į tuometinės luominės visuomenės struktūrą. Jų vieta luominėje hierarchijoje nesikirto su „normalumo“ ribomis, priešingai nei elgetų ar valkatų atvejais. Visgi tam tikru momentu dėl tam tikrų savybių ar veiklos, jie staigiai atsidurdavo už „normaliosios“ visuomenės ribų. Individas tapdavo svetimumu visuomenei, kuriai lyg ir turėtų priklausyti, nes išsiskirdavo iš jos savo deviaciniu elgesiu, nenoru laikytis nustatytų taisyklių. Tokie žmonės būdavo padaromi svetimais, atėmus iš jų tam tikras teises ir pareigas¹²⁷.

Vieni ryškiausių tokio sociokultūrinio svetimumo pavyzdžių – tai XVI – XVIII a. LDK vykusių raganų teismų procesų atsakovai – kaltinamieji raganavimu. Raganiai ar kerėtojai - dar viena „užribio žmonių“ kategorijai priskiriama grupė Lietuvos istoriografijoje nesusilaukė bent kiek didesnio tyrinėtojų dėmesio. Dėl šios priežasties buvo mažai gvildenamos jų atstūmimo priežastys bei galimos sąsajos su sociokultūrinės kilmės svetimaisiais. XVI – XVIII a. praūžusi raganų „medžioklė“ buvo specifinis fenomenas, pakankamai išryškinęs tam tikrą savo elgsena išsiskiriančią visuomenės atstumtųjų žmonių grupę – vadinamuosius raganus.

Dažniausiai tai asmenys, kuo puikiausiai tilpę į luominės visuomenės sanklodos rėmus, tačiau išsiskybę iš „normaliųjų“ savuoju neįprastu elgesiu ir gebėjimais, todėl atsidūrę nepageidaujamųjų tarpe ir galiausiai tapę „užribio visuomenės“ dalimi.

Šiame darbe sociokultūrinės kilmės užribio žmonių terminas apima tokius asmenis, kurie tapdavo užribio žmonėmis, kuomet jų svetimumas, nulemtas sociokultūrinių faktorių, tapdavo nepageidaujamas ir grėsmingas „normaliosios

¹²⁶ Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, Lietuvos istorija iki 1795 metų, Vilnius, 2000, p. 155-156.

¹²⁷ H. Kühnel, Svetimumas ir savumas ... , p. 372.

visuomenės“ daliai. Kaip vykdavo jų tapimo „užribio žmonėmis“ scenarijus ir kuo jis skyrėsi nuo „socioekonominės kilmės užribio žmonių“ tapimo?

Šiame darbe, kaip sociokultūrinės kilmės užribio žmonės, buvo pasirinkta raganavimu apkaltintų asmenų grupė. Kaip ir buvo minėta anksčiau, LDK egzistavo heterogeniškos užribio žmonių grupės, tačiau tariami raganiai galėtų būti įvardinti kaip vienintelė, tik aptariamam laikotarpiu egzistavusi, grupė visuomeninio gyvenimo užribyje. Jei kitos galimos sociokultūrinės kilmės užribio žmonės (pvz., svetimtaučiai, atsiskyrėliai) egzistavo ir kitais amžiais, raganų teismų procesas ir dėl jų atsiradusi specifinė atstumtųjų grupė egzistavo būtent tik XV – XVIII a. Dėl šios priežasties manytume, kad raganiai galėtų būti tinkamas reprezentantas, gvildenant LDK sociokultūrinės kilmės užribio žmonių tapimo procesą ir konkretizuojant šio proceso specifiką. Taigi pažvelkime, kaip vyko šios asmenų grupės marginalizavimas.

2.2 Raganos kaip sociokultūriškai svetimo elemento samprata

Vienas ryškiausių įvairių Europos kraštų liaudies pasakų personažas – tai ragana. Jos įvaizdis gali būti modifikuojamas, kisti tam tikros detalės, tačiau net ir skirtingų kultūrų atstovai pajėgūs atpažinti šią svarbią pasakų veikėją. Tai dažniausiai sena, bjauri ir piktavalė moteriškė, gyvenanti atsiskyrusi miškuose. Ji mokanti kerėti, o su burtų pagalba visokeriopai kenkianti žmonėms, o kartais nevengianti pasmaguriauti nekaltų vaikų mėsa. Tokios baisios sekamos istorijos turėjo supažindinti vaikus su grėsminga ir tamsiąja pasaulio puse, tai turėjo būti ir pamokymai, kad nevalia per toli nuklysti nuo namų – “savosios erdvės” ir nepasitikėti keistais, nepažįstamais ir svetimais. Toks raganos – pavojingos keistuolės, priklausančios svetimam pasauliui, – įvaizdis įsitvirtino daugelio kartų sąmonėje. Tokio jos vaizdinio susiformavimo ištakų reikėtų ieškoti dar tais laikais, kai žmonės nė kiek neabejojo raganų – stebukladarių, kerėtojų ar burtininkų realumu.

Tikėjimas, kad pasaulyje yra žmonių, turinčių nepaprastų ar net antgamtinių galių, egzistavo nuo žilos senovės. Raganavimas (kerėjimas, burtininkavimas ar magija) – tai labai archajiškas, nuo pat ankstyviausių laikų egzistuojantis reiškinys. Dar Egipte ir Mesopotamijoje, Hetitų karalystėje bei kitose senosiose civilizacijose tikėta, kad esama asmenų, galinčių kerais, burtais, užkalbėjimais padaryti žalą kitam asmeniui ar gyvuliui, pakenkti medžioklės sėkmei ar laukų derlingumui¹²⁸. Raganystė buvo suvokta kaip veikla, pasitelkiant antgamtškumą, o tai galėjo būti nukreipta tiek konstruktyvia, tiek destruktivia linkme.

Kerėjimo praktikų archajiškumą liudija ir įvairiose Europos kalbose egzistavę raganų įvardijimo funkciniai kodai. Lotyniškai ji buvo vadinama *striga* (pelėda) arba *malefica* (piktoji burtininkė), itališkai *erbaria* (žolininkė), prancūziškai *sorcière* (burtininkė), angliškai *wicca* (išmintingoji), iš šio žodžio vėliau kilo *witch*. Vokiškoji *Hexe* sietina su senovės skandinavų *hagazussa* (jojanti tvoromis)¹²⁹. Lietuviškojo žodžio „ragana“ etimologija sietina su žodžiais *regėti*, *numatyti*, *žinoti* arba su žodžiu *ragas*¹³⁰.

Edward Potkowski, apžvelgdamas įvairias kerėjimo praktikas pasaulyje, pateikė tokią kerėjimų klasifikaciją. Skirtinguose pasaulio kampeliuose praktikuojamą magiją jis suskirstė į šiuos tipus: 1) produktyviąją, kurios pagalba siekiama pagausinti gėrybes, užsitikrinti sėkmę bei laimę asmeniniame gyvenime; 2) gynybinę, kurios tikslas apsaugoti

¹²⁸ G. Beresnevičius, T. Čaplinskas, *Ragana ...*, p. 557.

¹²⁹ D. Breuers, *Velnio vardu: šiek tiek kitokia raganų ir jų persekiojimo istorija*, Vilnius, 2009, p. 15.

¹³⁰ M. Gimbutienė, *Baltų mitologija: senovės lietuvių deivės ir dievai*, Vilnius, 2002, p. 55.

nuo įvairių grėsmių ir pavojų (piktųjų dvasių, blogos akies, ligos ir pan.); 3) destruktiviają, kurios svarbiausias uždavinys yra pakenkti aplinkiniams žmonėms, gyvuliams ar net sutrikdyti pasaulio tvarką¹³¹. Šios destruktivosios kerų galios bijotasi labiausiai: tikėta, kad ja stengiamasi suardyti tam tikrą struktūrą, tvarką, gausėjimą ir bet kokioje bendruomenėje ar visuomenėje ji laikyta labai pavojingu reiškiniu.

Įsitikinimas, kad konkretus žmogus turi tam tikrų antgamtinių gebėjimų ar galių, jau savaime išskyrė pastarąjį iš pilkos minios. Jis buvo ne toks, kaip visi, tiesiog "kitoks". Susidūrimas su kitokiu dažnai sukelia nesaugumo jausmą, verčia užimti gynybines pozicijas. Ilgainiui šis kitoniškumas ima kelti rūpestį, nerimą, įtarimą ar pyktį. Tiek gynybinė, tiek destruktvyioji magija taip pat buvo susieta ir su viena iš stipriausių neigiamų emocijų – pavydu. Tikėjimas, kad visas nesėkmes gali sukelti ypatingų galių turintis asmuo, paveiktas pavydo, vertė ieškoti būdų kaip viena vertus nuo jo apsisaugoti, kita vertus – imtis kontrapriemonių. Anot amerikiečių antropologo George M. Foster, būtent pavydo baimė kiekvienoje visuomenėje priverčia žmones naudoti tiek simbolines, tiek nesimbolines kultūrinės formas neutralizuoti, sumažinti ar kitaip kontroliuoti pastarojo sukeltas pasekmes¹³². Taip palaipsniui šis kitoniškumas imamas sieti su blogiu, piktavališkumu ar net nusikaltimu. Į šią kovą prieš tokį kitoniškumą įsitraukia ir Bažnyčia, kaip teisingos elgsenos formuotoja.

Radikaliai raganavimo sampratą pakeitė raganų teismų fenomenas, užgimęs ankstyvaisiais Naujaisiais laikais bei gyvavęs kelis šimtmečius. Jis paliko ryškius pėdsakus ir vėlesniais laikais bei pakeitė požiūrį į raganavimo reiškinį amžiams. Europos istorijoje raganų teismų procesų fenomenas buvo unikalus. Raganiai, kerėtojai, burtininkai, magai ir kiti egzistavo nuo seniausiųjų laikų, tačiau tik XV a. pabaigoje susiformavo teisinė bazė, leidusi prasidėti tokių asmenų persekiojimams, užsitęsusiems net iki XVIII a., o kai kuriose vietose jo atgarsių dar galima aptikti ir XIX a. pradžioje. Šie procesai, gyvavę keletą šimtmečių, paliko pakankamai ryškų pėdsaką tuometinės visuomenės sąmonėje. Tai buvo fenomenas, egzistavęs beveik visuose Europos kraštuose, net persimetęs ir į Naująjį Pasaulį. Regis, nebeliko nepaliesto kampelio, kur vienaip ar kitaip nebūtų iškilusi raganų problema. Raganų medžioklės "mada" po Senojo pasaulio kraštus plitusi chronologiškai beveik tuo pačiu laiku, skirtinguose regionuose neišvengiamai įgydavo tam tikrų specifinių bruožų ir kolorito. Nors dažniausiai šie teismų procesai sietini tik su tam tikru laikotarpiu egzistavusiais prietarais, kurie klestėjo

¹³¹ E. Potkowski, *Czary i czarownice*, Warszawa, 1970, s. 17 – 19.

¹³² G. M. Foster, *The anatomy of envy: a study in symbolic behavior*, *Current anthropology*, Vol. 13, No. 2, April 1972, p. 165.

neišsilavinusių, tamsių žmonių fantazijų, įsisiūbavusios vaizduotės ar net liguistos psichikos suformuotoje terpėje, jų negalima paaiškinti taip paprastai.

Kad būtų įmanoma šiek tiek geriau suprasti šį fenomeną, reikėtų atsakyti į klausimus, kas buvo tie žmonės, apkaltinti raganavimu, kodėl jie atsidūrė nepageidaujamų ir nepakenčiamųjų grupėje, kaip jų veiklos įvaizdis tapo neatsiejamas nuo nusikaltimo?

Raganų teismų formavimasis. Nors kerėjimo (raganavimo) praktikos siekia seniausius laikus, tačiau teisminis diabolizuotų raganų persekiojimas, išplitęs beveik po visas Europos valstybes, turėjo savo pradžią ir pabaigą. Pabandykime trumpai peržvelgti, kaip formavosi šis fenomenas, padėjęs atsirasti specifinei visuomenės atstumtųjų grupei – kaltinamiesiems raganavimu.

Europoje jau Antikos laikais galima aptikti egzistavusius tikėjimus tam tikromis būtybėmis (*strigae*), turėjusias raganiškų galių. Tikėta, kad pastarosios galinčios virsti pelėdomis, todėl jos naktį skraidančios ir grobiančios vaikus¹³³. Atrodo, kad šie tikėjimai anuomet neperaugo į visuotinius persekiojimus. Jau III a. Romos imperatorius Diokletianas išleido dekretą, kuriuo buvo nustatyta, kad būtina bloga linkinčius kerėtojus gyvus sudeginti ant laužo, tačiau jokių sankcijų prieš „geruosius kerėtojus“ šiame įsake nebuvo numatyta. Visgi krikščionybei užėmus tvirtas pozicijas imperijoje, pastebimi ir akivaizdūs pokyčiai, vetinant „kerėjimo“ nusikaltimus. 357 ir 358 m. imperatoriaus Konstancijaus II dekretuose jau raganiai nedeferencijuojami į teigiamus ar neigiamus, mirtimi turėjo būti baudžiami visi kerėtojai, taip palaipsniui įtvirtinant nuostatą, kad pastarieji yra „žmonijos priešai“ (*humani generis inimici*)¹³⁴.

Visgi pastebėtina, kad ši kerėjimo „nusikaltimų“ traktuotė neįsitvirtino ankstyvaisiais viduramžiais. Tikėjimas kenkiamaisiais raganių kerais kartais įgydavo ir pavienių linčo teismų pavidalus, tačiau anuometinė nei kultūrinė, nei teisinė sąmonė nematė būtinybės kilti į kryžiaus kovą prieš tokio pobūdžio keistuolius. 600 m. Alemanų teisyne draudė persekioti, o juo labiau deginti ant laužo raganas. 643 m. lombardų karaliaus dekretas skelbė, kad krikščionys neturėtų tikėti prietarais apie moteris raganas ir jos neturėtų būti žudomos. Galiausiai 787 m. Karolio Didžiojo kapituliare saksams buvo įtirtinta nuostata, kad mirties bausme turi būti baudžiami tie, kurie kaip pagony tiki, kad vyrai ir moterys gali būti *striga* ir dėl to tuos nelaiminguosius persekioja ir nužudo¹³⁵.

¹³³ W. Behringer, *Witches and witch hunts: a global history*, Cambridge, 2004, p. 30.

¹³⁴ Ten pat, p. 37.

¹³⁵ Ten pat, p. 30-31.

Belieka paklausti, kokie procesai galėjo taip pakeisti raganių atžvilgiu gan skeptišką oficialiąją nuomonę į radikaliai priešišką ir atšiaurią ankstyvaisiais Naujaisiais laikais? Jean – Michel Sallmann nuomone, raganų teismų užuomazgos atsirado XV a. pirmojoje pusėje¹³⁶. Tyrinėtojas Brian P. Levack pradiniu laikotarpiu įvardijo 1420 – 1520 metus, būtent šiame etape susiformavo demoniškoji raganystės samprata, pasirodė traktatai apie raganystę: Johannes'o Nider'io *Formicarius* (1436 – 1437 m., publikuotas 1475 m.), *Malleus maleficarum* (1468 m.), Ulricho Molitor'io *De lamiis et phitonias mulieribus* (1489 m.)¹³⁷. Raganystės kaip kriminalinio ir itin griežtai baustino, nusikaltimo traktavimas pradėjo formuotis ir vystytis maždaug 1420 – 1430 metais Artua grafystėje.

Būtent iš čia į kitus Europos regionus persimetė raganų medžioklės atmosfera, taip užnuodijusi to meto gyventojų sąmonę ir palikusi neišdildomus pėdsakus ateinančioms kartoms. Beveik lygiagrečiai pietų Prancūzijoje užfiksuotas raganų teismų pliūpsnis. Dažniausiai raganų teismų protrūkis šioje Prancūzijos dalyje siejamas su Bažnyčios kova prieš eretikus. Būtent šiame regione buvo itin išplitusios valdensų ir katarų erezijos. Panašias išvadas yra padaręs ir olandų istorikas Johanas Huizinga. Jis pastebi ir tam tikrų žodžių, apibūdinančių raganavimą, sąsajas su minėtais eretikais: „[prastas žodis kerėjimui nusakyti penkiolikto amžiaus Prancūzijoje buvo *vauderie*, jau nebetekęs ankstesnio prasminio ryšio su valdiečių sektos pavadinimu. O per didžiąją *Vauderie d'Arras* regimę ir klaikų liguistą kliedą, iš kurio netrukus buvo lemta rasti veikalui *Malleus Maleficarum*“¹³⁸.

Katalikų Bažnyčia, dėjusi didžiules pastangas sutvirtinti “vienintelio ir tikrojo tikėjimo” pamatus, kelyje į šį tikslą susidūrė su rimta kliūtimi. Krikščioniškosios pasaulėžiūros skraistė tik pridengė senųjų tikėjimų relikтус, tačiau jų neišnaikino galutinai. Šios pagoniškųjų laikų liekanos tik šiek tiek pakeitė savo išorinį pavidalą, tačiau ir toliau išlaikė daugelį senuosius laikus menančių atributų. Tad kerai, magija, likimo spėlionės ir kiti panašūs dalykai vis dar galėjo byloti apie tuos senus laikus, kai pasaulį valdė daugybė dievų ir deivių. Krikščionybė po savu sparnu priglaudė įvairiausių tradicijų ir kultūrų mozaiką, ją adaptavo, tuo pačiu ir pati patyrė kai kurias modifikacijas. Tol, kol krikščionybė įleido šaknis, tam tikro laipsnio tolerancija iš ikikrikščioniškų laikų atėjusioms praktikoms jai buvo naudinga. Visgi anksčiau ar vėliau turėjo ateiti laikas krikščionybei apsivalyti ir griežtai reglamentuoti savo “tikrąjį pavidalą”.

¹³⁶ J. M. Sallmann, *Raganos – Šėtono sužadėtinės*, Vilnius, 1998, p. 20 – 22.

¹³⁷ B. P. Levack, *The witch-hunt in early modern Europe*, Harlow, New York, 2006, p. 205.

¹³⁸ J. Huizinga, *Viduramžių ruduo: studija apie keturiolikto ir penkiolikto šimtmečio gyvenseną ir mąstyseną Prancūzijoje ir Nyderlanduose*, Vilnius, 1996, p. 306.

Pirmiausia karo kirvis buvo iškastas prieš gausias eretikų grupes, grasinusias tikrojo tikėjimo monolitiškumui. Žodžio „erezija“ etimologija sietina su pasirinkimu (nuo graik. *hairesis* „pasirinkimas“). Eretikas – tai žmogus, pats savarankiškai pasirenkantis savo tikėjimą, nepriimdamas, o kartais tiesiog atmesdamas oficialiosios Bažnyčios tiesas¹³⁹. Pastaroji jau nebegalėjo taikytis su egzistuojančiais nukrypimais „iš teisingojo kelio“. Tai neišvengiamai vedė prie susikirtimų. Itin arši kova vyko su jau minėtais katarais ir valdensais, albigiečiais Pietų Prancūzijoje (būtent tose teritorijose, su kuriomis ir siejamos raganų teismų ištakos).

Kai kurie įsivaizdavimai apie erezijas ir eretikus buvo kupini magiškų vaizdinių, kurie galėjo persipinti su atėjusiais iš ikirikščioniškų laikų. Atkreiptinas dėmesys, kad dar XVI a. raganų teismų bylose galima aptikti užuominas apie pakankamai tolerantišką aplinkinių laikyseną įtariamų burtininkų atžvilgiu. Liudijimai, kad vienas ar kitas asmuo jau seniai dar iki teismo proceso buvo įtariamasis raganavimo „nusikaltimu“, o kartais būdavo žinoma apie „paveldą“ iš motinų ir senelių, kad Europoje pakankamai ilgai egzistavo raganavimo „savireguliacija“ ir be Bažnyčios ar oficialiosios valdžios įsikišimo. Tai įrodytų, kad iki demoniškosios ir erezijai prilygintos raganystės sampratos susiformavimo, palyginti taikus koegzistavimas buvo taisyklė, o persekiojimai – išimtis¹⁴⁰. Situacija kardinaliai pasikeitė, kai bet koks senovės pagoniškų papročių bei ritualų laikymasis tapo prilygintas erezijai. Burtininkavimas ar kerėjimas kaip tikslingas pasirinkimas naudoti antgamtinės galias tapo prilyginti iššūkiui prieš tikrąją religiją, vienintelį Dievą ir vienintelę tiesą. Vadinasi tokie piktavaliai maištautojai prieš Visagalio nustatytą tvarką buvo labai pavojingi visuomenei. Jų keliamas pavojus galėjo būti neutralizuotas tik juos nubaudus. Vienintelė tikra bausmė – tai fiziškai sunaikinti jų nuodėmingą kūną, kad būtų išgelbėta nemirtinga siela.

Taip Bažnyčia paskelbė karą kitokiam nei oficialusis santykio su anapusiniu pasauliu suvokimui. Pradžioje puolimo strėles nukreipus tik į tuos asmenis, kurie daugiau ar mažiau praktikavo minėtas magijos rūšis, laikui bėgant kova prieš tikrųjų krikščioniškųjų vertybių ir rekomenduotinių elgsenų nesilaikymą išplito. Kaltinimai kerėjimu ir senųjų pagoniškų papročių laikymusi tapo jau tik pretekstu. Šių teismų procesų fenomenas išjudino panašių asmenų paieškas. Raganų teismų procesų apimtys vis nenumaldomai plėtėsi. Puolimo objektu tapo ne tik tie, kurie ir toliau stengėsi laikytis senųjų praktikų. Kaip galimi kerėtojai į teismų akiratį pateko asmenys, nebūtinai tikintys

¹³⁹ G. B. Gardner, *The meaning of witchcraft*, Boston, 2004, p. 23.

¹⁴⁰ W. Behringer, *Witches and witch hunts ...*, p. 37.

antgamtiška kerų galia, bet ir išsiskiriantys iš bendro konteksto, keistai besielgiantys bei nebandantys to keistumo slėpti.

Besikeičiantis oficialusis Bažnyčios požiūris į burtinikus ir kerėtojus sutapdavo ir įvairių frustracijų laikotarpiu paaštrėdavusia tarpgrupine diskriminacija tarp vadinamųjų “savųjų” ir “svetimųjų”, „normaliųjų“ ir „nenormaliųjų“. Neramiais laikotarpiais “savųjų” grupė, tai yra tie, kurie save identifikavo su “teisuoliais”, norėdami išlaikyti monolitiškumą, surasdavo “visų bėdų” ir nelaimių kaltininką – savotišką atpirkimo ožį, kurio adresu buvo galima išlieti susikaupusį nerimą bei pyktį¹⁴¹. Ieškomas ir surandamas vienintelis ir paprastas atsakymas į klausimą, kas prasikalsta taip, kad gali užrūstinti Visagalį, jei ne tie “svetimieji”, kurie nenorėjo jungtis ar įsilieti į “savųjų”, vadinasi – teisiųjų, aplinką? Tokiu būdu šie “svetimieji” atsidūrė už leistino elgesio ribos ir palaipsniui buvo pradėti sieti su neteisėtumu ir nusikaltimu. Kuo aštresnė kova su tokiu “svetimumu”, tuo labiau išryškėjo ankstesniuose skyriuose aptarta tarpgrupinė diskriminacija, kai “svetimieji” ar “kitokie” buvo matomi kaip menkesni ir blogesni. Tam tikros jų ypatybės susiejamos su blogiu ir jie vis labiau demonizuojami. Palaipsniui nuo palyginti menkučių kaltinimų buvo einama vis labiau visuomenėje neigiamai vertinamų link, kol galiausiai tokie keistuolių ar “svetimųjų” atžvilgiu imamas agresyvumo taktikos. Juk nuo pat “savų” ir “svetimų” grupių atsiradimo visokeriopais būdais buvo bandoma apsikratyti erzinančių svetimųjų – „autgrupės“ atstovų. Taip palaipsniui kova prieš buitinės magijos praktiką virto į kovą su absoliučiu blogio įsikūnijimu – dieviškosios tvarkos priešininko – Šėtono bendrininkais. Į areną išėjo demoniškoji raganystės samprata.

Diabolinės raganystės sampratai pamatus padėjo keletas XV a. pasirodžiusių traktatų - tai jau minėti Johannes'o Nider'io *Formicarius* ir „Raganų kūjis“ (*Malleus maleficarum*). J. Nider vienas pirmųjų transformavo kerėjimo sąvoką į naująją raganystės percepciją. Jo traktate dominuoja trys pagrindiniai su vėlyvųjų viduramžių dvasingumu susiję klausimai: tyrumas, skaistybė ir su jomis tampriai persipynusios demoniškosios vizijos. Visa tai kartu kūrė ir naują moters dvasingumo sampratą¹⁴². Nider nuomone, moterys buvo labiau linkusios išduoti ir paaukoti savo tyrumą Šėtonui nei vyrai. Idėja, kad moterys tiek kūnu, tiek protu ir dvasia silpnesnės nei vyrai ir dėl to gali būti demonų

¹⁴¹ G. Sabaitytė, *Nusikaltimas ir nepakanta XVII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: istorijos magistro darbas [rankraštis]*, Kaunas [VDU], 2006, p. 31.

¹⁴² M. D. Bailey, *Battling demons: witchcraft, heresy, and reform in the late Middle Ages*, University Park (Pa.), 2003, p. 106.

lengvai suklaidinamos, vėlyvaisiais Viduramžiais buvo plėtojamos kitų dominikonų teologų ir greičiausiai atitiko viduramžiškas mizoginines nuotaikas¹⁴³.

Tikriausiai jokia kita knyga nepelnė tokios liūdnos šlovės kaip garsioji raganų procesų parankinė knyga „Raganų kūjis“ („Malleus maleficarum“), sulaukusi daugelio leidimų ir versta į daugelį kalbų. Šią knygą parengė inkvizitoriai – Jakob Sprenger bei Heinrich Institoris. Knygą sudarė trys dalys. Pirmojoje svarstoma, ar egzistuoja raganos, ar jos bendrininkauja su velniais, antroje dalyje aptariami kerėjimo būdai bei apsisaugojimo priemonės. Trečiojoje dalyje pateikiamos instrukcijos, kaip reikėtų tardyti ir teisti raganas. Pateikiamas tvirtinimas, kad raganos iš tiesų egzistuojančios ir savo burtus skleidžiančios, padedant velniui. Velnio dalyvavimas raganystėje paverčia ją bedieviška erezija.

Štai taip apibūdinami svarbiausi demoniškosios raganystės elementai: *“Siekdamos išplatinti savąją ereziją, raganos imasi daugelio priemonių: jos paniekinančiai atmeta katalikų tikėjimą, parsiduoda kūnu ir siela velniui, atiduoda jam dar nekrikštytus kūdikius ir turi kūniškus santykius su inkubais ir sukubais.”*¹⁴⁴. G. Beresnevičiaus bei T. Čaplinsko nuomone, klasikinę raganavimo sampratą sietina su penkiais elementais: 1) kenkiamieji kerai, 2) sutartis su velniu, 3) sąjunga su velniu, 4) skraidymas, 5) velnio puotos (šabas). Šios puotos – svarbiausios raganystės įvaizdžio dalys. Taip įtvirtinama nuostata, kad kerėtojas – ne pavienis nusikaltėlis, bet organizuotos šėtoniškos grupės adeptas, krikščioniškos bendruomenės priešas¹⁴⁵.

Tokiu būdu, veikiant anksčiau išvardintiems faktoriams, šalia raganų – kerėtojų, išmintingų moterų (vyrų), naudojančių magiją saviems tikslams, palaiptiškumui išskyla demoniškosios raganos – šėtono bendrininkės, sąmokslininkės prieš Dievo nustatytą tvarką, įvaizdis. Demoniškoji raganystė pradedama sieti su antikrikščioniška sekta, todėl ji buvo vertinama kaip itin pavojinga, todėl ir naikintina. Raganoms pateikiami kaltinimai mažai besiskyrė nuo kaltinimų eretikams. Pastarosios apkaltinamos paleistuvystėmis, besaikėmis orgijomis, bedieviškumu, piktžodžiavimu, nusikaltimais prieš Bažnyčią, krikščionių tikėjimą, sandraugą su šėtonu¹⁴⁶.

¹⁴³ Ten pat, p. 49.

¹⁴⁴ *Malleus maleficarum* ..., T. 1, Francofurti, 1588, p. 44. Taip pat žr.: Я. Шпренгер, Г. Инститорис., *Молот ведьм*, Санкт - Петербург, 2001, p. 80.

¹⁴⁵ G. Beresnevičius, T. Čaplinskas, *Ragana* ..., p. 558 – 559.

¹⁴⁶ J. M. Sallmann, *Raganos – šėtono* ..., p. 14 - 19.

Žmonės, kaltinami tokio pobūdžio raganyste, įvardijami kaip piktuųjų dvasių (velnių, šėtono, Liuciferio) bendrininkai. Esą jie pardavę savo sielą, kad įgytų neįprastų galių ir galėtų kenkti aplinkiniams žmonėms. Būtent tai, kad jų vienintelis tikslas yra kenkti aplinkiniams žmonėms, juos pastato į pačių pavojingiausių nusikaltėlių gretas. Taip įsivyrėja baimė, kad supančiame pasaulyje egzistuoja grėsmingas raganų sąmokslas. Egzistuojančių tamsos jėgų baimė vertė ieškoti kaltininkų. Kaltinamieji dalyvavę tokia bedieviškame sąmoksle turėjo sulaukti griežtų bausmių. Apkaltintųjų raganavimu laukdavo vadinamieji „išbandymai“, „Dievo teismai“, kankinimai. Tokiu būdu žmogus patekdavo į mirties mašiną, iš kurios išsikapstyti buvo beveik neįmanoma. Įrodžius, kad įtariamasis yra kaltas, pastarojo laukė gan greitas kelias myriop. Raganų dažniausiai laukdavo mirties bausmė sudeginant ant laužo. Būtent liepsna turėjo apvalyti netyrą nusidėjėlio sielą. Tokiu būdu dvasia būdavo išvaduojama nuo sunkiai prieš Dievą prasikaltusio žmogaus kūno.

Taigi tariami „įrodymai“ ir prisipažinimai būdavo išgaunami kankinimų pagalba. Kaltinamiesiems būdavo sukeltos nepakeliamos fizinės kūno kančios. Siekdami išvengti sunkiai pakeliamo skausmo ir kančių, raganystėmis kaltinami asmenys galėjo prisipažinti padarę bet kokį nusikaltimą. Tiesa, tuo dažniausiai šie raganų teismų procesai nesibaigdavo. Kankinami žmonės nurodydavo ir daugiau žmonių, kurie neva buvo įsitraukę į vadinamąjį raganų sąmokslą. Taip byla išsipūsdavo ir įgudavo gana didelius mastus, atsirasdavo daugybė kaltininkų. Tokia situacija kūrė baimės atmosferą ir tada buvo pradedami įtarinėti visi, kas tik bent kiek galėjo būti „kitokie“.

XVI – XVII a. raganų teismų procesai įgavo nevaldomos stichijos pavidalą. Jie praūždavo šuorais pro miestus ir kaimus, į laužo liepsnas nusiūsdami nemažai niekuo nekaltų, tik kažkuo kažkam neįtikusių žmonių¹⁴⁷. Tolimesnę raganų persekiojimo fenomeno Europoje raidą B. P. Levack suskirsto į tokius periodus: 1520 – 1560 m. sumažėjusio ir apimusio raganų persekiojimo laikotarpis, kuomet palaipsniui raganų teismų procesai perėjo iš inkvizicijos ir dvasininkų jurisdikcijos į pasauliečių teismus. Dėl šios priežasties šiame laikotarpyje pats teisėtvarkos mechanizmas patyrė ženkliai metamorfozes¹⁴⁸. 1560 – 1630 m. – intensyvių persekiojimų ir „raganų medžioklės karštinės“ laikotarpis. Per 1562 m. vien pietvakarių Vokietijos Wiesensteig'o mieste buvo įvykdytos egzekucijos 63 asmenims, o 1562 – 1563 m. žiemą Tulūzos parlamentas turėjo išklaudyti virš 30 apeliacijų raganavimo bylose. Nemaži raganų isterijos pliūpsniai

¹⁴⁷ Žr. Канторович Я., Средневековые процессы о ведмах, Шпренгер Я., Инститори́с Г., *Молот ведьм*, Санкт - Петербург, 2001, с. 476 - 477

¹⁴⁸ B. P. Levack, *The witch-hunt in ...*, p. 207.

XVI a. 8 – ajame dešimtmetyje gali būti sietini su tuomet kilusia rimta agrarine krize. Pakartoti „Raganų kūjo“ (*Malleus maleficarum*) leidimai ir visiškai nauji demonologiniai veikalai (Lambert Daneau, Jean Bodin ir kiti) signalizavo intensyviai augantį persekiojimą¹⁴⁹. 1630 – 1770 m. – raganų teismų bylų mažėjimo laikmetis. Pastebėtina, kad kai kuriose Europos šalyse raganų persekiojimas beveik baigėsi pačioje XVII a. pradžioje ar pirmojoje pusėje, pavyzdžiui, Olandijoje - apie 1600 m., Ispanijoje – po 1609 – 1611 m. didžiosios „raganų medžioklės“ baskų krašte. Prancūzijoje prie raganų procesų nykimo prisidėjo Paryžiaus parlamento taikytos procedūrinės priemonės XVII a. 3-iajame dešimtmetyje. Vakarų Europoje ženklus raganų teismų mažėjimas pastebimas nuo 1650 m.¹⁵⁰ Atkreiptinas dėmesys, kad tai negali būti pritaikyta Vidurio ir Vidurio Rytų Europos periferijai, - Vengrijai, Transilvanijai, Lenkijai, - kur XVII a. antrojoje pusėje – XVIII a. pirmojoje pusėje raganų teismai tik įgavo pagreitį ir visą jėgą¹⁵¹.

Paskutiniai raganų laužai Vakarų Europoje dar plazdėjo ir XVIII a. antrojoje pusėje, bet matomos tendencijos, kai raganų teismų procesų vis mažėjo, kol galiausiai tikėjimas raganomis marginalizavosi ir pastarosios jau tapo tik šiurpiais pasakų personažais. Yra iškeliami nemažai hipotezių, kas nulėmė šio fenomeno nunykimą, bet dažniausiai tai yra siejama su Apšvietos epochos idėjomis, kurios gana sėkmingai kovojo su senaisiais prietarais. Visuomenės modernėjimo teorija paaiškintų, kaip buvo įveikta ir atsikratyta šio šimtmečius trukusio reiškinių. Beprasidedanti pramonės ir revoliucija ir ją sekę reiškiniai – darbo pasidalijimas, kai kurių technologijų išstobulinimas, vis platesnius sluoksnius apimanti edukacija ir didėjantis visuomenės narių mobilumas, urbanizacija, augantis socialinis anonimiškumas, konfliktų sprendimo institucionalizavimas, ekonominė plėtra, natūrinio ūkininkavimo nykimas, racionalizacija ir sekuliarizacija – tapo pagrindiniais faktoriais, nulėmusiais raganavimo reikšmės mažėjimą.¹⁵²

Kokias kultūrinės ir socialines permainas sukėlė šis fenomenas? Yra pateikiami skirtingi raganų teismų aukų skaičiai. Kai kuriais skaičiavimais vien Vokietijos žemėse sudegintų raganų skaičius svyravo tarp 20000 ir 100000¹⁵³. Vieni autoriai Europos mastu aukas skaičiuoja milijonais, kiti tokius skaičius laiko nerealiais. Lenkų istorikas Janusz Tazbir, kalbėdamas apie Lenkijos ir Ukrainos teritorijoje vykusių procesų aukas, siūlė

¹⁴⁹ Ten pat, p. 207.

¹⁵⁰ Ten pat, p. 209.

¹⁵¹ Palyginimui su LDK situacija žr. Priedą nr. 5, p. 131.

¹⁵² W. Behringer, *Witches and witch hunt ...*, p. 26-27.

¹⁵³ P. Oestmann., *Hexenprozesse am Reichskammergericht*, Köln, Weimar, Wien, 1997, P. 25.

10000 apimtis, tačiau tokie skaičiavimai nėra itin gerai pagrįsti¹⁵⁴. Wolfgango Behringero skaičiavimais Viurtemberge ir Saksonijoje, vienoje iš tankiausiai gyvenamų Vokietijos regionų, aukų skaičius nesiekė 300¹⁵⁵. Pastaruoju metu vis labiau linkstama, kad raganų procesai nepasiekė dešimtatūkstantinių atvejų ribos. Tikriausiai niekada nepavyks suskaičiuoti, kiek tiksliai žmonių nukentėjo šių procesų metu, bet viena lieka aišku, tai buvo reiškinys palietęs visus Europos kampelius, neaplenkęs ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės.

¹⁵⁴ J. Tazbir, Hexenprozesse in Polen, *Archiv für Reformationgeschichte*, 1981, Vol. 71, p. 280-307.

¹⁵⁵ W. Behringer, *Witches and witch hunt ...*, p. 125.

2.3 Tapsmo sociokultūrinės kilmės užribio žmonėmis raidos etapai

2.3.1 Sociokultūrinio svetimumo identifikavimas

Svarbiausiu atspirties tašku šio „scenarijaus“ raidai laikytinas „sociokultūrinio svetimumo“ suvokimas. Remdamiesi anksčiau aptarta savo / svetimio perskyra bei iš jos plaukiančia galima tarpgrupinės diskriminacijos schema, pabandydysime detaliau pažvelgti į galimus šio „scenarijaus“ raidos etapus.

Kodėl šiai sociokultūrinės kilmės užribio žmonių grupei priskiriami raganos (raganiai)? Ar tikrai juos galima priskirti prie užribio žmonių? Jei skiriamaisiais užribio žmonių požymiais įvardintume *svetimumą* dominuojančiai „normaliajai“ visuomenės daliai, jų veiklos traktavimą kaip *netinkamą*, kartais *gėdingą*, prasilenkiantį su vyraujančiomis tos visuomenės vertybėmis, iš to išplaukiantį pastarųjų *atstūmimą* ir pagal rašytinę ar paprotinę *teisę* vykstantį susidorojimą, tai raganavimu kaltinami asmenys atitiktų beveik visus šiuos kriterijus.

Raganavimu kaltinami asmenys buvo svetimi savajai visuomenei, nors pastarieji kartais nesiskirdavo nuo „normaliųjų“ nei kilme, nei statusu. Nejprasta veikla ir nepaprasti gebėjimai, susiję su žolininkyste, liaudies medicina, kerėjimu, tapdavo išskirtiniais indikatoriais. Raganystėmis kaltinti tie asmenys, kurių elgsena iškrisdavo iš bendro konteksto; tai galėjo būti atsiskyrėliai, ekscentrikai, dažniausiai išsiskiriantys savo turimomis liaudies medicinos žiniomis ar kitais gebėjimais. Jų kitoniškumas, išskyręs juos iš bendros masės, gali būti įvardintas „*keistumu*“ pačia bendriausia prasme. Prie „įtartino elgesio“ priskiriamas ir nutolimas nuo likusios bendruomenės, atitinkamų papročių nesilaikymas ar veiksmų, nepriimtinių aplinkiniams žmonėms, atlikimas; taip pat nelogiški, kitiems nesuprantami poelgiai.

Šių gebėjimų susiejimas su antgamtinėmis galiomis kėlė baimingo nepasitikėjimo atmosferą, kuri priversdavo arba pačius „kerėtojus“ atsiskirti, arba juos bendruomenė pati išstumdavo iš savo tarpo. Kuomet tokia veikla palaipsniui būdavo suvokiama kaip itin pavojinga ir kenksminga, atsirasdavo ir specialios „metodikos“ kaip atpažinti „kenkėjus“ ir laiku pašalinti pavojų, gresiantį bendruomenei. Tik ypatingos savybės, pastabumas, net ir įtarumas galėjo pagelbėti identifikuojant „apsimetėles avis“ dorovingųjų piliečių bandoje. Taip raganas atpažinti siūlo teisėjas, nurodydamas, kad raganiai – tai tie, „*kurie juodomis knygomis ir užkeikimais užsiima*“, o juos atskirti galima, jei pastarieji „*įtarimą keltų savo*

*kalba, papročiais, išvaizda ir kitais požymiais.*¹⁵⁶. Kas sukeldavo įtarumą XVI – XVIII a. LDK gyventojui, kad vienas ar kitas asmuo tapdavo apšaukiamas raganiumi?

Vieni iš dažniausių raganų teismų bylose aptinkamų „keistumo“ ir „svetimumo“ indikatorių – tai *išskirtinės būdo savybės*. „Įtartina keistumą“ apibūdina tokie bylose sutinkami epitetai: „nerami moteriškė“, „vaidinga ir gaiži moteriškė, ir kiekvieną dieną su kiekvienu gaspadoriumi ar gaspadine vaidijasi“, „pikta kaimynystėje“¹⁵⁷. 1695 m. Šiaulių ekonomijos vietininkui Mitkūnų sodžiaus valstiečiai skundė Ūbų šeimą, kuri savo „*neramiu gyvenimu*“ daug žalos bei vaidų pridarė. Besiskundžiantieji išsamiai papasakojo, kaip pastarieji grasinimais, vaidais, prakeiksmiais bei vagystėmis („kaimynystėj jokio nė mažiausio daikto ramiai padėti negali“) kaimynų gyvenimą pavertė nepakenčiamu. Nusiskundimus vainikuoja kaltinimai kerėjimu, tačiau visgi neužtemdantys svarbiausio priekaišto – blogos kaimynystės¹⁵⁸. Iš šių pavyzdžių ryškėja, kad asmens svetimumą supančiai bendruomenei galėjo liudyti ir idealaus elgesio neatitikimas, nebendruomeniškumas, nes tuometinėje LDK visuomenėje individualumo pradas dar nebuvo išlaisvintas. Tokios „ydos“ monolitiškumo idealą vertinusioje visuomenėje buvo sunkiai atleidžiamos.

Kitas „keistumo“ požymis – *neįprastas ir nesuprantamas elgesys*. Kaltinamiesiems raganavimu būdavo priskiriami tikri ar tariami nesuprantami ir kartais šiurpą keliantys poelgiai. 1622 m. Minsko vaivadijoje sulaikytas valstietis per rusiškas Jonines išrovęs grįžtę rugių su varpomis ir šaknimis, suvyniojęs ją į žievę ir viską užkasęs kaimyno lauke¹⁵⁹. O 1697 m. Mikalojus Karalius iš Kelmės pateko ant laužo, nes maldininkai, vykę iš Kėdainių į Žemaičių Kalvariją, atsitiktinai pamatė, kaip kaltinamasis laukuose nuogas (be marškinių) kurstęs laužus. Nuo mirties bausmės jo neišgelbėjo net pasiteisinimai, kad laužai kūrėnti kirtimų išdeginimui¹⁶⁰.

Žinoma, egzistavo ir „*tikrojo svetimumo*“ faktorius: kai kada raganavimu apkaltintas asmuo iš tiesų buvo svetimas ir gerai nepažįstamas jį teisiančiai

¹⁵⁶ 1631 10 04 d. Rainos Gromykenės bylos nagrinėjimas Naugarduko pilies teisme, *Raganų teismai Lietuvoje*, Vilnius, 1987, Nr. A8, p. 35.

¹⁵⁷ 1695 03 11 Šiaulių ekonomijos vietininko Igno Drabišiaus apeliacinis sprendimas dėl Mitkūnų kaimo gyventojų skundo, kuriuo kaltina to paties kaimo valstietį Joną Ūbą, jo žmoną ir sūnų, *Ten pat*, Nr. A28, p. 52-53.

¹⁵⁸ *Ten pat*, p. 52-53.

¹⁵⁹ 1622 01 17 Minsko vaivados ir seniūno Petro Tiškevičiaus sprendimas dėl kuopos teismų kerėtojams teisėtumo, *Ten pat*, nr. A2, p. 28.

¹⁶⁰ 1697 07 05 Protokolas dėl raganavimu įtarto žmogaus sugavimo, teismo ir sudeginimo Kelmėje, *Ten pat*, nr. 54, p. 311.

bendruomenei.¹⁶¹ Tai galėjo būti nelaisvas žmogus, patekęs čia iš kitų kraštų. Analogiškoje situacijoje atsidurdavo ir atsikėlę iš kitų valstybės vietovių, neilgai čia gyvenantys ir vietiniams nepažįstami asmenys. 1713 m. Viduklės pavieta buvo teisiamas valstietis, atsikėlęs į apylinkes tik prieš porą metų, kai atvyko bėgdamas nuo maro epidemijos¹⁶². Nepažįstami – vadinasi, įtartini ir nepatikimi. Svetimtaučio ir atvykėlio grėsmė aktuali tokioms vietovėms, kur bendruomenės nariai buvo jungiami tampriais ryšiais.

Visgi raganavimu apkaltintų asmenų ryškiausias svetimumo bruožas – tai *kerėjimo veikla* ir neįprasti *gebėjimai* bei *žinios*. Buitinės magijos naudojimas, gebėjimas gydyti ir pastaruosius lydinti paslaptingo skraistė akivaizdžiai išskyrė tariamus ir tikrus raganus iš aplinkinių tarpo.

Tai galėjo būti ir iš pažiūros nekalti buitinės magijos veiksmai, kurie dažnai atliekami namuose, siekiant užsitikrinti savo materialią gerovę, laimingą gyvenimą, meilę ir pan. Į netoleruotinų ir nusikalstamų veiksmų gretas šie kerai patekdavo ir dėl to, kad krikščionybė nepripažino teisės burtininkavimo praktikai egzistuoti. Visgi net tais atvejais, kada asmenys už buitinės magijos naudojimą buvo patraukiami į raganų teismus, jų laukdavo palyginti švelnios bausmės (buvo apsiribojama išplakimu, vieša atgaila ir pan.). Išimtį sudarydavo tik tokie atvejai, kada kerai neva buvo panaudoti prieš aukštą padėtį užimančius asmenis; pavyzdžiui, popienė Raina Gromykienė buvo nuteista sudeginti ant laužo, nes savo kerais norėjusi pakerėti poną maršalką Joną Stanislovą Sapiegą, kad pastarasis vestų Afonasovičienę¹⁶³.

Kiti įtartini veiksmai – tai liaudies medicina. *Liaudies medicina*, kaip kerėjimo praktika, paminėta jau pirmuosiuose XVI a. LDK raganų teismų procesuose. Žolininkės (raganos), kaip turinčios ypatingų galių bei gebėjimų moteriškės, dažnai buvo kviečiamos į pagalbą, kad pagydytų sergančiuosius įvairiais negalavimais. Ši liaudies medicina buvo

¹⁶¹ 1691 05 22 Šiaulių ekonomijos valdytojo vietininko Povilo Oižensko sprendimas dėl raganavimu kaltinamų Mataušo Strakšo samdinės Marijonos ir jos bendrininkės Liucijos Vaičiulyčios sudeginimo, *Ten pat*, Vilnius, 1987, Nr. A26, p. 49.

¹⁶² 1590. 07. 02, Viduklės valsčiaus vaznio Lauryno Mikolajevičiaus Pranešimas apie nelaisvosios moters, maskvėnės, kaltinamos raganavimu, suėmimą ir įkalinimą privačiame bajoro kalėjime, *Ten pat*, nr.7, p. 79; 1713 03 31 Ištrauka iš Žemaičių bajorų Jono ir Elenos Ganiprasukų skundo, kuriuo kaltina Joną ir Oną Neverdauskus, kad jie priėmė į savo Balčių-Milžavėnų dvarą pabėgusius Ganiprasukų valstiečius, kaltinamus kerėjimu, *Ten pat*, nr. 56, p. 314.

¹⁶³ 1630. III. 1 Slonimo vaznio Vasilius Sorokos pranešimas Naugarduko pilies teismui apie kerėtojos Onos Paulikienės Korotkos parodymus per tardymą, *Ten pat*, nr. A5, p. 31 – 32.

pagrįsta gyvenimišką patirtimi. Dažniausiai buvo gydoma į pagalbą pasitelkiant gydomąsias žoleles. Tokioms procedūroms atlikti buvo būtinos tam tikros žinios, nusimanymas apie įvairių žolelių gydomąsias savybes. Jų veikla buvo itin aktuali tais laikais, kada oficialioji medicina mažai kuo galėjo pagelbėti ligoniams, juolab šios medicinos efektyvumas prilygo liaudies medicinos pasiekimams.

Paminėtosios kerėjimo praktikos bei tam tikros liaudies medicinos žinios neišvengiamai tuo besiverčiančius asmenis išskyrė iš aplinkinių tarpo bei suteikė nepaprastumo ir paslaptingo skraistę. Visgi iki XVI a. tai nebuvo suvokiama kaip visuomeninio gyvenimo pamatus bei vertybes griauanti veikla, kurią būtina kuo greičiau išrauti su šaknimis. Iš Vakarų Europos atkeliavusi raganavimo – kaip erezijos ir bedieviškumo – samprata palaipsniui pradėjo įsivyrėti ir LDK. Pirmieji pavieniai raganų teismų procesai čia pasirodė XVI a., bet yra žinomi tik keli atvejai miestuose¹⁶⁴. Kerėtojų persekiojimas smarkiai įsibėgėjo ir didžiausią mastą įgavo XVII a., bet didžiausias persekiojimų intensyvumas užfiksuotas Žemaitijoje¹⁶⁵, XVIII a. pamažu rimo, tačiau bendrosios geografinio paplitimo tendencijos išliko tos pačios¹⁶⁶. Tokiu būdu ši savotiško svetimumo apraiška stigmatizuojama ir kriminalizuojama. Pravartu būtų pažvelgti, kaip šie raganų kaip sociokultūriškai svetimumo elementai suformuoja deviacinį procesą, sukuria aplinkinių reakciją ir kaip tai nulemia jų užribiškumo įsitvirtinimą sąmonėje ir stigmatizavimą.

¹⁶⁴ Sabaitytė, G., Raganų tapimas "užribio žmonėmis" Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, *Lietuvos istorijos metraštis 2009/1*, Vilnius, 2010, p. 80. Taip pat žr. priedą nr. 1, p. 127.

¹⁶⁵ Žr. priedą nr. 2, p. 128.

¹⁶⁶ Žr. priedą nr. 3 ir 4, p. 129 ir 130.

2.3.2 Pirminė ir antrinė deviacija raganavimo, kaip sociokultūrinio užribiškumo, formavime(si)

Raganavimu apkaltintų asmenų kaip „užribio žmonių“ konfliktas su savąja visuomene buvo nulemtas daugelio aplinkybių. Etikečių klįjavimo teorija į pirmąją vietą iškėlė nustatytų normų laužymo apibrėžtis ir iš jo plaukiančių nusižengimų įvardijimą. Šis įvardijimas tuo pačiu definavo ir atribojo socialinius vaidmenis. Todėl pagrįstai galima teigti, jog minėtoje teorijoje lemiamą vaidmenį vaidina nusižengusiojo ir visuomenės komunikacija, reakcija į elgsenos nukrypimą bei jos vertinimai. Jeigu pirminė deviacija yra susijusi su visuomenės dar toleruojama nukrypstama elgsena, tai antrinė deviacija sietina – su reakcija į jau nebetoleruojamą elgesį. Ar galima aptikti pirminės ir antrinės deviacijos apraiškų raganų teismų medžiagoje?

Jei pirminę deviaciją apibrėžtume kaip pirmą, aplinkinių toleruojamą nusižengimą, nuo kurio tik gali prasidėti nukrypstamoji elgsena, tai suponuoja mintį, jog aplinkiniai asmenys geba reflektuoti normas pažeidžiančio elgesio specifiką, suvokia šio elgesio prigimtį, sietiną su konkrečioje laiko atkarpoje *įgytais*, o ne *įgimtais* socialiniais įgūdžiais, kurie toliau gali būti gilinami ir plėtojami arba ne. Šį teorinių minčių diskursą įmanu papildyti empirinio patyrimo sluoksniu, o būtent pažvelgti į tai, kaip raganų teismų medžiaga, kurioje gausu būtent praktinių nukrypstamo elgesio sprendimų, sąveikauja su pateikiama deviacinio elgesio schema.

Atkreiptinas dėmesys, jog šiandien tyrinėtojams prieinama ir pagrįstai į tyrimo akiratį patenkanti raganavimo fenomeno specifiką atskleidžianti medžiaga sietina būtent su antrinės deviacijos etapu, nes minėta šaltinių medžiaga – tai iš esmės raganų teismų bylos, o tai vienareikšmiškai byloja jau apie netoleruotiną nukrypstamą elgseną, apie pastangas koreguoti konkretaus asmens elgesį ir jį adaptuoti įprastam socialinio gyvenimo ritmui. Tuo tarpu pirminės deviacijos etapą tenkinančios medžiagos kritinė masė, tai yra, - šaltinių informacija, bylojanti pradinių sąlygų ir aplinkybių nukrypstamam elgesiui (raganavimui) atsiradimą, - yra kur kas menkesnės apimties. Visgi išgliaudžius tam tikras pavienes užuominas, galima bandyti atskleisti tam tikras tendencijas, leidžiančias įvardinti ir charakterizuoti pirminės deviacijos užuomazgas.

Raganavimu kaltinamų asmenų teismo bylose liudininkų parodymai laikyti vienais pagrindinių įrodymų, formavusių nuomonę, jog kaltinamasis ar kaltinamoji esą „nuo seno žinomi raganai“, tačiau nepaisant to itin dažnai akcentuota, jog raganavimas – tai išmokstama veikla, o raganoms ar raganiams charakteringų specifinių įgūdžių kompleksas – įgytas, o ne įgimtas dalykas. 1630 m. Pinsko pilies teisme buvo

nagrinėjama Vaznio Visockio ir jo žmonos byla. Vaznienė buvo kaltinama pamokiusi vaiskienės Jelskienės tarnaitę Sozonovą, kaip pakerėti savo ponį: paimti kaulą, vinį ir smėlį nuo kažkokios Margaritos kapo, viską sutrinti ir tris kartus duoti vaiskienei gerti su alumi. Nuo šio gėralo vaiskienė ir mirusi¹⁶⁷.

Raganavimo „pamokų“ tekdavo ragauti ir vaikams. Juos dažniausiai raganavimo paslapčių išmokydavo tėvai, kiti šeimos nariai, o kartais ir visiškai svetimi asmenys. Pavyzdžiui, 1731 m. pavasarį tardomas Stepukas Šimkaitis prisipažino, kad kerėti jį išmokė sesuo Barbora, tėvas su motina ir brolis. Jį pradėjo mokyti prieš metus ir jis ne viską dar moka¹⁶⁸.

Panašus atvejis sietinas ir su 1712 m. birželio 26 d. byla. Raseinių bajorai apklausinėjo dominikonų vienuolyno jurzdikai priklausančią dvylikametę piemenę Magdaleną Brazauskaitę. Ji tardoma prisipažino, kad valstietė Ona Ruginienė išmokiusi ją kerėti (*uczyla szkodzić y czarowac*) pučiant iš burnos orą į žmones. Ji liepusi klausyti ponaičio velnio, nenuryti Komunijos, o ją išspjauti¹⁶⁹.

Bylose dominuoja ne tik realūs fiziniai asmenys, užsiėmę raganavimo praktika, bet šaltinių tekstuose galima aptikti ir „antgamtinių mokytojų“ – piktųjų dvasių, velnių, galinčių pasirodyti ožio, „gauruoto vokiečio“ pavidalais. „Mokytojų padėjėjais“ bylose dažniausiai minimos kitos patyrusios raganos. Tokie „mokymai“ vykdavę tik ypatingose susibūrimų vietose: ant kalno ar pelkėse. Pavyzdžiui, 1563 m. Kauno Vaito teisme tardoma miesto gyventoja paliudijusi, kad ją kerėti išmokęs velnias (*mie biesz uczil y czart*), kuris prieš metus atėjo pas ją naktį, pažadino ir išsivedė į raistus¹⁷⁰.

Atkreiptinas dėmesys, kad raganų teismų kaltinamųjų nuorodos į „mokytojus“, pastūmėjusius imtis aplinkinių itin neigiamai vertinamo kerėjimo – raganavimo praktikos – nebūtinai turėjo būti susijusios su konkrečiais asmenimis ar asmenų grupėmis ar tuo labiau – galinčios demaskuoti „tikruosius kaltininkus“. Kartais tai gali būti vertinama, kaip gynybinė taktika, galėjusi padėti didžiąją raganavimo „kaltės“ naštos dalį permesti ant

¹⁶⁷ 1630 04 13 d. Mikalojaus Jelskio skundo, kuriuo kaltina Večorką Visockį, svarstymas Pinsko pilies teisme sprendžiant, ar V. Visockio žmona kalta dėl skundėjo žmonos pakerėjimo, *Ten pat*, nr. A3, p. 30; Taip pat žr.: AVK, t. 18, nr. 267, p. 304-307.

¹⁶⁸ 1730 05 30- 06 28 d. Kražių kolegijos Ketūnų dvaro Šerkšnėnų kaimo valstiečio Kazimiero Šimkaus (Šimkaičio) šeimos, apkaltintos raganavimu, tardymo protokolas, *Raganų teismai Lietuvoje*, nr. 69, p. 350.

¹⁶⁹ 1771 06 26 d. kelių Raseinių bajorų raštas – liudijimas dėl Raseinių dominikonų vienuolynui priklausančios piemenės – padegėjos Magdalenos Brazauskaitės tardymo ir valstietės O. Ruginienės apkaltinimo raganavimu, *Ten pat*, nr. 91, p. 380-382.

¹⁷⁰ 1563 10 18 d. Įrašas Kauno Vaito teismo knygoje apie žolininkės Kotrynos tardymą, *Ten pat*, nr. 3, p. 74-75.

„mokytojo“ pečių. Pastarieji tokių „pedagoginių nuopelnų“ teismų procesų metu taip pat nenorėdavo prisiimti¹⁷¹. „Antgamtinių mokytojų“ figūravimą teismų bylose nesunku susieti su kankinimais, kaip tam tikra tardymo „metodika“ bei su vis labiau įsigalinčiu tikėjimu paraleliai egzistuojančiu demonų pasauliu.

Šios užuominos taip pat liudija apie aptariamo laikotarpio visuomenėje gana giliai įsišaknijusį tikėjimą, kad „raganavimo tradicija“, kaip nukrypstama ar net nusikalstama veikla, gali būti perduodama iš kartos į kartą, kaip kad yra perduodami kiti kultūriniai kodai. Tačiau raganavimo, kaip tam tikros specifinės kultūros, praktiniai įgūdžiai negalėjo būti įgyjami savarankiškai. Su šia tradicija kažkas turėjo supažindinti ir, žvelgiant į tai, kaip į tam tikrą ritualinę praktiką, - į ją įvesdinti. Būtent toks raganavimo praktinių įgūdžių susiformavimo procesas atsispindi ir tardymo klausimynuose, kurie dažniausiai būdavo sudaromi taip, kad apklausiamojo atsakymai atitiktų tardytojų lūkesčius. Klausimynai dažniausiai būdavo pradedami ne nuo prisipažinimo kerėjimu, bet nuo klausimų, kas išmokė šios nukrypstamos elgsenos. Vieno iš tokių klausimynų pavyzdys:

- 1) Ar moki kerėti? (*Nors tardomojo atsakymas: „nemoku“, toliau seka ši atsakymą ignoruojantys klausimai*)
- 2) Kas išmokė?
- 3) Kaip mokino?
- 4) Kodėl mokino?
- 5) Ką pažadėjo už mokymąsi?
- 6) Kada mokino?
- 7) Kiek kartų mokino?
- 8) Kas dar kartu mokėsi? <...>¹⁷²

Kokios *priežastys* paskatindavo sąmoningai ar nesąmoningai imtis raganavimo praktikos (jei visgi kaltinimai raganavimu pagrįsti tikromis kerėjimo, žolininkystės, liaudies medicinos, pribuvėjos veikla)? Kaip ir minėta ankstesniuose skyriuose, raganavimo praktika nuo seniausių laikų buvo susijusi su gebėjimu valdyti gamtos reiškinius, kreipiant juos sau naudinga, o priešininkams – žalinga linkme. Šis ypatingų žinių ir gebėjimų turėjimas ar įtikėjimas jas turint darė tuos žmones ypatingais, kėlė susižavėjimą, pavydą ir baimę. Naudos siekimas galėjo būti vienu iš pagrindinių impulsų imtis kerėjimo praktikos, kuri, kaip pirminė deviacija, galėjo būti toleruojama, kol nusižengusį ir

¹⁷¹ Žr. 133 nuorodą.

¹⁷² 1769 m. Žemaičių bajorų Česnavičių šeimos vaikų, įtariamų kerėjimu, apklausos protokolas, *Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas*, b. 14, l. 5-6.

„normaliąją“ visuomenę jungė simbioziniai ryšiai. Jei asmuo, vertęsis liaudies medicina, išgydydavo, mokėjęs burti – galėdavo prišaukti sėkmę, laimę besikreipiantiesiems, tol į šią nukrypstamą elgseną būdavo žiūrima „pro pirštus“ arba, kitaip tariant, - šios netradicinės praktikos teikiama materialinė nauda ar nematerialiai svarbūs kiti šios veiklos aspektai kompensuodavo netikrumą ir baimę, susidūrus su poreikiu ar būtinybe išbandyti bei patirti šios netradicinės praktikos siūlomas paslaugas, tačiau ši trapi pusiausvyra galėdavo suirti bet kurią minutę, iškilus bent menkiausiam įtarimui apie blogus kėslus.

Raganavimo bylos pasiekdavo teismus, kai ieškovai manydavo turį pretekstą įtarti kaltinamuosius piktybine veikla. Kerėjimas tapdavo netoleruojama nusižengimų virtine, kai pastarieji sukeldavo tikrą ar menamą žalą, tai yra, pirminę deviaciją keisdavo antrinės deviacijos etapas, kuriame susidurta su griežta perskyra to, kas toleruotina ir to, kas jau nebetoleruotina. Kenkimas aplinkiniams raganaujant negalėjo būti suvokiamas kaip netyčinis, nes neįmanoma kerėti nežinant ar nenujaučiant. Kiekvienas burtininkavimą sudarantis veiksmas ir ritualas yra suvokiamas, kaip turintis konkretų tikslą, kurio įgyvendinimas palieka konkrečius pėdsakus. Raganavimo bylose nepalikta vietos atsitiktinumams. Tokių pavyzdžių bylose yra apstu. Pavyzdžiui, bute negali būti atsitiktinai paliktas kiaušinis¹⁷³, ar namų vartai apšlakstyti kažkokiu skysčiu¹⁷⁴, o kubile vandens be pateisinamos priežasties – plūduriuoti kuokštas plaukų ir kt.

Taigi kyla klausimas, kokios aplinkybės ir sumanymai galėdavo paskatinti ryžtis tokiam netradiciniam žingsniui: mokintis „kerėjimo“ meno, tegul ir neturint išankstinio motyvo kenkti aplinkiniams? Tiesa, bet koks mokslas iš esmės neatsiejamas nuo praktinių įgūdžių demonstravimo, todėl manytina, jog faktas apie asmens pasirinkimą gilintis į raganavimo fenomeno paslaptis savaime implikuoja nuostatą, kad suformuoti įgūdžiai dėl vienos ar kitos priežasties turėjo būti patikrinti praktiškai. Išanalizavus ir susisteminus raganų bylų informaciją galima konstatuoti, jog pagrindinis ir dažniausiai sutinkamas motyvas – tai kerštas. Kerštaujama piktai šeimininkei, mušančiai tarnaites¹⁷⁵,

¹⁷³ 1627 03 09 Kauno gyventojos Onos Juodytės-Andriejienės Radvienės pareiškimas, kuriuo Kauno vaito įstaigai praneša, kad savo bute radusi vištos kiaušinių. Jei dėl to ateityje nutiks kas bloga, ji kelsianti bylą namų šeiminkui, *Raganų teismai Lietuvoje*, nr. 20, p. 161.

¹⁷⁴ 1644 08 24 Merkinės magistrato suolininko skundas dėl jo namų vartų pakerėjimo, *Ten pat*, nr. 36, p. 214.

¹⁷⁵ 1597 06 16 Viešvėnų valsčiaus Vaznio pranešimas apie Žemaičių vyskupo Gardų dvaro rykūnės, kaltinamos Gardų seniūno žmonos pakerėjimu, tardymą, *Ten pat*, nr. 11, p. 84-85.

piktiems kaimynams, apgavusiam jauniui¹⁷⁶. Toks keršto aktas, sumišęs su įtarimu, jog kenkiamu raganaujant tampa ir bežsimezgančios konfrontacijos su „normaliaja“ visuomenės dalimi atspirties tašku. Dažniausiai pradėta raganavimo praktika su piktavališko kenkimo šešėliu nebepalieka kelio sugrįžti atgal į dar toleruotinos pirminės deviacijos stadiją. Su šiuo procesu persipynęs stigmatizavimo fenomenas duoda startą galutiniam išstūmimui į visuomenės užribį.

¹⁷⁶ 1602 05 23 Žemaičių žemės Gandingos valsčiaus Vaznio pranešimas apie sudegintą išeivinės moters Gertrūdos Jakutaitės, kurią Rietavo urėdas nuteisė remdamasis Rietavo bajoro Valentino Žvaginio kaltinimu, kad ji pakerėjusi jo dukterį ir sūnų, *Ten pat*, nr. 12, p. 86.

2.3.3 Stigmatizavimas

Kaip buvo minėta anksčiau, stigma yra tiek material, fiziškai apčiuopiama gėdos žymė, tiek ypatybė, ženklinti rimtus charakterio trūkumus, išskiriančius jį turinčius asmenis iš „normaliųjų“ aplinkos. Kokių stigmų požymius aptiktume raganavimu apkaltintų asmenų bylose?

Svarbu atsakyti į klausimus kada raganavimu apkaltintų ar įtariamų asmenų kitoniškumas ir svetimumas juos supančiai „normaliajai“ visuomenei tampa stigmatizuojamas? Kokios tai dažniausiai stigmos bei kaip jos transformuoja aplinkinių požiūrį į tokius nusižengėlius bei kokios tokio stigmatizavimo pasekmės?

Jei stigmas apibūdintume kaip specifinius išorės ar charakterio, elgsenos požymius, vertinamus aplinkinių neigiamai ir verčiančius nepasitikėti juos turinčiais asmenimis, tai greičiausiai būtų siūlytina tokia raganų bylose aptinkamų stigmų požymių klasifikacija: 1) įtartinos žymės ant kūno; 2) elgsenos ypatumai; 3) paveldimosios stigmos.

Akivaizdžiausios ir lengviausiai aptinkamos turėtų būti fizinės žymės. Visgi XVI – XVIII a. LDK raganavimo bylų medžiagoje tai nėra dažniausiai įvardijamas stigmos tipas. Paprastai ypatingos kūno žymės čia tarnauja kaip papildomas įrodymas apie gėdingą ir netinkamą veiklą. Dažniausiai tokie asmenys jau būdavo paskelbiami įtariamaisiais kerėjimu ir apklausų bei kankinimų metu būdavo aptinkami šie papildomi „įrodymai“, dar labiau apsunkinantys ir komplikuojantys kaltinamųjų situaciją. 1691 m. pavasarį Šiaulių ekonomijoje buvo tardoma ekonomijos valdinio Mataušo Strakšo samdinė Marijona. Pastaroji prisipažino, kad kerėjo kartu su kampininke Liucija Vaičiulyčia. Teisėjavęs ekonomijos vietininkas Povilas Oiženskis nusprendė Liuciją esant svarbiausia ir „užkietėjusia“ ragana, nes „būdama dūšios neprietelio visiškai užponauta, maža ką tortūruose teprisipažino, kad tiktai *ant kūno žymias velnio dėmes*, rankas nuo pečių ir kojas nuo kelių mėlynas, kruvinas, nukankintas turėjo.“¹⁷⁷. Šios ant kūno esančios stigmos tik pagreitino tragišką atomazgą sudeginant kaltinamąją ant laužo.

1725 metų žiemą Gilvyčiuose buvo tardoma Batakių dvaro merga, latvė Kristina, nepagarbiai pasielgusi su šventa Komunija. Po kankinimų ji nurodžiusi savo bendrininkes raganas, kurių primokinta „kerėjusi su išspjautomis ostijomis“. Kristinos nurodytosios – Kaikarienė ir Pranckienė – buvo tardytos, jų kaltumas bandytas įrodyti dažnai taikomu ir

¹⁷⁷ 1691 m. gegužės 22 d. Šiaulių ekonomijos valdytojo vietininko Povilo Oiženskio sprendimas dėl raganavimu kaltinamų Mataušo Strakšo samdinės Marijonos ir jos bendrininkės Liucijos Vaičiulyčios sudeginimo, *Ten pat*, nr. A26, p. 51.

patikimu laikytu metodu – skandinant vandenyje, bet plukdomos kaltinamosios neskendo, be kita ko, „turėjusios *ant kūno ženklus*, kurie, budelio aiškinimu, buvę *velnio ženklai (znaki dwa miata < ...>, o ktorych mistrz mowił, ze piątnowana od złego ducha)*“¹⁷⁸. Kaip matyti, ženklai ant kūno (tikriausiai apgamai) stigma tapdavo tada, kai asmuo jau atsidurdavo už toleruotino elgesio ribos. Ir šis faktas leisdavo kūno ženklus traktuoti kaip papildomus įrodymus, turint išankstinę nuomonę tikėti kaltės buvimu ir jos įrodymų tikrumu bei autentiškumu. Pabrėžtina, jog tokia kaltės įrodinėjimo metodika charakteringa būtent nebetoleruojamo elgesio situacijai, tai yra, antrinės deviacijos atveju.

Kūno ženklus, kaip nusižengimus ar netoleruotinus nukrypimus ženklinančias stigmatas galėjo identifikuoti ir atrasti jų sąryšius patys kaltinamieji. Pastebėtina, kad dažniausiai tokius teiginius apie turimų kūno žymių sąsajas su nusikaltimais pastarieji paskelbdavo patyrę prievartą, tai yra išgyvenę tardymus ir kankinimus. Pavyzdžiui, 1731 metų vasarą Šerkšnėnų kaime buvo teisiama visa Šimkaičių šeima (tėvas, motina ir vaikai). Suimtieji buvo laikomi suolininko Dovydo Miltinio namuose pakišti po kubilais. Vėliau tardomi visi be išimties prisipažino esantys kerėtojai. Barbora Šimkaitytė prisipažino esanti kerėtoja, atsisakiusi Dievo, šventųjų sakramentų ir susidėjusi su velniu, todėl turinti ant nugaros antspaudą, įspaustą nelabai karšta geležimi¹⁷⁹.

Šio tipo stigmatos – įtartinos kūno žymės - buvo suvokiamos kaip ypač neigiamus įtariamojo kaltės bei smerktinas tokios veiklos įrodymas. Tokia žymė gali būti traktuojama, kaip parankus instrumentas socialinių institucijų veikloje. Ypač tikslingai ši priemonė buvo naudojama raganų teismų metu, kaip ženklas, galintis nurodyti jo turėtojo išskirtinumą; teismo procesų metu, koreguojant neleistiną, todėl vienareikšmiškai baustiną elgesį ir šalinant šio elgesio įtakoje atsiradusias pasekmes, tai buvo ypač aktualu. Šie ženklai buvo suvokiami kaip atsiradę neatsitiktinai, buvo įsivaizduojama, kad jie paprastai ženklina kokį nors ypatingą įvykį, pavyzdžiui, sutartį ar sueitį su velniu, tam tikrą demono ir kerėtojo pasižadėjimą. Tokia žymė tapdavo nepaneigiamu ir neatremiamu raganavimo kaltės įrodymu. Visgi iš šių pateiktų pavyzdžių matyti, kad tokios stigmatos, identifikuojant raganavimu įtariamą nusikaltėlį, dažniausiai būdavo

¹⁷⁸ 1725 m. gruodžio 18 d. Kviestinių bajorų teismo sprendimas, kuriuo pasmerkiama sudeginti Batakių dvaro merga, latvė Kristina ir jos išduoti bei raganavimu apkaltinti asmenys, *Raganų teismai Lietuvoje*, nr. 66, p. 338, 341.

¹⁷⁹ 1730 m. gegužės 30 d.- birželio 28 d. Kražių kolegijos Ketūnų dvaro Šerkšnėnų kaimo valstiečio Kazimiero Šimkaus (Šimkaičio) šeimos, apkaltintos raganavimu, tardymo protokolas, *Ten pat*, nr. 69, p. 350.

panaudojamos retrospektyviai, kuomet šios konkrečios žymės tik papildydavo jau anksčiau suformuotą [vaizdį apie jo „nenormalumą“ ir leistinių ribų neatitikimą. Tokios stigmatos tapdavo aštriausiu ginklu, naudojamu prieš tų stigmų turėtoją, tik po to, kai jau buvo atkreiptas dėmesys į to asmens „nenormalumą“ dėl kitų išskirtinių požymių. Kitaip tariant, būtina pabrėžti, jog dėmesys į bet kokias asmens kūno žymes būdavo atkreipiamas jau po to, kai aplinkiniai konstatuodavo jo „nenormalumą“ ir pripažindavo visuomenei pavojingu raganiumi. Žinoma, neatmestina, kad tam tikrais atvejais šios fizinės žymės galėjo tarnauti kaip pirminis ir svarbiausias signalas apie žmogaus nepatikimumą, tačiau iki mūsų dienų išlikusioje LDK raganų teismų bylų medžiagoje tokių užuominų, kad pirmiausia atkreipiamas dėmesys į žmogaus išorinius požymius ir tik po to kyla įtarimai dėl tam tikros jo veiklos ar būdo bruožų, rasti nepavyko. Bylose paprastai retai yra detaliai įvardinama prasižengusiojo fizinė išorė. Dažniausiai stigmų – kūno ženklų – įvardinimas bylose seka po kito tipo stigmų konstatavimo.

Prie elgsenos stigmų priskirtini keisti, neįprasti verslai, pavyzdžiui, žolininkystė ir panašūs užsiėmimai. Pavyzdžiui, viena Kauno gyventoja buvo kaltinama tuo, kad lankydamą žmones dalinanti šiems neaiškios kilmės žoles. Į teismo akiratį pakliuvusi moteriškė taip pat prisipažino, kad išmokusi, kaip iš išsinėrusio žalčio odos pasidaryti priešnuodžius¹⁸⁰. 1595 m. pavasarį Tendžiogalos valsčiuje buvo teisiama kerėtoja, žinanti kerų, kurie padeda vedybiniame gyvenime¹⁸¹, o štai 1666 m. rudenį Žemaičių Pilies teisme buvo teisiama kraujaleidė Elžbieta, neva nunuodijusi savo šeiminkus¹⁸².

Dar viena stigmų rūšis sietina su iš kartos į kartą perduodamu užprogramuotu elgesio modeliu, sietinu su tam tikra neleistinos veiklos praktika ir pan. Tai vadinamosios „paveldimosios“ stigmatos. Šių stigmų turėtojai aplinkinių akyse matomi kaip nepatikimi asmenys, nes jų aplinkoje yra anksčiau buvę niekintinų asmenų, iš kurių jie galėjo paveldėti blogąsias savybes, ar tiesiog yra bendravę su nerespektabiliais asmenimis, kas tuo pačiu suteršia ir pastarųjų reputaciją, arba pasiveja prastos reputacijos praeityje

¹⁸⁰ 1595 m. birželio 12 d. Raseinių valsčiaus Vaznio pranešimas apie nelaisvosios moters Jadvygos Petrošaitės, kaltinamos kerais susargdinusios Šiluvos kalvinų kunigo žmoną, tardymą, *Ten pat*, nr. 9, p. 82.

¹⁸¹ 1595 m. gegužės 20 d. Tendžiogalos valsčiaus Vaznio pranešimas apie Raseinių valsčiaus žemininkės, Tomo Petravičiaus žmonos Sofijos skundą, kuriuo kaltina kaimynę, žemininko Jono Baltramiejavičiaus žmoną Mariną, kad ši burtais atėmusi jai sveikatą ir nugaišinusi gyvulius, *Ten pat*, nr. 8, p. 80.

¹⁸² 1666 m. rugsėjo 11 d. Žemaičių pilies teismo sprendimas, priimtas išnagrinėjus Žemaičių žemininko Severino Kanapinsko ir Žemaičių pastalininko Andriaus Gelgaudo bylą dėl pastarojo valstietės, kraujaleidės Elžbietos Viržukienės apkaltinimo pakerėjus ir nunuodijus ieškovą S. Kanapinską, *Ten pat*, nr. 45, p. 273.

aidai. 1614 m. Upytės Pilies teisme buvo sprendžiama Ščasnos Rokickienės byla. Byloje buvo pateikti „įrodymai“, kad įtariamas E. Sologubaitės-Andriejauskienės susargdinimas pakerėjimu esąs „ne pirmas ir ne vienintelis nedoras Š. Rokickienės darbas“¹⁸³. 1679 metais Vilniaus vaivadijoje neaiškios kilmės Nastazija buvo apkaltinta liudininkų akivaizdoje. Vaznys ir liudininkai iš žmonių sužinoję, kad minėtoji Nastazija verčiasi kerėjimu ir jau ne vieną yra pakerėjusi¹⁸⁴.

1731 m. Šerkšnėnų kaimo valstietė Ona Šimkienė buvo nuteista sudeginti. Sprendimas pagrįstas tuo, kad sudegintasis sūnus Kazimieras ne tik per tardymą, bet ir prie laužo pripažino Oną Šimkienę, savo motiną, esant raganą; tai patvirtino ir jos jaunesnieji vaikai – Barbutė bei Stepukas. Antra, kaltinamoji atitraukusi vaikus nuo Dievo ir pati išmokiusi juos kerėti. Teismas nutarė kitus kaltinamuosius, nors ir vertus bausmės, paleisti. Ieškovams buvo palikta teisė toliau juos sekti ir pateikti jų kaltės įrodymus. Dvaro savininkus jėzuitus teisėjai įpareigojo paleistus kaltinamuosius ir kaltinamąsias perkelti iš Šerkšnėnų į kitus dvarus.¹⁸⁵

1771 m. Raseinių bajorų rašte teigiama, kad dvylikametė Magdalena Brazauskaitė iš Raseinių dominikonų vienuolyno jurzdikos sąmoningai padegusi vienuolyno valstiečio Jurgio Česulio ir našlės Jonienės Česulienės sodybas. Ji prisipažino, kad valstietė Ona Ruginienė, gyvenanti Arškainių kaime, išmokiusi ją kerėti pučiant iš burnos orą į žmones. Ji liepusi tardomajai klausyti ponaičio velnio, nenuryti Komunijos, o ją išspjauti. Be to, tardomoji bajorų ir paprastų žmonių akivaizdoje prisipažinusi, kad pati padegusi Čepsiulių ūkius ir dar turėjusi padegti Selvano sodybą Mergiškiuose, Raseinių paseniūnio Petro Nečikausko dvarą ir patį Raseinių miestą. Rašto autoriai pridėjo ir tai, kad minėtoji valstietė Ona Ruginienė nuo seno įtariama blogų darbų darymu; jos bijančios visos moterys¹⁸⁶.

¹⁸³ 1614 m. rugpjūčio 6 d. Upytės pilies teismo sprendimas, kuriuo Ščasna (Felicija) Rokickienė, kilusi iš kunigaikščių Borovskių giminės, pasmerkiama sudeginti už žemininko Rapolo Andriejausko žmonos mirtiną pakerėjimą, *Ten pat*, nr. 17, p. 95.

¹⁸⁴ 1679 m. lapkričio 27 d. Vilniaus vaivadijos Vaznio liudijimas dėl sunkios, kerais sukeltos Vilniaus burmistrinės Šicikienės tarnaitės ligos, *Ten pat*, nr. 51, p. 298.

¹⁸⁵ 1731 m. liepos 3 d. Kražių jėzuitų kolegijos rektoriaus J. Smalakio kviestinių teisėjų sprendimas, kuriuo tos kolegijos Ketūnų dvaro Šerkšnėnų kaimo valstietė Ona Šimkienė (Šimkaitienė) pasmerkiama sudeginti už raganavimą, *Ten pat*, nr. 70, p. 359.

¹⁸⁶ 1771 m. birželio 26 d. Kelių Raseinių bajorų raštas – liudijimas dėl Raseinių dominikonų vienuolynui priklausančios piemenės – padegėjos Magdalenos Brazauskaitės tardymo ir valstietės O. Ruginienės apkaltinimo raganavimu, *Ten pat*, nr. 91, p. 380-381.

Bandymai atsikratyti stigmos. Pavadinti tam tikrą asmenį raganiumi – tai priklijuoti etiketę, kurios labai sunku atsikratyti. Paženklinimas „stigma“ galėjo bet kurį asmenį įstumti į gana keblią situaciją. Grėsmė tapti atstumtuuju vertė ieškoti išeičių. Vienas iš galimų būdų – teismuose įrodyti, kad mestas tokios negarbės šešėlis yra visiškai nepelnytas ir tuo pačiu pasiekti, kad toks šmeižtas neliktų nenubaustas.

XVI a. viduryje, kol LDK teritorijoje dar nebuvo iki galo susiformavusi demoniškosios raganystės koncepcija, teismų knygose galima aptikti šiai kategorijai priskirtinų pavienių įrašų. Dažniausiai tai skundų įrašai, kuriuose gan lakoniškai aprašomos konfliktinės situacijos, kurių priežastimi būdavo apsižodžiavimai. Pavyzdžiui, 1542 m. Kauno miesto vaitas turėjo spręsti konfliktą tarp mėsininko Andrejaus Volkovo ir diakonienės Stanisloviėnės, nes pastaroji buvo pavadinta kerėtoja (*чаровницею звал*). Konfliktas išsprendė sąlyginai taikiai, nes vaito paskirtą dieną nepasirodė ieškovė¹⁸⁷. Labai panašus atvejis Kauno mieste nagrinėtas ir 1544 m. rudenį, kuomet apsižodžiavusios (*nazwala zlemy slowy zlozieyką; pozwala wyeczka*) kaimynės viena kitą apskaldė antausiais¹⁸⁸. Kaip matyti iš šių pavyzdžių, XVI a. viduryje pravardžiavimas ragana buvo suvokiamas kaip užgaulus įžeidimas, tačiau jis neįgavo grėsmingos auros. Kaltinamaisiais tokio pobūdžio bylose būdavo apkalbas pradėjęs asmuo. Visgi jau besiformuojančios „stigmos“ apraiškų jau galima įžvelgti, nes įvardijimas ragana sukeldavo tik piktą reakciją.

Vėlesniu laikotarpiu situacija palaipsniui keitėsi. XVII a. – XVIII a. pirmojoje pusėje pravardžiavimas ragana jau nebeatrodo nekalto buitinio konflikto pasekmė. Kiek leidžia spręsti mūsų dienas pasiekusi šio laikotarpio medžiaga, raganų įvardijimo veiksmas tariamai ar tikrai apšmeižtų žmonių akimis buvo suvokiamas kaip piktavališkas, tikslingai prieš juos nukreiptas veiksmas. Vadinamosiose „raganystės šmeižto“ bylose ieškovais beveik išimtinai buvo tik bajoriškos kilmės asmenys, o bylų objektas – jų įžeista garbė. Pavyzdžiui, 1636 m. lapkričio 6 d. Žemaičių pilies teisme buvo priimtas sprendimas išteisinti vaznį Matijošių Deržkavičių. Pastarąjį garbės įžeidimu kaltino Karšuvos bajorai Jonas ir Jadvyga Narbutai. Jie teigė, kad prieš porą mėnesių vaznys melagingai liudijęs

¹⁸⁷ 1544 02 15, Kauno mėsininko Andrejaus Volkovo ir Stanisloviėnės konfliktas dėl jos apšaukimo kerėtoja, *1542-1544 m. Kauno vaito a. k.*, LVIA, f. 166, ap. 2, b. 14, l. 274. Taip pat žr. įrašo publikacijas: G. Sabaitytė, Raganų „medžioklės“ atgarsiai XVI-XVII a. pirmosios pusės Kaune, *Kauno istorijos metraštis*, 2007, t. 8, p. 294.

¹⁸⁸ 1544 10 08 Bajorės Magdalenos skundas dėl to, kad Stasienė ją pavadino ragana, 1544 m. Kauno m. a., VUB RS F7, l.93v. Taip pat žr. įrašo publikacijas: G. Sabaitytė, Raganų „medžioklės“ ..., *Kauno istorijos metraštis*, 2007, t. 8, p. 295.

byloje dėl Jadvygos Narbutienės raganavimo, nes pastarąjį papirko bajoras Povilas Kurnickas. Kadangi teismas priėmė Vazniui palankų sprendimą, Narbutams beliko kreiptis į Vyriausiąjį Lietuvos Tribunalą¹⁸⁹.

Analogiškai ir kitose panašiose „raganystės šmeižto“ bylose apkaltintieji bandydavo taikyti kontrieškinių taktiką, kuomet atsakovais tapdavo jų pačių kaltintojai. Pavyzdžiui, 1646 m. rudenį Žemaičių pilies teisme buvo nagrinėjama bajorų Jurgio ir Onos Radavičių raganavimo byla. Teisminis procesas prasidėjo dar 1645 m., kai venerine liga sergantis Kražių pavieta bajoras Mikalojus Varanauskas panoro išsiaiškinti, kas galėjo jį pakerėti. Mirties nuosprendžiu nuteistos bajoro Jurgio Jomanto šeimos moterys kaip vieną iš bendrininkų nurodė Jurgio Radavičiaus žmoną. Per vėlesnius tardymus kaltinamosios nurodė, kad abu sutuoktiniai esantys kerėtojai. Sužinoję apie tokių jų garbę žeidžiantį pranešimą, Radavičiai įteikė protestą, vaznio pranešimą įvardydami falsifikatu, o byla – M. Varanausko ir Jomantų sąmokslu prieš jų giminę. Prasidėjus teisminiam procesui, Radavičiai gynėsi nuo kaltinimų, įrodinėdami, kad M. Varanauskas siekė pasiglemžti jų turtą ir pats primokė nuteistasias duoti melagingus parodymus. Žemaičių pilies teismas leido prisiekti Radavičiams, o vėliau priteisė piniginę kompensaciją iš M. Varanausko. Bylos baigtimi nebuvo patenkinta nei viena pusė: Jomantai nesutiko su sprendimu, nes jiems nebuvo palikta teisė kelti bylą Radavičiams dėl kaltinimo sąmokslu, o Radavičiai nebuvo patenkinti, kad pastarieji neliko nubausti už jų šmeižtą¹⁹⁰

Sėkmingą tokių teisminių procesų baigtis – t. y. galimos „stigos“ panaikinimas – dažnai pareikalavdavo tiek materialinių resursų, tiek turimo socialinio tinklo teikiamų galimybių panaudojimo, kas būdavo pasiekama anaipol ne visiems LDK visuomenės nariams. Tokie kaltinimai bajorijos tarpe buvo ypač rimtai vertinami, nes bajoriškoji garbė buvo vienas svarbiausių pastarųjų socialinės padėties atributų. Bet kokios insinuacijos dėl bent dalinio reputacijos sugadinimo, galėjo nemažai kainuoti šio sociumo nariams. Todėl kartais tokių bylų dalyviai už įžeistą garbę pareikalavdavo nemažo piniginio atlygio, pavyzdžiui, bajoras Kazimieras Gabševičius pareikalavo 1000 kapų grašių, kurie turėjo atlyginti nepagrįstų kaltinimų raganavimu ir pravardžiavimo magijos meistru (*honor artum*

¹⁸⁹ 1693 11 06 Žemaičių pilies teismo sprendimas, kuriuo išteisinamas Vaznys Matijošius Deržkavičius ir patvirtinamas jo raštiškas liudijimas dėl žemininkės Jadvygos Narbutienės raganavimo, *Raganų teismai Lietuvoje*, nr., 29, p. 193-198.

¹⁹⁰ 1646 11 08 Žemaičių žemininko Jurgio Radavičiaus byla dėl jo žmonos Barbaros apkaltinimo, Ten pat, nr. 38, p.

magicarum magistros) sukeltą žalą¹⁹¹. Vis dėlto atkreiptinas dėmesys, kad beveik nėra išlikę duomenų, ar teisiškai įtvirtintas „gėdos žymės“ pašalinimas sutapo su aplinkiniu opinija. Belieka tik spėlioti, ar mestas šešėlis, kad ir oficialiai išteisintas, neturėdavo ilgalaikių pasekmių.

Naujai kategorijai reikėtų priskirti taip pat su „stigmos panaikinimu“ sietinus XVIII a. vidurio ir pabaigos (su kai kuriomis pavienėmis išimtimis ir XVII a. pab.) atvejus. Ankstesnės kategorijos bylos buvo susijusios su galimu šmeižtu, kurį, norint išvengti mirties ant laužo, buvo būtina atremti. Šiam laikotarpiui būdingos „stigmos“ apraiškų turinčios bylos pasižymėjo tuo, kad atsakovais dažniausiai būdavo ne raganavimu apkaltinti, bet tokias kalbas skleidžiantys asmenys.

Pakankamai iškalbinga yra Žagarės dvaro teismo knygų medžiaga. Iš 9 mums žinomų 1690-1751 m. kerėjimo bylų, tik 2-jose kaltinimai raganavimu buvo pripažinti pagrįstais¹⁹². Visais kitais atvejais (apie 77 %) kalbos apie raganavimus buvo pripažintos niekinės ir buvo baudžiami asmenys, skleidę tokias apkalbas. Egzistavo ir nusistovėjusi pinigų suma „apkalbų žalai“ atlyginti – 5-10 kapų grašių¹⁹³. Tuo tarpu dažnai taikoma sankcija skleidžiantiems apkalbas – rykštės¹⁹⁴,

Tokie atvejai greičiausiai atskleidžia aptariamuoju laikotarpiu palaipsniui nykstantį tikėjimą raganomis kaip galinčiomis antgamtiniais veiksniais paveikti savo ar aplinkinių gerovę. Ir nors XVIII a. LDK teritorijoje pasitaikydavo raganų isterijos pliūpsnių¹⁹⁵, tačiau lygiagrečiai šalia vyko ir atvirkštinis - visuomenės „atkerėjimo“ procesas. Nors tikėjimai kerų galia niekada neišnyko ir iki šiol egzistuoja kaip visose visuomenėse būdinga

¹⁹¹ 1718 10 25 Bajorų Kazimiero Gabševičiaus ir Jeronimo Burbos skundas, kuriuo kaltina savo giminaitės Teresės Gabševičiūtės vyrą, Telšių seniūną Stanislovą Kalinauską, kad šis nepagrįstai juos kaltinąs kerais numarinus jo vaikus, *Ten pat*, nr. 61, p. 331-332.

¹⁹² 1692 04 28 Sprendimas, priimtas dalyvaujant Žemaičių kunigaikštystės bajorams ir vaitams, kuriuo samdinė Marijona ir kampininkė Liucija apkaltintos burtininkavimu, atiduotos į tortūras ir kankinamos prisipažino, kad burtininkavo ir padarė daug žalos, nuteistos mirties bausme sudeginant, *Žagarės dvaro teismo knygos (1670-1751)*, nr. 44, p. 150-152; 1694 09 24 Stungių kaimo gyventojų byla prieš Adamą Šilaitį, žmoną ir vaikus dėl burtininkavimo ir kitų piktadarijų, *Ten pat*, nr. 88, p. 183-186.

¹⁹³ 1691 09 18 Teismas, išnagrinėjęs bylą dėl moters kaltinimo burtininkavimu, nustatė, kad ji yra nekalta ir įpareigojo kaltinamąjį atšaukti kaltinimą ir sumokėti 5 kapas grašių baudos, *Ten pat*, nr. 26, p. 138.

¹⁹⁴ 1749 01 29 Žagarės miestelėnas Jonienės Valentinavičienės byloje prieš Korotinskį dėl apšmeižimo teismas išaiškina, kad Valentinavičienė Korotinskį pavadino piktadariu, o jis ją ragana, ir abiem skiria kalėjimo bausmę; tačiau Korotinskis už tai, kad Valentinavičienę pavadino ragana, dar baudžiamas ir 30 rykščių, o jeigu šalys nesiliaus kivirčytis, bus baudžiamos 5 kapomis grašių ir 100 rykščių, *Ten pat*, nr. 234, p. 383.

¹⁹⁵ Žr. priedą nr. 5, p. 130.

kultūrinė universalija, su XVIII a. pabaiga išnyksta ir fenomenas, sukūręs šią specifinę LDK „užribio“ visuomenės grupę. Toks besikeičiantis „normaliosios“ visuomenės dalies stigmos suvokimas galėjo atskleisti ir santykių su tam tikrais „užribio žmonėmis“ raidą. Viena iš galimų stigmatizavimo pasekmių – „kriminalizavimas“.

2.3.4 „Sociokultūrinio svetimumo“ kriminalizavimas

Antrasis žingsnis atstumtųjų bei „užribio žmonių“ grupės formavimosi link – tai identifikuotų svetimųjų savybių bei jų veiklos kriminalizavimas, taip priešpastatant pastarąsias prieš „normaliųjų asmenų“ būdo bruožus bei veiklą. Tik tada, kai svetimų ir „nenormalių“ veikla imama suvokti kaip išskirtinai negatyvi bei pavojinga, gali formuotis palanki terpė tam tikrą žmonių grupę išstumti į visuomeninio gyvenimo užribį ar net visiškai sunaikinti.

Kokią naudą bendruomenės socialumui, jos gyvenimo ritmui ir taisyklėms galėjo turėti raganų teismai? Ar jų funkcijos adekvačiai tenkino bendruomenės socialinius poreikius ir ar šie teismai formavo raganavimo praktikos prevencijos politiką? Teismų bylose dažniausiai nurodoma priežastis, sukėlusią aplinkinių pasipiktinimą – tai žalos mastai. Formaliai raganų teismai ir jų kompetencijoje buvusi teisinė galia skirti bausmes kerėtojams turėjo užtikrinti ir laiduoti, kad daugiau niekas tos žalos nekels. 1615 m. vasarą Breslaujos pavieta buvo teisiami žmonės už raganavimą. Šaltinių medžiaga byloja, jog skundėsi karališkieji valstiečiai, kad „jie patiria didelių nuostolių dėl gyvulių kritimo“¹⁹⁶. Žala galėjo būti atlyginama tik įforminus teisinę kaltinamųjų atsakomybę.

Taigi kaip matyti, teisinis čia analizuojamos problemos aspektas, sietinas su bausmės ir žalos atlyginimo mechanizmų kūrimu bei jų veiklos efektyvumu, buvo ypač svarbus. Raganavimu, kaip ir kitais nusikaltimais įtariami asmenys turėjo būti baudžiami, nes tai buvo traktuojama, kaip įstatymo normų pažeidimas. Tačiau šio nusikaltimo specifika lėmė, jog nors nusikalstamų veikų klasifikacijoje jis ir buvo išskirtas į savarankišką kategoriją, tačiau visgi nebuvo aiškaus suvokimo ir argumentacijos, kodėl šis nusikaltimas iš esmės priskirtinas kriminalinių nusikalstamų veikų kategorijai? Tokią įžvalgą daryti skatina Lietuvos Statuto informacija.

Lietuvos Statutas konkrečiai nereglementavo, kaip turi būti baudžiami kerėjimu įtariami asmenys. Raganavimas kaip nusikaltimas yra įvardytas 1588 m. Lietuvos Statuto IV skyriaus 30 straipsnyje. Raganavimas čia įrašytas šalia tokių nusikaltimų, kaip antai: smurtinio bajoro namo užpuolimo, plėšikavimo, nuodijimo ir kt.: „*Taip pat nustatome <...>, kad vaivados ir mūsų teisminiai seniūnai, <...> teistų bei bylas vestų ir savo šaukimus darytų šiais čia aprašytais straipsniais, tai yra: dėl smurtinio bajoro namų puolimo <...>. Toliau dėl smurto prieš Krikščionių bažnyčią <...>; dėl moterų ir merginų išžagavimo; dėl smurto miestuose; dėl plėšimų pakelėse; dėl vagysčių; dėl klastojimų; dėl*

¹⁹⁶ 1615 m. birželio 17 d. Breslaujos pavieto Vaznio Kristoforo Nečkovskio pranešimas pavieto žemės teismui apie trijų asmenų sudeginimą už raganavimą Magūnų kaime, *Ten pat*, nr. A1, p. 27-28.

*namų arba kluonų padegimų; dėl raganavimų (kerėjimų) dėl nuodijimų, <...>*¹⁹⁷. Taigi priimant sprendimus dažniausiai buvo vadovujamasi kitais Lietuvos Statuto straipsniais skirtais būtent kriminalinių nusikaltimų (nunuodijimo etc.) kvalifikavimui; taip pat buvo remiamasi Biblija, kitų šalių kodeksais ar susiklosčiusia tradicija. Tačiau iš esmės neegzistavo šio nusikaltimo specifiką išryškinantys teisinės kalbos niuansai; pavyzdžiui, priklausomai nuo motyvų, nusikaltimo sudėties ir kitų objektyviai svarbių aplinkybių asmens nuodijimas, kaip konkreti nusikalstama veika, kvalifikuojamas, kaip pasikėsinimas į asmens gyvybę. Būtina pabrėžti, jog ši veika vienais atvejais galėjo turėti „raganiškumo“ atspalvį, kitais atvejais – ne, tačiau įstatymų sąvaduose ir greičiausiai teisminėje praktikoje šie niuansai neatsispindėjo, o raganavimas išimtinai vertintas, kaip kriminalinio pobūdžio nusikaltimas. Galima teigti, jog tam tikri teisminės praktikos niuansai atsispindi tik bausmių taikymo atvejais. Kaip žinia, ne taip jau retai analizuojamu laikotarpiu pasitaikiusi bausmė – raganos sudeginimas. O tai byloja ne tik apie fizinį bausmės poveikį (fizinis kūno sunaikinimas), bet ir dorovinį – ugnis gali būti vertintina, kaip dvasinis apsilvalymas, simbolinis blogio sunaikinimas, tam tikra prevencija tokio pobūdžio nusikaltimams.

Vienoje iš raganų bylų puikiai atsispindi toks raganavimo kriminalizavimas ir teisinė praktika: „Kaltintojas padarė išvadą, kad R. Gromykienė – kerėtoja, nusikaltusi valstybės, imperatoriaus ir Viešpaties Dievo teisei, ir prašė teismą atiduoti ją kankinti ir po prisipažinimo sudeginti“¹⁹⁸.

Raganystė kriminalizuojama, tuo atveju, kai bet kokia kerėjimo praktika prilyginama piktadarystei ir blogo linkėjimui. Raganavimas suvoktinas kaip destruktivi jėga. Pasikeitusį požiūrį į kerėjimą pirmieji patyrė vadinamieji žolininkai, liaudies medicinos „žinovai“. Laikui bėgant susiformavo raganos kaip nuodytojos (*venefica*) samprata. Kerėjimo ir nuodijimo sąsajas galima pastebėti ir XVII a. kalboje. Pavyzdžiui, Konstantino Sirvydo „Trijų kalbų žodyne“ (*Dictionary trium linguarum*), lenkiškas žodis „czary“ verčiamas lietuvišku žodžiu „nuodai“, o „czarownica“ –

¹⁹⁷ „<...>абы воеводове и старостове наши судовые, <...> судили и справовавали <...> о тые артыкулы, меновите тутъ опысаные, то есть: о наезд квалътовный на домъ шляхетъский, <...> о злодейство, <...> о поджогу дому або гумна, о чародейство, о трутизну <...>." I. Lappo, 1588 metų Lietuvos Statutas, II t.: tekstas, Kaunas, 1938, p.201; Lietuvos Statutas 1588, *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. II, Vilnius, 2001, p. 289.

¹⁹⁸ 1631 m. spalio 4 d. Rainos Gromykienės bylos nagrinėjimas Naugarduko pilies teisme, *Raganų teismai Lietuvoje*, nr. A8, p. 36.

“nuodininkė”¹⁹⁹. Dažniausiai į raganų teismų procesų akiratį tokios liaudies medicinos atstovai patekdavo tada, kai jų gydymo metodai pasirodydavo esą neefektyvūs ir nesėkmingi. Tokie “gydytojai” būdavo įtarinėjami turėję piktų kėslų, tyčia susargdinę, apsunkinę sergančiojo būklę ar net jį numarinę. Pavyzdžiui, 1610 m. vasarą sergantis kubilius Stanislovas Makelė anksčiau jį gydžiusią Vaitiekienę apkaltino tyčiniu susargdinimu²⁰⁰. Pastebėtina, kad pribuvėjų, žolininkų ir kitokių “gydytojų” veikla buvo toleruojama, į juos buvo kreipiamasi pagalbos, bet tik iki šiems patiriant pirmąją nesėkmę.

Ne paslaptis, jog gana dažnai praūždavusios epidemijų bangos taip pat buvo svarbiu faktoriumi, lėmusiu vis didesnę nepasitikėjimą ir įtarumą liaudies medicinos praktika užsiimančiais asmenimis. Jei sulygintume raganavimo bylų intensyviausius laikotarpius su prasiautusiu badmečių bei epidemijų bangomis, pastebėtume kai kuriuos sutapimus. Atkreiptinas dėmesys, kad 1620 – 1670 metais, kada buvo užfiksuotas didžiausias kiekis raganavimo bylų (51 iš 128 mūsų dienas pasiekusių bylų), po Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę praslinko net dvi epidemijų (1624 – 1628, 1653 – 1658 m.) bei dvi nederliaus (1657 – 1658, 1668 – 1669) metų bangos²⁰¹. Tokie baugūs kataklizmai neišvengiamai įtakojo tuometinių žmonių mąstyseną ir vertė ieškoti tikrų ir tariamų kaltininkų.

Raganų kaip svetimųjų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje keliamo pavojaus eskalavimas bei radikaliausias kriminalizavimas sietinas su besiformuojančia demoniškosios raganystės koncepcija. Pagrindiniai kaltinimų demoniškąją raganyste elementai buvo šie: bendravimas su Šėtonu, dalyvavimas raganų sueigose, sugebėjimas skraidyti ir kt.²⁰². Tikėta, kad raganos turi savo viršininkus, kad skraido į puotas, atsižada Dievo, išdarinėja įvairius burtus su Komunija. Tokiose bylose dažniausiai pasitaiko užuominų apie tikėjimus, kad kerėtojai gali įgyti bet kokį pavidalą, paveikti gamtinius reiškinius ir kt. Pavyzdžiui, 1666 m. Žemaičių Pilies teisme buvo nagrinėjama byla, kurioje Žemaičių pastalininko valstietė kraujaleidė Elžbieta Viržukienė kaltinta pakerėjusi

¹⁹⁹ Senasis Konstantino Sirvydo žodynas, Vilnius, 1997; K. Sirvydas, Dictionarium trium linguarum, *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. III, p. 474 – 475.

²⁰⁰ 1610 m. liepos 30 d. Kauno amatininko skundas dėl kubiliaus Vaitiekiaus žmonos Elzės kerėjimo ir įtartino gydymo, *Raganų teismai Lietuvoje*, nr. 15, p. 90 – 91.

²⁰¹ Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Lietuvos istorija ...*, p. 242.

²⁰² 1696 m. birželio 27 d. Tardymo protokolas ir teismo sprendimas dėl trijų Kirklių kaimo Dirvėnų dvaro valstiečių raganavimo, *Raganų teismai Lietuvoje*, Nr. A29, p. 56.; 1641 m. rugpjūčio 21 d. Ukmergės pavieta vaznių liudijimas dėl Kupiškio seniūnijos valstiečių baudimo mirtimi už raganavimą ir Kupiškio seniūno Tyzenhauzo vaikų nuodijimą, *Ten pat*, Nr. 33, p. 207.

ieškova Severiną Kanapinską. Ieškovas teigė, kad kaltinamoji savo kerais sukėlusį sūkurį ieškovo sode, kuris padaręs daug nuostolių, o vieną naktį kaltinamoji pasivertusi vilkolakiu, išsivariusi iš tvarto paršą ir jį užkrintusi, o trečią naktį arklidėje pasmaugusi kumelį²⁰³.

Raganos paveikslas transformavosi nuo pavienio, keistulio, liaudies mediciną praktikuojančio asmens tipo iki piktavalo asmens sampratos, visą laiką rezgančio planus kaip pakenkti aplinkiniams; galiausiai ši samprata buvo išplėta iki šėtono bendrininkės ir bedieviško sąmokslų dalyvio tipo, tokį asmenį laikant blogio įsikūnijimu ir velnio tarnu. Kaipgi save matė ir reflektavo savo kitoniškumą šios „nenormaliosios“ ir „keistosios“ būtybės?

Šaltiniuose sunku aptikti tariamųjų raganų tapatinimąsi su kokia nors konkrečia „raganų bendruomene“. Toks asmuo galėjo suvokti save kaip kitokį, besiskiriantį nuo jį supančios visuomenės daugumos, jai svetimą; galėjo pats pasitraukti iš aktyvaus ir socialiai priimtino visuomenės bei bendruomeninio gyvenimo, jį iškeisti į atsiskyrėlišką gyvenimo būdą²⁰⁴. Visgi retai vadinamosios raganos suvokė save kaip kažkokios didesnės, tariamai ar tikrai egzistavusios, raganų bendruomenės nares. Tas „normaliosios“ visuomenės suvokiamas „svetimumas“ ir nustatytų normų pažeidimas, greičiausiai nebuvo kaltinamųjų sąmoningo maišto ir konfrontacijos su vyraujančios daugumos normomis pasekmė. Raganų teismų bylose kaltinamieji dažniausiai bandydavo paneigti jiems prikišamą „svetimumą“ ar įtartinę elgesį, bei stengdavosi pasiteisinti; pavyzdžiui, kaltinamoji R. Gromykienė tvirtino esanti pribuvėja, o ne ragana, paaiškinusi, kad „gimdyves ji smilkusi, tačiau tie smilkalai iš šventintų žolių, vartojamų bažnyčioje. <...> Ligoniams duodama ir žolių nuoviro gerti, bet tai – ne kerėjimas, o gydymas.“²⁰⁵

Žinoma, galima suskaičiuoti virš dešimties mūsų dienas pasiekusių raganų teismų bylų, kuriose kaltinamieji patys prisipažindavo priklausantys „raganų bendrijai“. Tam tikrų užuominų apie raganų bendruomenės įsivaizdavimą galima aptikti jau daug vėlesnėse bylose, kur jau nagrinėjama anksčiau minėtosios demoniškosios raganystės (dalyvaujant

²⁰³ 1666 m. Žemaičių pilies teismo sprendimas, priimtas išnagrinėjus Žemaičių žemininko Severino Kanapinsko ir – Žemaičių pastalininko Andriaus Gelgaudo bylą dėl pastarojo valstietės kraujaleidės Elžbietos Viržukienės apkaltinimo pakerėjus ir nunuodijus ieškova S. Kanapinską, *Ten pat*, nr. 45, p. 273.

²⁰⁴ 1679 11 27 Vilniaus vaivadijos vaznio liudijimas dėl sunkios, kerais sukeltos Vilniaus burmistrienės Šicikienės tarnaitės ligos, *Ten pat*, Nr. 51, p. 298.

²⁰⁵ 1631 10 04 d. Rainos Gromykienės bylos nagrinėjimas Naugarduko pilies teisme, *Ten pat*, , Nr. A8 , p. 34.

velniui) atvejai. Tai dažniausiai bylos iš XVII a. pabaigos – XVIII a., kuomet demoniškujų raganystės atvejų LDK teismų praktikoje ženkliai padaugėja. Visgi greičiausiai tokie tardymo protokoluose užfiksuoti prisipažinimai apie priklausomybę kokiai nors raganų „organizacijai“ ar „klubui“ aiškinami kaip kankinimų būdu išgauti ir lakios fantazijos nuspalvinti pasakojimai. Pavyzdžiui, tariamasis raganius Jonas Kolyška apie neva raganų gruputei vadovaujantį raganų pulkininką – smuklininką Geršoną – papasakojo tik po atkaklaus tardymo²⁰⁶. Panašiai apie raganų sąskrydį bei susitikimą su raudonai pasipuošusiu velniu, tariami raganiai – Barbora ir Kazimieras Šimkaičiai – taip pat „papasakojo“ tik po tardymo kankinant²⁰⁷. Šie ir kiti raganiai greičiausiai buvo keistuoliai, kuriuos į vieną gretą galėjo suplakti tik bendra dalia – raganų teismai. Raganų (raganių) priklausymo kokiai nors didesnei bendruomenei samprata greičiausiai formavosi „normaliosios visuomenės“ pusėje, veikiant iš Europos atkeliaujantiems demoniškosios raganystės vaizdiniais.

²⁰⁶ 1740 07 27 Raganavimu apkaltinto Jono Kolyškos tardymo protokolas, *Ten pat*, Nr. 71 , p. 362.

²⁰⁷ 1731 05 30 Kražių jėzuitų kolegijos Ketūnų dvaro Šerkšnėnų kaimo valstiečio Kazimiero Šimkaus (Šimkaičio) šeimos, apkaltintos raganavimu, tardymo protokolas, *Ten pat*, Nr. 69 , p. 350-351.

2.3.5 Atsakomoji reakcija į „svetimumo“ grėsmę

Pati ryškiausia reakcija į raganų „svetimumą“ neišvengiamai buvo *baimė*. Raganų teismų bylose galima aptikti abejas G. Soldatovos aptartas baimes: fizinio ir materialinio gerbūvio bei vertybių sistemos sunaikinimo. Materialinio turto sunaikinimo baimė pakankamai dažnai figūruoja raganavimo bylose. Šią baimės rūšį dažniausiai galima įžvelgti kaip vieną pagrindinių motyvų, kodėl iki raganų teismų procesų toleruotos žolininkystės ar produktyviosios magijos panaudojimo atvejais staiga „normalieji“ atsigręždavo prieš tai toleruotus „savus svetimuosius“.

Raganius, kaip grėsmingas „svetimųjų“ stovyklos atstovas, iškyla tada, kai kyla įtarimų, jog siekiama pasikėsinti ir pakenkti gyvuliams, turtui, sveikatai, meilės reikalams, o galiausiai – kai asmuo būdavo įtariamas sąmokslu su velniu. Šios įvardintos baimės skatina imtis priemonių šiam „nenormaliam svetimumui“ palaužti ar sunaikinti. Visa tai imama traktuoti kaip kuriamą grėsmę, kurią įmanoma *pašalinti* tik *sunaikinus* grėsmės sukėlėją²⁰⁸. „Galutinis problemos išsprendimas“ dažniausiai baigdavosi mirtimi tiek tiesiogine, tiek perkeltine prasme. Raganavimu apkaltintas asmuo, jei nebūdavo fiziškai sunaikintas, o susilaukdavo sąlyginai švelnesnės bausmės (viešos atgailos, piniginio atlygio, tremties ar kūno bausmės), beveik neišvengdavo „socialinio sunaikinimo“.

Nuosprendžiuose, kuriuose kaltinamieji atleidžiami nuo mirties bausmės, yra pabrėžiama, kad jie bus akylai stebimi, ar negrįžta prie „senųjų paklydimų“. Lengviausia bausmė už raganystę buvo tremtis, tačiau tai negalėjo visiškai rehabilituoti pasmerktųjų asmenų. Į tokius žmones buvo žvelgiama su įtarimu. Jie neužsitarnaudavo vietinių žmonių pasitikėjimo. Kiekvienas keistu pasirodęs jų poelgis buvo vertinamas kaip kerėjimas. Tokiu būdu išteisintieji taip pat atsidurdavo nepatikimųjų rate²⁰⁹. Tai liudytų žinios apie tariamus raganavimo „recidyvus“. Gandai apie nuo seno žinomas kerėjimo praktikas ar ankstesnius teismo procesus pasitarnaudavo kaip kaltę sunkinantys argumentai. Šaltiniuose galima aptikti nemažai tokių įvardinimų: „*nuo seno užsiima kerais*“, „*užkietėjusi ragana*“, „*seniai apkalbėta kaip ragana*“, „*iš jo giminės jau 30 žmonių sudeginta už kerėjimus*“²¹⁰. Formalaus teisinio susidorojimo išvengę asmenys,

²⁰⁸ 1731 05 30 Kražių jėzuitų kolegijos Ketūnų dvaro Šerkšnėnų kaimo valstiečio Kazimero Šimkaus (Šimkaičio) šeimos, apkaltintos raganavimu, tardymo protokolas, *Ten pat*, Nr. 69, p. 350-351.

²⁰⁹ 1725 m. Biržinėnų tįjūno Antano Zabarausko protokolas dėl raganavimu apkaltintų moterų tardymo; *Ten pat*, Nr. 66

²¹⁰ 1670 г. Заявление о нежелании поставить на копу чародяйку, обвинявшуюся въ причиненіи смерти, *AVK*, Т. 18, , с. 486 – 488.

neišvengdavo susvetimėjimo su supančia aplinka ir kartais tebūdavo laiko klausimas, kada ši netoleruotino „svetimumo“ problema bus išspręsta.

Kaltinimus raganavimu lydėjusi baimės, nepasitikėjimo ir atstūmimo atmosfera palaipsniui tapo viena iš priemonių tam tikrus nepageidaujamus asmenis išstumti į visuomeninio gyvenimo „užribį“, taip sunaikinant tų žmonių aspiracijas bei pašalinant iš kelio. Nagrinėjant raganų teismų medžiagą galima aptikti ir keletą atvejų, kada šia nepakantumo atmosfera bandoma pasinaudoti siekiant sunaikinti savąjį priešininką ar paprasčiausiai kerštauja. Raganavimu apkaltinamos vyru nuo žmonių nuviliojusios meilužės²¹¹, ar net giminaičiai, kurie apkaltinami siekiant juos „*pražudyti, elgetomis paleisti*“²¹². Kaltinimas raganavimu visiems laikams palikdavo atstumtojo žymę ir neišvengiamai išstumdavo į „užribį“.

Egzistavusi raganų teismų praktika byloja ir apie itin radikalų „atsaką į svetimumą“, neretai vedusį liepsnojančių laužų link. Sudėtinga apskaičiuoti tikslią teistų ir nubaustų raganų proporciją. T. Čaplinsko skaičiavimais nubaustieji asmenys LDK galėjo sudaryti apie 20 procentų teismų akiratyje atsidūrusių asmenų²¹³. Bausmės (mirties, tremties, baudos) įvykdymas turėjo galutinai išspręsti šios specifinės „užribio žmonių“ grupės keliamas problemas arba bandyti pratęsti koegzistavimą.

Kelias į užribiškumą vedė per svetimumo kriminalizavimą. Tai galėjo įtakoti asmens sąmoningas apsisprendimas pasitraukti ir nutraukti aktyvius socialinius saitus, kas aptariamuoju laikotarpiu sukeldavo atsakomąją nepasitikėjimo, įtarumo ir baimės reakciją. Kitas galimas „užribiškumo“ atskaitos taškas – kai pati visuomenė izoluoja įtartą asmenį, net jei tas žmogus sąmoningai nesiekė pasitraukti į visuomeninio gyvenimo pakraštį. Tokios izoliacijos priežastys galėjusios būti jo netinkama veikla, pažeisti kultūriniai tabu ir pan.

Antrasis tapsmo „užribio žmonėmis“ etapas, kuomet vyksta „normaliosios“ visuomenės dalies ir „išsišokėlių“ elgesio normų priešpastatymas, kai dominuojanti visuomenės dalis priima sprendimą, dėl raganų kitoniškumo ir įvertina kylančias grėsmes tiek visuomenės materialinėms gėrybėms, tiek vertybinei sistemai. Jei „svetimųjų“

²¹¹ 1628 03 26 Bresto pavieto žemininkės Onos Jablonovskos-Civinskos skundas, kuriuo kaltina Vilniaus gyventoją Reginą Januškovską, kad ši kerais paviliojusi jos vyrą ir grasinanti jai pačiai, *Raganų teismai Lietuvoje*, nr. 22, p. 162; 1681 06 01 Ištrauka iš Žemaičių žemininkės levos Jonavičienės testamentu, kuriame kaltina savo vyro meilužę, kad ši ją pakerėjo ir dėl to jauna mirštanti, *Ten pat*, nr. 53, p. 310

²¹² 1673 01 27 Bajoro Vaitiekaus Telatickos ir jo žmonos Katrinos skundas, kuriuo kaltina svainį Kazimierą Skokovskį dėl jų garbės įžeidimo, *Ten pat*, nr. A24, p. 48.

²¹³ G. Beresnevičius, T. Čaplinskas, *Ragana ...* p. 562.

elgsena peržengia leistinas ribas, „savųjų“ akyse šie prasižengimai gali būti kriminalizuoti, tai yra – atsidurti už įstatymų ribų. Susidariusi įtampa tarp „normaliosios visuomenės“ keliamų normų ir „nenormalumą“ įkūnijančių asmenų palaipsniui gali būti sprendžiama teisiniu keliu, kada „prasižengėlis“ nubaudžiamas, o radikaliausiu atveju – ir fiziškai sunaikinamas.

Susisteminant išskirtus „sociokultūrinio tapsmo scenarijaus“ pagrindinius aspektus, siūlytina šiame raidos modelyje išskirti šiuos etapus. Pirmasis išskirtinas etapas – *sociokultūriškai svetimumo atpažinimas*. Pirmasis žingsnis - „svetimumo“ identifikavimas. Šis atpažinimas galimas pagal šiuos identifikatorius: išvaizda, apranga, elgesys, gyvenimo būdas. Atkreiptinas dėmesys, kad kai kurie sociokultūriškai svetimi galėjo būti lengvai atpažįstami pagal ryškius išorinius bruožus (romų tautybės asmenys – rasinės priklausomybės ypatybės, skirtingos etninės kilmės asmenys – galėjo išsikirti specifine apranga ir kt.) ar į akis krentančiu keistu elgesiu. Visgi sociokultūrinės kilmės užribio žmonių svarbiausias išskiriantysis elementas – tai skirtingi nei „normaliosios visuomenės“ dalies kultūriniai kodai ir tabu. Į sociokultūrinę sferą taip pat patenka ir „savi svetimieji“, tai yra asmenys, kurių svetimumas dažniausiai yra dalinis arba kada dėl tam tikrų susiklosčiusių aplinkybių iš „savųjų“ perėję į „svetimuosius“. Raganavimu apkaltintų asmenų kaip svetimųjų identifikavimas visų pirmausiai atpažįstamas ne pagal fizinius ir išorinius identifikatorius, bet pagal išskirtinę elgseną.

Antrasis etapas – sociokultūriškai svetimumo keliamos *grėsmės suvokimas*. Po svetimumo identifikavimo sekantis atsiribojimas ir svetimų vertybių skalių priskyrimas neigiamajai pusei. Šiame etape vyksta „užribio žmonių“ kaip „svetimųjų“ atstovaujamo elgesio taisyklių bei vertybių įvertinimas. Pirminė ir antrinė deviacija ženklina paipsnį perėjimą nuo pakančios iki netolerantiškos, asmenį stigmatizuojančios laikysenos. Suvokus, ar pastarųjų svetimumas pavojingas, o jei pavojingas, tai kokio laipsnio grėsmę sukelia, palaipsniui pereinama prie paskutiniojo etapo – galimos grėsmės pašalinimo.

Trečiasis etapas – sociokultūriškai svetimumo kriminalizavimas arba iškilusios grėsmės pašalinimo būdai. Teisės aktuose palaipsniui atsiranda pavojingo svetimumo, kaip nusikalstamo veiksmo definicijos, formuojasi atitinkama teisinė praktika. Už teisės ribų galėjo atsidurti asmenys, tiek padarę vienkartinį nusižengimą, tiek sistemingai pažeidinėję įstatymo normas. Šiame etape „normalioji“ visuomenės dalis („savieji“ ar esantys „šiapus ribos“), reaguodami į suvokiamos grėsmės laipsnį, imasi „kontrpriemonių“ „normalumui atstatyti“.

3. TAPSMO UŽRIBIO ŽMONĖMIS „SOCIOEKONOMINIS SCENARIJUS“

Kaip jau buvo minėta anksčiau, užribio žmonės - labai heterogeniška žmonių grupė. LDK visuomenėje išstūmimas už aktyvaus visuomeninio gyvenimo ribų vyko ne vien dėl sociokultūrinių normų ir tabu pažeidimų. Nemažą tokių asmenų grupę sudarė asmenys į užribį patekę veikiant socioekonominiams faktoriams. Dėl šios priežasties jų tapsmo užribio žmonėmis raida gan ženkliai skyrėsi nuo anksčiau jau aptartų sociokultūrinės kilmės užribio žmonių. Pabandykime pažvelgti, kokie faktoriai nulėmė šios grupės asmenų tapsmo nepageidaujamais specifinę raidą.

Jei socioekonominės prigimties užribio žmonių grupei priskirtume asmenis, besiskiriančius gyvenimo būdo, ūkinės – ekonominės veiklos, vietos socialinėje hierarchijoje elementais, pastebėtume, kad jų išstūmimas į visuomeninio gyvenimo paribį vyksta pagal šiek tiek kitokią schemą. Dažniausiai šiai grupei galėtume priskirti tarpluominės visuomenės grupes, kurios sunkiai tilpdavo į luominės visuomenės rėmus. Šiuo atveju „svetimumo“ ir jo keliamos grėsmės suvokimas ne visada buvo toks ryškus. Socioekonomiškai svetimi negali būti taip lengvai identifikuojami kaip sociokultūriškai svetimi pagal išorinius identifikatorius. Pavyzdžiui, Viena iš galimų socioekonominės kilmės užribio žmonių grupė – pabėgę valstiečiai – beveik neidentifikuojami pagal išorę, aprangą ar elgesį. Keltina hipotezę, kad šiuo atveju socioekonominės kilmės „scenarijus“ vyksta priešinga kryptimi nei sociokultūrinis, tai yra, pradiniu etapu jų išstūmimo į užribį motyvu tampa neleistinumo / neteisėtumo nuostatų įsitvirtinimas.

3.1 Socioekonominės kilmės užribio žmonių apibrėžtys

Šiame darbe siūlytume jau anksčiau minėtą apibrėžtį: socioekonominio prado užribio žmonėms priskirtume asmenis, besiskiriančius gyvenimo būdo, ūkinės – ekonominės veiklos, vietos socialinėje hierarchijoje elementais. Dažniausiai tokiai kategorijai galėtų būti priskiriamos tarpluominės ar neluominės visuomenės grupės. Kokie faktoriai lemdavo šios žmonių kategorijos marginalizavimą?

Kartais gali būti sunku atskirti socioekonominius faktorius nuo sociokultūrinių, nes pastarieji galimai persipina. Gyvenseną galima traktuoti ir kaip sociokultūrinį, ir socioekonominį faktorių. Pagal ką atpažįstame socioekonominius užribio žmones? Jeigu

„keista“ ir kultūrinės normos pažeidžianti elgsena galėjo būti pripažįstama kaip sociokultūrinis veiksnys (pavyzdžiui, įtariamųjų raganų atsiskyrėliškumas), socioekonominio „scenarijaus“ atveju atkreiptinas dėmesys į statuso ir turimos profesijos ar verslo ypatybes. Neabejotinai lemiamą vaidmenį šiame „scenarijuje“ vaidina vieta visuomenės hierarchijoje. Luominėje LDK visuomenėje statusas buvo labai svarbus. Vietą ir funkcijas visuomenėje nustatydavo būtent luomas. Visgi pastebėtina, kad net tokioje griežtai stratifikuotoje visuomenėje egzistavo tarpluominės ar neluominės žmonių grupės. Šiuo atveju užribiškumui galėtume priskirti tas grupes, kurios „pakimba“ neapibrėžtumo būsenoje, kada jų statusas nėra apibrėžtas nei teisiškai, nei pagal kultūrinės normas.

Kada profesija ar bet koks verslas kaip pragyvenimo šaltinio užtikrinimas gali tapti vienu iš socioekonominių faktorių, vedančių „užribiškumo“ link? Kas gali konkrečių užsiėmimą turintį asmenį išskirti iš „normaliosios aplinkos“ ir stumti į užribį? Siūlytinas atsakymas – tai tokia veikla, profesija, kuri „normaliosios aplinkos“ gali būti suvokiama ir traktuojamas kaip pavojinga, žalinga ar gėdinga. Atkreiptinas dėmesys, kad šie faktoriai taip pat gali persipinti su sociokultūriniais faktoriais, nes tam tikro reiškinio, veiklos traktavimas kaip žalingo ir gėdingo, neišvengiamai susijęs su konkrečioje visuomenėje vyravusiomis kultūrinėmis normomis. Tad kada priklausymas tam tikrai „gėdingai“ ar „žalingai“ profesijai gali būti traktuojamas kaip grynai socioekonominis faktorius? Kaip traktuoti prostituciją: ar kaip sociokultūrinės, ar kaip socioekonominės prigimties reiškinį? Juk prostitutės – asmenys, kurių pragyvenimo šaltinis – nedoru keliu uždirbti pinigai, pažeidžiant kultūrinius tabu. Ar tai yra žolininkės veiklos, kuri užsiima kerėjimu, prieštaraujančiu krikščioniškosioms vertybėms, analogas? Šie pavyzdžiai – tai tik dar viena sociokultūrinio ir socioekonominio scenarijų palyginimo iliustracija, bylojanti apie jų skirtingą prigimtį, bet tuo pačiu atskleidžianti ir daug bendrų sąlyčio taškų. Raktu, galinčiu padėti išspręsti šiuos prieštaravimus, galėtų būti socialinio statuso, kaip pagrindinio atspirties taško, pasirinkimas. Atkreiptinas dėmesys, kad sociokultūrinio scenarijaus atveju, net jei šios kilmės asmenys galėjo būti identifikuojami pagal tam tikrą konkretų užsiėmimą (pvz., raganavimą), tai neatsiremia į jų pradinę vietą visuomeninėje hierarchijoje. Tai yra, sociokultūrinės kilmės užribio žmonės galėjo priklausyti skirtingiems luomams, skirtingiems visuomenės sluoksniams, tačiau tapti nepageidaujamais ir išstumtais už normalumo ribos, nes pažeidė sociokultūrinės normas. Vėliau šis pažeidimas laipsniškai galėjo būti kriminalizuojamas. Socioekonominiame scenarijui priskirtini tokie atvejai, kada pradinis išėjimas taškas yra jau už luominės visuomenės ribų, tai yra, kada konkreti veikla dėl savo žalingumo (vagystės,

plėšikavimas) ar gėdingumo (prostitucijos) yra už teisėtumo ribos ir niekaip neįtelpa į tuometinę luominę sanklodą, kai žmonės pasiskirstę pagal atliekamas naudingas funkcijas (krašto gynimo, materialinių vertybių gaminimo ir prekybos).

Kitas galimas tapsmo užribio žmonėmis socioekonominis faktorius – visuomeninis statusas, jo neteisėtas pakeitimas. Jei prieš tai aptartos gėdingų ir žalingų profesijų asmenys atstovavo neluominėms grupėms, tai šiuo atveju reikėtų prabilti apie tarpluomines grupes, kada asmenys atsidurdavo užribyje, savavališkai ar neteisėtai bandę peržengti luominės sanklodos jiems numatytas ribas. Tokiu būdu jie atsidurdavo už tuometinės teisės ribų ir patekdavo į neapibrėžtumo ir beteisiškumo būseną. Iškalbingiausias pavyzdys – pabėgusių iš dvarų valstiečių padėtis, kada iš už luominės sanklodos ribų neišeinantys nelaisvieji valstiečiai, atlikę neteisėtą veiksma – pabėgimą – atsidurdavo už teisėtumo ribų. Panaši situacija susiklostydavo ir infamijos bei tėvynės išdavimu kaltinamų asmenų atveju.

Pabandykime pažvelgti, kaipgi vykdavo socioekonominis scenarijus Tiek kalbant apie asmenis, pasirinkusius gėdingas profesijas, tiek apie išėjusius ar išmestus už luominės visuomenės ribų. Jeigu mūsų pasirinktame socioekonominiame scenarijuje lemiamą vaidmenį vaidina užimamas statusas ir jo santykis su teise, pasitelkus pabėgusių valstiečių pavyzdį pabandykime pažvelgti, kaip vyko jų marginalizavimasis nuo jų veiksmo kriminalizavimo LDK teisėje iki normaliosios visuomenės atsakomosios reakcijos.

3.2 Socioekonominio užribiškumo samprata LDK teisėje

Vienas pirmųjų žingsnių vedęs socioekonominio „užribiškumo“ link, tai buvo tam tikros veiklos apibrėžimas kaip nelegalios ir neleistinos. LDK teisėje galima aptikti ir tokią „užribio žmonių“ traktuotę, kai asmenys atsiduria „užribyje“ dėl savavališko bandymo pakeisti savo socialinį statusą visuomenėje, kartais netgi išeinant už luominės visuomenės ribų. Prie tokios kategorijos galėtų būti priskiriami pabėgę iš dvarų valstiečiai.

LDK teisėje pabėgimas ir su juo susijęs slapstymosi ir slapstymo nusikaltimas atsiranda jau Kazimiero teisyne. 8-ajame skirsnyje užsimenama apie valkatų laikymą ir slapstymą bei reikalavimus kompensuoti buvusiam savininkui patirtą žalą²¹⁴. Bausmės už pabėgimą ir už pabėgusiųjų slėpimą numatytos jau Pirmajame Lietuvos Statute. Šie nuostatai buvo įtvirtinti 11 skyriuje „Apie keliuočių ir žmogynų bei bernų galvapinigių“, reguliavusiame ponų ir jų valdinių santykių visumą²¹⁵.

Pirmojo Lietuvos Statuto XI sk. 8 poskyris skelbė: *„Taip pat, jeigu kieno neišeivinis žmogus ar nelaisvasis šeimynykštis pas ką nors kitą perbėgtų ir pasiskelbtų laisvuju, ir tas ponas, kieno žmogus ar šeimynykštis, iš jo teisėtumo kartą ar du prašytų, o anas ponas nenorėtų jam dėl jo teisėtumo vykdyti, tai toks žemionis turi būti patrauktas į žemės teismą. Ir jeigu tas, kieno neišeivinis žmogus ar šeimynykštis, per teismą įrodytų, jog nelaisvasis yra jo, ir prieš tą poną, pas kurį bus buvęs žmogus, įrodys, kad iš jo prašė teisėtumo kartą ar du, o jis teisėtumo neįvykdė, tuomet turi tas atlyginti už tą žmogų ar šeimynykštį nuo to laiko, kai, pabėgęs nuo ano, pas jį gyveno, pagal tos teisės nuostatus²¹⁶“.*

Praėjus keliems dešimtmečiams bei daugėjant tokių pabėgimų atvejų, plečiantis teisminių precedentų ir kazusų ratui, iškilo būtinybė aiškiau apibrėžti oficialiosios teisės poziciją pabėgėlių atžvilgiu. Išaugusį pabėgėlių problemos mastą liudija ir kiekybinis Statuto skirsnių, skirtų šiai problemai, didėjimas. Skirsnių, reglamentuojančių pabėgusių valstiečių statusą, per šešis dešimtmečius padaugėjo apytiksliai keturis kartus. Atsirado būtinybė detaliau definuoti šį „nusikaltimą“ bei „nusikaltėlius“, kuriais dažniausiai tapdavo bėgti bandę nelaisvieji valstiečiai. 1566 m. Antrojo Statuto XII sk. 13-ame skirsnyje įvardijami trys tapsmo nelaisvaisiais žmonėmis keliai: nuo seno turintys nelaisvojo žmogaus statusą ar gimę nelaisvųjų žmonių šeimoje, tapę karo belaisviais, ar patys

²¹⁴ Kazimiero teisyne ..., p. 17.

²¹⁵ Valikonytė, I., Lazutka, S., Gudavičius, E. *Pirmasis Lietuvos Statutas*, Vilnius, 2001, p. 349–350.

²¹⁶ Ten pat, p. 249.

parsidavę į nelaisvę²¹⁷. 1588 m. Trečiojo Statuto XII sk. 2-ame skirsnyje dar detaliau yra išvardijamos nelaisvųjų, priklausomų žmonių kategorijos (pvz., *bajoras šarvuotis, keliuotis, tiaglinis (valkinis, prievolinis) žmogus, tėvonis iš prigimties ar pirktas pavestasis, ištarnautas ar užgyventas*), kurių savavališkas pasitraukimas iš dvaro laikytinas nusikalstamu pabėgimu²¹⁸.

Daugėjant teismo bylinėjimosi atvejų, palaipsniui išplėtojama ir detalesnis tokių sąvokų kaip senatis reglamentavimas, išaiškinama, kaip turi būti sprendžiami bylų precedentai, kai kurie kriterijai, pagal kuriuos vienaip ar kitaip turi būti traktuojami konkretūs pabėgimo atvejai. Kaip matyti iš Trečiojo Lietuvos Statuto, tokių bylų nagrinėjimas tampa sudėtingesnis, imama atsižvelgti į daugelį faktorių (pabėgėlio paieškos arealą ir nuo šio dydžio kintantį senaties terminą, pabėgėlio atpažinimo ir sulaikymo aplinkybes, jo išdavimo ir „teisėtumo reikalavimo“ procedūras). Į galimų pabėgimų precedentų ratą įtraukiamos ir galimos specifinės aplinkybės (pagrobimas ir pan.), įvedama aiškesnis pabėgėlio padarytos žalos apskaičiavimo mechanizmas²¹⁹.

Nors jau Pirmajame Statute į teisinę praktiką buvo įvestas dešimties metų laikotarpis, kaip savotiškas senaties terminas („*ar kieno žmogus pas ką perbėgtų <....>, o dešimt metų apie tai tylėtų, tas dėl tų dalykų turi taip pat amžinai tylėti*“²²⁰), tik 1588 m. Statute detaliau išaiškinamas šio termino įsigaliojimo aplinkybės. Senaties terminas tampa kintančiu dydžiu, priklausomai nuo kelio distancijos, skyrusios pabėgėlį ir jo buvusį dvarą. Antrajame Statute konkretizuotas atskaitos taškas: 5 – 8 mylių atstumas. Jei tik bėglys įsikurdavo ne didesniame kaip įvardintas atstumas areale ir apie tai žinojęs jo buvęs šeimininkas, pastarasis toliau turėjęs tylėti apie savo nelaisvojo žmogaus pabėgimą²²¹.

Tokia situacija, kada pirmuosiuose Statutuose nebuvo pakankamai aiškiai apibrėžti galimi kazusai, teisminėje praktikoje pasitaikantys atvejai vertė griežčiau reglamentuoti tokias sąvokas bei senaties terminą ir nubrėžti svarbiausias jų (ne)taikymo gaires. Trečiajame Lietuvos Statute dar kartą buvo redaguojama teisinė nuostata, reglamentavusi bėglio paieškos arealo dydį: buvo nutarta rinktis 6 mylių atstumą. Jei bėglys kur nors sėsčiau įsikurdavo ne didesniu kaip 6 mylios atstumu nuo „pradinio taško“, buvusiam šeimininkui tai žinant ir tylint dešimt metų, pastarojo pretenzijos bėgliui

²¹⁷ *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*, Мінск, 2003, с. 35.

²¹⁸ Lappo, I. *1588 metų Lietuvos statutas. T. 2, Tekstas*, Kaunas, 1938, p. 453.

²¹⁹ Ten pat, p. 460–461.

²²⁰ Valikonytė, I. *Pirmasis Lietuvos Statutas ...*, p. 206.

²²¹ *Статут Вялікага княства ...*, с.50.

netekdavo galios. Atstumui esant didesniai nei 10 mylių, šis terminas turėjo būti pratęsiamas iki dvidešimties metų. Statute paminėta gana svarbi išimtis: toks senaties termino skaičiavimas taikomas tik tuo atveju, kai ieškomas žmogus kur nors įsikuria, o ne keliauja samdydamasis. Tuomet netenka galios net ir ilgasis dvidešimties metų senaties laikotarpis, jei tokį laiką sėkmingai slapstęsis asmuo kada nors sugrįžtų į mažesnę nei šešios mylios arealą nuo buvusio dvaro²²².

Tokių pabėgimų sėkmė nemažai priklausydavo ir nuo bėgliams padedančių, juos slapstančių ar įdarbinančių žmonių. Pirmojo Statuto XI sk. 9-ame skirsnyje akcentuojama baudžiamoji atsakomybė pabėgusius valstiečius slapstantiems ar juos priglaudžiantiems asmenims: „Jeigu kam šeimynykštis pabėgtų, o kitas, pagarsinimą žinodamas, laisvai jį praleistų. Taip pat nustatome, jeigu nuo ko šeimynykštis, žmogynas ar nelaisvoji moterė pabėgtų, o kas nors, iš pagarsinimo ar draudimo žinodamas, kad tai svetima šeimyna bėga, ir parodytų jai kelią ar duotų duonos, ar pas save slapstyti, ir tai būtų prieš jį įrodyta, tai toks turi tos šeimynos ieškoti; o jeigu nerastų, tai turi mokėti tam, kieno šeimyna.“²²³.

Antrajame ir Trečiajame Statutuose palaipsniui atsirado skirsnių, detaliau reglamentuojančių, kaip teisminėje praktikoje turi būti baudžiami prasižengėliai. Jei Antrajame Statute tik užsimenama, kad priglaudęs pabėgėlius asmuo privalęs atlyginti padarytą žalą²²⁴, tai Trečiojo Statuto XII sk. 14-ame skirsnyje nustatyta piniginės kompensacijos apskaičiavimo tvarka: nuo kaltinamojo šaukimo į teismą dienos už kiekvieno bėglio praleistą dieną turėjo būti mokama ieškovui po 6 kapas grašių, o už vaiką – po 2 grašius²²⁵. Atsakovas galėjo išsipirkti ir tuos žmones pasilikti sau, o ieškovas, priėmęs tuos pinigus, turėjo atsisakyti pretenzijų. Jei visgi ieškovas vėliau norėtų atgauti savo buvusius pavaldinius, turėtų per ketverius metus tą sumą gražinti. Griežčiausios baudmės buvo numatytos tais atvejais, kai žmonės būdavo smurtu pagrobiami iš šeiminių. Atlygis už tokį poelgį – kartuvės kaip piktadariams²²⁶.

Peržvelgus visų trijų Statutų straipsnius pastebėtinas faktas: baustinas ne pats pabėgimas, o bėglių priglaudimas po savo stogu ir pastarųjų slapstymas. Atkreiptinas dėmesys, kad dažniausiai vykdavo ne pats priklausomybės nuo šeiminių panaikinimas, o tik šeiminių pakeitimas. Pabėgimas tapdavo nusikalstamu, tik tada, kai

²²² Lappo, I. *1588 metų Statutas ...*, p. 453–454.

²²³ Ten pat, p. 238-240.

²²⁴ *Статут Вялікага княства ...*, с.41.

²²⁵ Lappo, I. *1588 metų Statutas ...*, p. 454–456.

²²⁶ Ten pat, p. 458.

jis atnešdavo konkrečią žalą. Padarytos žalos mastai didėjo, kada ūkinę naudą vienam ar kitam dvarui nešę asmenys perbėgdavo pas kitus asmenis. Pastarieji, pasisavindami ar persiviliodami „darbo rankas“, neabejotinai pakenkdavo buvusiems bėglių šeiminkams. Taigi labai dažnai susiduriama su „kolektyviniu nusikaltimu“. Į tokį kriminalą įsitraukdavo jau ne tik pabėgėliai, bet ir pabėgimo talkininkai (jei tokių buvo), naujieji šeiminkai, pas kuriuos tie asmenys prisiglausdavo. Statutų straipsniuose pabėgę valstiečiai nėra subjektas, o tik objektas, dėl kurio gali būti bylinėjamas. Jų likimas sprendžiamas už jų nugaros, jiems neturint sprendžiamojo balso teisės.

3.3 Tapsmo socioekonominės kilmės užribio žmonėmis raidos etapai

3.3.1 Egzistavimas nelegalumo būsenoje

LDK teisė, traktuojanti valstiečių pabėgimą kaip vieną iš neleistinių veikų, šiuos pabėgėlius išstūmė už legitimumo ribų, tuo pačiu palikdama pastaruosius egzistuoti teisiškai neapibrėžtoje būsenoje. Pabandykime pažvelgti, kaip vykdavo šis „socioekonominės prigimties nusikaltimas“ bei kaip tai apspręsdavo jų tapsmo užribio žmonėmis kryptį.

Pabėgimo, kaip socioekonominės prigimties nusikaltimo, raida.

Ne visuomet išėjimas iš dvaro ir šeimnininko pakeitimas prilygintas pabėgimui. Šio poelgio traktuotė priklausė nuo valstiečio statuso. Atkreiptinas dėmesys, kad valstiečiai nebuvo homogeninė masė: jų statusas kito bėgant laikui, priklausė nuo atliekamų prievolių specifikos, santykių su šeimnininku ir panašių aplinkybių. Šio atveju bendrąją valstiečių masę galima išskirti į dvi grupes: laisvuosius ir neišeivinius žmones.

Pagrindinis *laisvojo valstiečio* bruožas – *išėjimo teisė*, tai yra, teisė pakeisti savąjį šeimnininką, kurios neturėjo kitos priklausomų valstiečių kategorijos. Išėivinis valstietis galėjo atvykti į kurį nors kaimą ir imti dirbti valaką ar dalį jo žemės už lažą ar činčą. Tokiu būdu jis pereidavo į naujojo šeimnininko teismo ir administracijos jurisdikciją. Jo, kaip išėivinio žmogaus statusas, priklausydavo nuo konkrečioje teritorijoje išstarnavimo laiko. Išgyvenęs toje pačioje vietoje 10 metų pasidarydavo jau neišeivinis, jeigu to panorėdavo žemvaldys. Be tokios senaties išėivinis žmogus galėjo išsikelti kitur, dvarui paliudijus, kad jis neskolingas. Kartas nuo karto iškildavo konfliktinių situacijų, kada žemvaldys arba nesutikdavo išleisti dėl įsiskolinimų, ar nepripažindavo valstiečio kaip išėivinio žmogaus. Tokiais atvejais laisvasis žmogus galėjo kreiptis į seniūno teismą, skųsdamasis dėl jo laisvės nepripažinimo. Teisme įrodžius, kad jis dvarui neskolingas, pripažįstamas laisvu, gaudavo sprendimo išrašą ir galėdavo eiti ieškoti geresnio pono. Į miestą ar į kieno nors dvarą atsikėlęs vienas arba su šeima žmogus urėdo teisme turėdavo pareikšti apie savo laisvę. Jeigu ateidavo į didžiojo kunigaikščio žemę, užtekdavo to dvaro urėdo, kuriam kaimas priklausė, jeigu į šlėktos žemę, reikėjo kreiptis į pilies arba seniūno teismą.

Viena iš valstiečių kategorijų – *nelaisvieji valstiečiai* – teisės išėiti ir pakeisti šeimnininką neturėjo. Jau nuo XV amžiaus Rytų Europos šalyse įstatymai labai suvaržė

valstiečių judėjimą; žemdirbiai buvo visiškai susieti su kaimu ir žeme²²⁷. Būtent su šia valstiečių kategorija ir siejama pabėgimo kaip „nusikaltimo“ samprata. Sunkėjant nuo ūkinio vieneto (šėimos, dūmo arba tarnybos) atliekamoms prievolėms, daugėjant lažo dienų, vis dažniau šios kategorijos valstiečiai bandė priešintis savo sunkėjančiai daliai. Šalia kartais pasitaikančių maištų ar net sukilimų, atsiranda gana dažnai naudojama priemonė – pabėgimas. Bėgti būdavo bandoma nuo savojo likimo, nepasitenkinimo savąja vieta, pabėgimas turėjo padėti viską pradėti nuo pradžių, susikurti geresnio gyvenimo sąlygas. Visgi to meto luominėje visuomenėje, kada kiekvienas individas priklausė griežtai nustatytai socialinės stratifikacijos schemai ir atliko tik jam skirtą socialinį vaidmenį, o nustatytoji tvarka ėjo iš Dievo, toks savavališkas nusistovėjusios tvarkos nepaisymas ir laužymas aplinkinių akyse negalėjo būti pateisinamas. Didėjant šio reiškinių mastams bei dvarų savininkams patiriant vis didesnių nuostolių, buvo pradėta ieškoti kovos su šiuo reiškiniu būdų.

Bendrosios pabėgimų tendencijos. Dėl šios priežasties mūsų dienų beveik nepasiekė pačių pabėgėlių liudijimai bei savo „nusikaltimo“ vertinimai. Priežastis, skatinusias bėgti nuo savojo šeimnininko, galime dažniausiai tik nujauti, sužinoti šį tą apie jas iš kitų netiesioginių šaltinių, dažnai rašytų suinteresuotų žmonių – pabėgusių valdinių šeimnininkų. Tikriausiai tai nepakeliamos prievolės, nesutarimai su šeimnininku bei geresnio gyvenimo viltys. Pabandykime pažvelgti, kokias bendrąsias pabėgimų tendencijas atskleidžia kad ir negausi šaltinių medžiaga.

Pabėgimų „procesas“. J. Jurginio nuomone, pirmieji masiškai bėgti ėmė bažnytinių žemių valstiečiai, kaip to įrodymą jis pateikė Žygimanto Augusto raštą. 1568 m. liepos 20 d. Žygimantas Augustas paskelbė visiems žemvaldžiams raštą apie pabėgusius Vilniaus vyskupo Valerijono bažnytinius, tėvoninius valdinius, kurie gyveno valdoviniuose miestuose ir valsčiuose bei dvaruose ir kaimuose, ir kad žemvaldžiai nenorėjo jų išduoti jo malonybei. Valdovas siuntė dvarioną su tarnais ieškoti išbėgiojusių vyskupo valstiečių su šeimos nariais, gyvuliais ir kitokiu turtu, kad galėtų juos gražinti iš ten, kur pabėgo. Nurodoma, kad jei valstiečiai neprisipažintų esą vyskupo valdiniai, tuojau, dalyvaujant pasiųstam dvarionui, juos teisti ir, įrodžius kaltę, be pasigailėjimo bausti²²⁸. Visgi pastebėtina, kad tai nebuvo pats ankstyviausias pabėgusių valstiečių

²²⁷ Rösener, W. *Valstiečiai Europos istorijoje ...*, p. 118.

²²⁸ Jurginis, J. *Lietuvos valstiečių istorija*, p. 42–43.

paminėjimas šaltiniuose²²⁹, todėl kategoriškų teiginių, iš kokių valdų pirmiausia bėgo žmonės, reikėtų vengti.

Pabėgimui ryždavosi tiek pavieniai asmenys, tiek ištisos šeimos, ar net visas būrys to paties dvaro žmonių. Individualių pabėgimų atvejais „nusikaltėliai“ dažniausiai būdavo šeimyniniais saitais nesusaisyti asmenys²³⁰. Visgi nemažą tokių pabėgimų dalį sudarė pabėgimai kartu su visais šeimos nariais. Teismų bylose apstu atvejų, kada buvę šeiminkai skundėsi, jog jų vienas ar kitas nelaisvasis žmogus paspruko pasiėmęs žmoną ir vaikus²³¹, o 1691 m. žiemą bajoras Viačeslavas Steckis skundėsi iš karto dėl kelių šeimų pabėgimo²³². Kartais prie pabėgėlio šeimos prisijungdavo ir kiti giminytės ryšiais nesusiję asmenys. Vertinant tokius pabėgimo atvejus, sudėtinga įžvelgti spontaniškai vykusio apsisprendimo motyvus. Tokiam veiksmui reikėjo ruoštis gerokai iš anksto. Teismų bylose galima užtikti užuominų apie galimus pabėgimo pagalbininkus. Kartais tokiais atvejais nurodomi konkretūs įtariamieji, „nusikaltimo bendrininkai“²³³, nors kai kuriais atvejais pagalbininkų dalyvavimas yra tik nuspėjamas, bet sunkiai įrodomas²³⁴. Kaip nusikaltimo bendrininkai dažniausiai būdavo įtarinėjami į savuosius dvarus bėglius atsivedantys kiti žemvaldžiai, nes kai kuriais atvejais tik jie galėjo turėti tinkamų resursų organizuoti „pabėgimo logistiką“. Tokiu būdu teisinėje praktikoje įvedamas *perviliojimas* (*премовенье*) kaip viena iš nusikalstamo pasitraukimo iš dvaro rūšių²³⁵.

²²⁹ Вырок воеводиной троцкой пани Григоревои Станиславовича с пасынками ее паны Сопежичи о выведении людей з именовей ей от них в делу данных - с Погоста а з Густата - до Дривеста, *Lietuvos Metrika (1522-1530) ; 4-oji Teismų bylų knyga*, Vilnius, 1997, nr. 343, p. 287.

²³⁰ 1585 03 18, Заявление вознаго объ отдачь на поруку до разбора дела бяглой девки Якуба Станиславовича, *AVK*, Т. 26, nr. 140, p. 84-85.

²³¹ 1585 02 02, Заявление Валентина Танцевича об ъходе отъ него крестьянь, *Ten pat*, nr. 83, p. 51; 1585 02 22, Заявление вознаго по делу о бьглыхъ крестьянахъ Михаила Ельзбума, *Ten pat*, nr. 112, p. 69.

²³² 1691 02 25, Позовъ епископу по жалобъ Вячеслава Сталукаго за невыдачу бьглыхъ крестьянь, *AVK*, Т. 23, nr. 347, p. 359.

²³³ 1585 05 27, Заявление Ивана Висгирда о самовольномъ уходе крестьянь съ ихъ имуществомъ, *AVK*, Т. 26, nr. 274, p. 167–168.

²³⁴ 1586 07 14, Заявление Юрія Юнхновича объ уходе отъ его тещи невольнаго человека съ имуществомъ, *Ten pat*, nr. 356, p. 310–311.

²³⁵ 1542 07 08, Служебник пана Гораинов Санецъ з бояриномъ вольковьскимъ Грынемъ Сидоровичомъ о премовенье к собе паробка его, *Lietuvos Metrika (1528-1547) : 6-oji teismo knyga*, Vilnius, 1995, nr. 320, p. 224.

Visgi neišvengiamai dvarininkams didžiausią galvos skausmą keldavo tas faktas, kad pabėgusieji išsivesdavo kitus šeimos narius – darbo rankas, ar išsiveždavo nemažai įvairaus turto (*cum uxoribus, pueris, pecudibus, supelluctili domestica profuges*)²³⁶. Dėl šios priežasties teismų bylose pabėgimo „nusikaltimas“ neatsiejamas nuo „žalos padarymo“. Bėgliai padarydavo žalos sumažindami dvaro darbo materialiuosius išteklius, išveždami didžiulį turtą (gyvulius, įrankius, kt. daiktus), tuo kartais sutrikdydami įprastą dvarų ūkinę veiklą. Teismų bylose galima aptikti nemažai įrašų, kuriuose pateikiami gana netrumpi pabėgėlių išsinešto ar išsivežto turto sąrašai. 1585 m. kovo mėnesį Upytės pavieta žemininkas Jonas Visgirdas išvardijo pabėgėlių padarytą žalą: išvestos 9 avys, 2 karvės, arklys už 5 kapas grašių, geležinių įrankių už 2 kapas grašių²³⁷. Praėjus keliems mėnesiams, tai yra gegužės mėnesį, Upytės Pilies teismo knygoje vėl galima aptikti to paties Jono Visgirdo skundą dėl kitų dviejų pabėgusių nelaisvųjų brolių, kurie pasiėmė ir savąsias šeimas kartu. J. Visgirdas tąkart pateikė dar ilgesnį ir įspūdingesnį pabėgėlių išsivežto turto sąrašą: 2 arkliai, vilnos už 3 lietuviškus grašius, 4 karvės, 3 dvimečiai jautukai, 12 senų avių, 18 jaunų avių, 3 ožkos, 6 kiaulės, 23 paršeliai, 6 žąsys, 24 žąsiukai, 20 vištų, įvairių drabužių²³⁸. Kartais pabėgę nelaisvieji žmonės tiesiog apvogdavo savo šeiminius, pavyzdžiui, 1585 m. Jurijaus Juknevičiaus nelaisvoji merga Barbora Janovienė paspruko su 20 kapų grašių ir su paties Juknevičiaus žmonos kepure²³⁹.

Kitas pabėgimo, kaip nusikaltimo, atributas – slapukavimas. Skunduose dažniausiai nurodomas pabėgimų paros metas, kada šie nusikaltimai būdavo įvykdomi – naktis. Šeimininkai skųsdavosi, kad valstiečiai pasprukdavo ar jiems padėdavę pagalbininkai prisidengdavo nakties tamsa „kaip piktadariai“, „savavališkai ir pikta sumąstę“, „lyg vagys“²⁴⁰. Naktiniai pabėgimai, materialinės žalos padarymas puikiai iliustravo tokio veiksmo nelegalumą tiek įstatymo atžvilgiu, tiek visuomenės akyse.

„Pabėgimas ne savo noru“ (žmonių grobimai). Teismų bylų teikiama medžiaga priverčia prabilti ir apie dar vieną iš dvarų pasitraukusių žmonių grupę. Tai

²³⁶ 1691 02 25, Позовъ епископу по жалобъ Вячеслава Сталукаго за невыдачу бѣглыхъ крестьянь, *AVK*, T. 23, nr. 347, p. 359.

²³⁷ 1585 03 01, Заявление Ивана Висгирда о побѣге отъ него крестьянина-кузнеца, *AVK*, T. 26, nr. 123, p. 74.

²³⁸ 1585 05 27, Заявление Ивана Висгирда о самовольномъ уходѣ крестьянь съ ихъ имуществомъ, *Ten pat*, nr. 274, p. 167–168.

²³⁹ 1585 05 31, Заявление Юрія Юхновича о побѣге его крестьянки со всѣмъ ея имуществомъ, *Ten pat*, nr. 285, p. 174–175.

²⁴⁰ 1586 05 05, Заявление Михаила Ельзбума объ уходе него крестьянь, *Ten pat*, nr. 419, p. 353–354.

asmenys, atsidūrę kituose dvaruose ne sava valia. Nors skirtingai nuo anksčiau minėtų bėglių pastarieji nepasitraukdavo iš dvarų savo noru, susiklosčiusi situacija, jų statuso neapibrėžtumas pastatydavo juos lygia greta su „savivaliaujančiais bėgliais“. Egzistavo skirtingi jų „persikėlimo“ į kitą dvarą keliai, bet vienas iš dažniausiai pasitaikančių – tai pagrobimas. XVI – XVII a. LDK kaip savotiškas vėžys buvo išplitęs vadinamųjų dvarų antpuolių („najakzdų“) reiškinys. Tokie antpuoliai egzistavo kaip ginkluotas įvairiausių tarp žemvaldžių kylančių konfliktų sprendimo būdas. Turtiniai klausimai, besiribojančių teritorijų ribų nustatymo ar tiesiog paprasčiausi buitiniai konfliktai būdavo „sprendžiami“ pasitelkus į pagalbą smurtą. Teismų bylose apstu įvardijimų apie dvarų antpuolius, besibaigiančius turto nuniokojimu, žmonių sužalojimu ar net mirtimi. Nors už tokį savivaliavimą 1588 m. Lietuvos Statutas (XII sk., 15 str.) numatė net mirties bausmę²⁴¹, tačiau teismų bylų mastai liudija, kad su šiuo reiškiniu kovoti nesisekė.

Tokiame gana dažnų dvarų antpuolių fone susiklostė palankios sąlygos atsirasti žmonių grupei „pabėgėliai – pagrobtieji“. Kai kuriais atvejais šie asmenys tapdavo lyg ir tokio žemvaldžių tarpusavio konfliktų sprendimo būdo įkaitais. Jie tapdavo savotiškais „trofėjais“, parsivestais iš nusiaubto dvaro. Tokia staigi ir ženkli darbo rankų netektis būdavo ypač skaudi, todėl tokie grobimai ir žmonių išvesdinimai jėga galėjo būti puikiu keršto nenuolankiam kaimynui įrankiu. Pastebėtina, kad gana dažnai valstiečiai būdavo vienas svarbiausių taikinių rengiant dvarų antpuolius. Tokiu būdu tiesiog pagrobiant būdavo „sprendžiama“ darbo rankų trūkumo problema savajame dvare²⁴². Kaip galima pastebėti iš įvairių pavyzdžių, toks asmenų grobimas kartais būdavo beveik privaloma turtinių ginčų sudėtinė dalis. 1529 m. į kunigaikščio teismą kreipėsi Trakų vaivadienė Grigalienė Stanislovaitienė skųsdamasi dėl iš jos dvaro išvestų valstiečių. Ji apkaltino savo posūnius jėga išsivedus jos pavaldinius. Bylos eigoje išaiškėjo, kad valstiečių prievartinį išvesdinimą kaltinamieji laikė teisėta priemone, nes pastarieji nepripažino Pogosto ir Gustato dvarų atidalinimo teisėtumo. Dėl šios priežasties tų dvarų valstiečius kaltinamieji traktavo kaip esančius jų jurisdikcijoje, todėl toks „grobimas“ tik atkūrė

²⁴¹ Lappo, I. *1588 metų Statutas ...*, p. 457–458.

²⁴² 1711 12 11 Skundas, kuriuo majoras Jokūbas Fogelis kaltina Povilą Vilhelmą Hanenfeldtą, jo sūnus ir kitus bendrininkus, kad jie smurtu užpuolė jų Pundzurių kaimą ir pagrobė baudžiauninką Vilimą Kizelį su šeimyna ir turtu, *Biržų dvaro teismo knygos*, nr. 109, p. 255-257; 1712 07 20 Skundas, kuriuo pulkininkas Ferdinandas Tauba kaltina Jeronimą Grauroką, kad jis pasigrobė 3 jo valstiečius su turtu ir jų negražina, nepaisydamas pareiškėjo prašymų, *Ten pat*, nr. 121, p. 263-264.

teisingumą. Visgi didžiojo kunigaikščio teismas, apsvarstęs bylą, sprendimą priėmė vaivadienės naudai ir buvo liepta išvestus valstiečius gražinti atgal²⁴³.

Savarankiškas pabėgimas galėjo atverti galimybes pereiti iš vieno visuomenės sluoksnio į kitą (pabėgant į miestus), ar tiesiog savarankiškai pasirinkti galimą šeimnininką. Pagrobtiesiems, jėga išvesdintiems valstiečiams tokia pasirinkimo teisė neegzistavo, nebent tokie pagrobimai ir išvesdinimai sutapdavo su pačių valstiečių ketinimais pereiti pas kitą šeimnininką. Visgi ir šie valstiečiai atsidurdavo teisiškai neapibrėžtoje padėtyje. Šie „pagrobtieji – pabėgėliai“ tik sąlyginai gali būti priskirti pabėgusių iš dvarų valstiečių grupei. Šį pogrupį akivaizdžiausiai išskiria tai, kad „pabėgimas“ nebuvo pačių planuotas ir dažniausiai nuo pačių asmenų valios mažai priklausė.

Pabėgimų kryptys ir arealas. Sunku įvertinti geografinį pabėgimų arealą ir konkretizuoti jo kryptis, nes kiekvienas atvejis buvo individualus ir skirtingas. Šaltinių medžiagoje rasta atvejų, kuomet pabėgėlis atsiduria savo šeimnininko kaimyno dvare, kartais kitame dvare, mieste, o kartais pabėgėlio pėdsakai aptinkami gana toli nuo pradinio taško. Pavyzdžiui, 1541 m. į valdovo teismą kreipėsi Polocko vaivadaitis Mikalojus Glebovičius, pranešdamas, kad savo pabėgusį pavaldinį aptiko viešėdamas Krokuvoje ir siekė, kad pastarasis būtų atvežtas į Vilnių²⁴⁴. Kaip jau minėta, Antrajame Statute yra įvardijama 5 – 8 mylių riba, kuri Trečiajame Lietuvos Statute pakoreguota kaip nusistovėjusi, tai yra, 6 mylios nuo buvusio šeimnininko dvaro. Šis atstumas tampa atskaitos tašku, sprendžiant pabėgimo bylas bei buvusio šeimnininko pretenzijų pagrįstumą. Išgyvenus dešimt metų teritorijoje, nenutolusioje daugiau kaip 6 mylios, turėjo įsiteisėti senatis. Taigi didesnės galimybės visam laikui pabėgti nuo savojo šeimnininko atsirasdavo stengiantis kuo labiau nutolti nuo pabėgimo lokalizaciją žyminčio taško. Lieka tik spėlioti, kodėl pasirinkti būtent šie konkretūs laiko ir atstumo vienetai. Pastebėtina, kad dešimties metų laikotarpis tampa riba, nustatančia ir laisvojo valstiečio pasitraukimo iš dvaro galimybę. Galbūt dešimties metų laikotarpis traktuotas kaip gana ilgas laiko tarpas, per kurį susikuriamas naujas gyvenimas ir *de facto* pereinama arba kito šeimnininko priklausomybėn, arba iš jos galutinai išsilaisvinama. Visgi toks nusistovėjusios padėties įsiteisinimas pagal Statutus buvo galimas tik sėsliai gyvenant. Galutinai ištrūkti tuometinė teisė leido tik radikalčiai nukirtus beveik visus saitus su

²⁴³ 1529 m. Вырок воеводиной троцкой пани Григоревои Станиславовича с пасынками ее паны Сопежичи о выведении людей з ыменей ей от них в делу данных - с Погоста а з Густата - до Дривеста, *Lietuvos Metrika (1522-1530) ; 4-oji Teismų bylą knyga*, nr. 343, p. 287.

²⁴⁴ *Lietuvos Metrika. Kn. 225, 6-oji Teismų knyga*, Vilnius, 1995, nr. 266, p. 189.

ankstesniu gyvenimu, o tai, žinoma, turėjo būti vienas sunkiausių psichologinių barjerų ryžtantis rinktis bėglio dalią. Visgi pabėgimo sėkmė labiau sietina ne su atstumu, o tokio asmens gebėjimu įsilieti į vietos bendruomenes bei išlikti nepagautam nurodytą laiko tarpą. Visapusiška integracija, susiliejimasis su aplinka – šio „nusikaltimo“ sėkmės laidas, o tą pasiekti nebuvo itin lengva, o kartais ir neįmanoma be aplinkinių geranoriškos pagalbos.

Kaip matyti iš šaltinių teikiamos informacijos, dažniausiai pasirenkama pabėgimų kryptis – kitų bajorų *dvarai*. Nors Statutai draudė priglauti pabėgusius asmenis, o jei tokie pasirodys, pastaruosius gražinti tikrajam šeimininkui, ne visuomet pabėgėlius priglaudę asmenys skrupulingai laikydavosi šių reikalavimų. Papildomos darbo rankos dvaruose visuomet praversdavo. Pilių teismų knygų įrašuose apstu bylų, kuomet bajorai bylinėjasi tarpusavyje dėl pabėgėlių. Kaip ir minėta anksčiau, pabėgimo galutinis taškas nebūtinai turėjo būti itin nutolęs. Išsilaikymo svetimame dvare galimybės priklausė nuo naujojo šeimininko siekio išlaikyti sau naująjį pavaldinį, kartais net ir ignoruojant teisėto šeimininko pretenzijas ar net teismo potvarkius.

Pabėgimas į kitą dvarą nereikalavo iš esmės keisti savąjį gyvenimo būdą. Persikėlus į kitą dvarą, toliau buvo galima tęsti ankstesnę veiklą, ar tai būtų žemdirbystės, namų ūkio darbai, ar imtis gal ir naujos veiklos. Pabėgti į kitą dvarą palyginti lengva būdavo net ir ištisoms šeimoms. Didieji pabėgimai, kada sprukdavo būrys asmenų ar net šeimomis, dažniausiai ir būdavo orientuoti į kitus dvarus, nes tai galėjo garantuoti jų apsaugą, be to, tokiais atvejais būdavo pasiimami daiktai, reikalingi žemės ūkio darbuose (gyvuliai, vežimai, darbo įrankiai). Su tokia manta pasprukti į miestą nebuvo lengva.

Pabėgimas į kitą dvarą neišvengiamai tapdavo konfliktų židiniu tarp žemvaldžių. Pasprukdamas žmogus padarydavo nemažą materialinę žalą, nes dingdavo ir darbo rankos, ir įrankiai, ir gyvuliai. Toks pabėgimas nuskurdindavo vienus dvarų savininkus, kurių sąskaita būdavo praturtinami kiti žemvaldžiai. Teismų knygose apstu kilmingųjų bylinėjimosi dėl savųjų pavaldinių bylų. Kartais tokie nesutarimai spręsti smurtu, kuomet įsiveržiama į prieglobstį suteikusį dvarą ir jėga išsivedamas pabėgėlis. Pavyzdžiui, 1585 m. Upytės Pilies teisme skundėsi žemvaldys Bartolomėjus Petravičius dėl Ivano Visgirdo tarnų savivalės ir jėga išvestų valstiečių. 1551 m. valdovui pateiktas ieškinys, kuriame

skundžiamasi, kad atėjus su teismo siūstu vižu ir kitais pareigūnais atsiimti pabėgusių trijų asmenų, juos priglaudęs bajoras ne tik nenorėjo jų atiduoti, bet ir juos sumušė²⁴⁵.

Pastebėtina, kad pasirinkus šį pabėgimo būdą, būdavo lengviau savąjį nelegalumą įteisinti, tereikėdavo sulaukti senaties termino. Slapstyti tokiems asmenims padėdavo naujieji šeiminkai, patys būdami ekonomiškai suinteresuoti naujų darbo rankų išsaugojimu.

Kita galimų pabėgimų kryptis – *miestai*. Tiek Europoje, tiek LDK teritorijoje galiojo principas, kad „miesto oras išlaisvina“. Pagal šią nuostatą tam tikrą laiką tarpą, vienerius metus ir dieną, mieste išgyvenęs asmuo tapdavo laisvuju asmeniu. Visgi sunkoka įrodyti, kad ši praktika tikrai buvo taikoma²⁴⁶. Dešimties metų laikotarpį tikriausiai taip pat būtų galima sieti su Trečiajame Statute užfiksuotu senaties terminu. Galbūt dešimties metų laikotarpis traktuotas kaip pakankamai ilgas laiko tarpas, galintis pakeisti *status quo* ir asmeniui pradėti naują etapą. Miestuose būdavo galima įsilieti į bendrą žmonių masę ir pranykti iš ieškančiųjų akiračio, tačiau šis kelias nebuvo lengvas. Pabėgėlių integracijos į miestą sunkumą galėtų liudyti ir tokie faktai, kad bylose, kuriose aptariami bėgliai miestuose, dažniausiai kalbama apie pavienius asmenis. Sunku rasti atvejį, liečiantį bėglių šeimą. Galbūt tai paaiškinama, kad mieste svetimam įsilieti būdavo sunku, tačiau iškart mieste įsilieti visai šeimai – beveik neįmanoma misija.

Ypač sunku buvo įsikurti magdeburginiame mieste. 1588 m. Lietuvos Statutas (XII skyrius, 24 skirsnis)²⁴⁷ reikalavo iš atvykusio į miestą ar ieškančio pastogės žmogaus pasisakyti, kas jis, iš kur, pas ką tarnavo ir kur eina. „Miestietis, priglaudęs tokį ateivį, tą pačią arba vėliausiai kitą dieną turi pranešti miesto magistratui. Nepranešus jo priglaustas žmogus, nepaisant, ar jis pabėgęs, ar pono paleistas, bus 2 savaites geležiniais pančiais apkaltas, paskui prie darbo pristatytas ir pagaliau išvytas iš miesto, o jo globėjas – kapa grašių nubaustas“²⁴⁸.

Laikotarpiu iki „legalizavimosi“ miesto bendruomenėje, pabėgęs asmuo gyveno neapibrėžtoje būsenoje. Jis galėjo bandyti verstis miestietiška veikla, tačiau bet kuriuo metu, įrodžius jo tikrąją kilmę, jis galėjo būti suimtas ir gražintas buvusiems šeiminkams. Pakankamai didelę reikšmę atvykėlio legalizavimuisi miesto erdvėje turėjo

²⁴⁵ 1551 07 08 Vaitiekaus Osmano skundas dėl pabėgusių jo uošvio žmonių laikymo ir jo paties sumušimo, LVIA, f. LM, b. 243, l. 8.

²⁴⁶ N. J. G. POUND, *The medieval city*, Westport, 2005, p. 137.

²⁴⁷ Lappo, l. 1588 metų Statutas ..., p. 464–465.

²⁴⁸ Praspaliauskienė, R. Nereikalingi ir pavojingi: XVIII a. pabaigos – XIX a. pirmosios pusės elgetos, valkatos ir plėšikai, p. 88–89.

raštiniai įrodymai, kad pastarasis nėra susaistytas jokiais priklausomybės ryšiais ir jo bandymas įsiliesti į miesto bendruomenę yra teisėtas. Tokius išveivinius raštus galėjo turėti laisvieji žmonės, bet kartais tokius raštus gaudavo ir buvusių šeimininkų paleisti neišveiviniai žmonės. Šiuose raštuose būdavo atsisakoma šeimininko pretenzijų į vieną ar kitą konkretų asmenį ir pastarasis įgydavo imunitetą nuo šeimininko paveldėtojų persekiojimo²⁴⁹, bet tai tebuvo pavieniai atvejai. Trečiajame Lietuvos Statute asmenys, neturėję dokumento, rodančio, kas jis, iš kur, kam tarnavo ir kur eina, turėjo būti nuplakami rykštėmis ir išvaromi iš miestų bei miestelių, o už tokių asmenų laikymą, slėpimą buvo numatytos bausmės. Šiuo požiūriu dar griežtesnė buvo 1683 m. Seimo konstitucija, leidusi besibastančius, neturinčius tarnybos, niekam nepriklausančius asmenis suimti, pasilikti ir versti dirbti neribotą laiką²⁵⁰.

Visgi pastebėtina, kad miesto magistratas ne visada uoliai persekiavo miestan atsikėlusius pabėgėlius. Net jei ir teisiškai sunkiausia būdavo įsiliesti į magdeburginio miesto bendruomenę, miestuose galiojanti teisė kartais sudarydavo sąlygas ir spragas pasprukti nuo persekiojimo. Gana dažnai miesto valdžia ar paprasti miestiečiai kaltinami bėglių slėpimu ir trukdymu juos sulaikyti. Paminėtini ir atvejai, kada Kunigaikštystės valdovai dėl pernelyg dažnų tokių atvejų turėdavo kreiptis į konkrečių miestų tarybas, kad primintų, jog nevalia slapstyti pabėgusiųjų. Pavyzdžiui, 1579 m. karalius Steponas Batoras išsiuntė laišką miestų burmistrams ir tarėjams dėl pabėgusių valstiečių slapstymo²⁵¹. Valdovą dažnai pasiekdavo bajorų skundai dėl miestiečių piktnaudžiavimo Vokiečių teise ir neišduodant pabėgusių pavaldinių teisėtiems šeimininkams²⁵².

Miesto erdvė kartu galėjo būti ir palyginti saugus prieglobstis pabėgėliams, nes, kaip minėta, slapstyti neretai pagelbėdavo ir miestiečiai. Kita vertus, į miestų viešąsias erdves pirmiausia ir nukrypavo persekiotojų žvilgsnis. Miestų turgavietės ar amatininkų susibūrimo vietos – terpė, kur galėjo slėptis ir būti atpažinti pabėgėliai²⁵³. Pabėgėlis, egzistuojamas ribinėje nelegalioje būsenoje, niekada negalėjo jaustis užtikrintas ir laisvas.

²⁴⁹ 1554 08 24, Bajoro Stanislovo Kločekvičiaus pareiškimas dėl jo pavaldinio paleidimo į laisvę, LVIA, f. LM, b. 34, l. 247–248v.

²⁵⁰ Praspaliauskienė, R. *Nereikalingi ir pavojingi ...*, p. 57–58.

²⁵¹ 1579 05 14 Грамота короля Степана къ бурмистру и ратманам города Городля по делу объ укрывательстве ими беглыхъ крестьянь владыки Леонтия, AVK, T. 19, nr. 291, p. 220.

²⁵² 1547 m. sausis, Bajorų skundas dėl pabėgusių pavaldinių ir Vilniaus mieste įsikūrusių valdinių, *Русская историческая библиотека (РИБ)*, T. 30, Юрьев, 1914, p. 131.

²⁵³ 1556 12 09, Разбирательство дела по жалобе Дмитрия Кульбавича на побеге отъ него наймита, AVK, T. 21, nr. 177, p. 123.

Trečioji pabėgusių valstiečių galimybė – neįsiliesti į jokią luomą ir nebeturėti jokių šeimininkų. Tokie visiškai laisvi žmonės LDK įstatymuose prilyginti *valkatoms*. Pastarieji minimi kartu su laisvaisiais žmonėmis, laisvaisiais samdiniais, elgetomis, *vagabundi*, *rustici vagi*. Šie terminai sinonimiškai kartojosi seimų konstitucijose, seimelių nutarimuose, bet jų reikšmė pamažu kito. XVIII a. valkatų nesėslus gyvenimo būdas sietas su kriminaliniu pasauliu. Prieš šią grupę nukreiptos represinės priemonės bylojo, kad dėl savo gyvenimo būdo ji daugelį amžių buvo laikoma pavojinga, maištaujanti prieš socialinę tvarką²⁵⁴. 1468 m. Kazimiero teisyno 8 straipsnyje nustatyta, kad valkatos padarytą žalą turi atlyginti tas, kuris jį yra slapta laikęs ir nepristatęs teismui²⁵⁵. Miestų teismai valkatas už menkiausius nusikaltimus baudė mirties bausme.

Pabėgusiųjų statusas ir užribiškumas. Kadangi pabėgimas Lietuvos Statutuose prilygintas nusikaltimui, bėgliai patekdavo į nelegalumo sferą. Taip jie atsidurdavo už tuometinės teisėtumo sampratos ribų. Kokie gi svarbiausi jų „užribiškumo“ atributai? Jeigu „užribio visuomenės grupėms“ priskirtume tokius atstumtuosius kaip valkatos, elgetos, plėšikai, paleistuvės, čigonai, raganavimu kaltinami asmenys, vieni iš svarbiausių jų „užribiškumo“ indikatorių yra jų svetimumas savajai visuomenei bei juos lydintys stereotipai ir tarpgrupinė diskriminacija. Tokie asmenys tapdavo svetimi savajai visuomenei, nes pernelyg radikaliai skirdavosi jų išvaizda, elgesys, veikla nuo visuotinai priimtų normalumo nuostatų. Svetimumas išskirdavo tam tikrą grupę iš „normaliosios“ visuomenės. Toks atskirumas sudarydavo palankią terpę kurtis stereotipams, vedusiems prie nepakantumo apraiškų. Ilgainiui tokie asmenys pradėti suvokti kaip keliantys grėsmę tvarkai ir moralinėms vertybėms, kol galiausiai siekiama juos išstumti ar net fiziškai sunaikinti. Kaip tarp tokių „užribio visuomenės“ asmenų atrodytų pabėgusieji valstiečiai? Ar jie gali būti talpinami į šio „užribiškumo“ rėmus?

Pabėgusieji valstiečiai, nors ir peržengdami įstatymų numatytas leistinumų ribas, netapdavo „svetimaisiais“. Jų negalima prilyginti kitai „užribio žmonių“ grupei – plėšikams, nors ir pastaruosius identifikuojantis bruožas – įstatymų normų pažeidimas, gyvenimas nelegalumo zonoje. Pabėgimą nuo savojo šeimininko reikėtų vertinti, kaip dažniausiai vienkartinį nusižengimą, nors ir sukeltą nelegalaus gyvenimo pasekmes. Visgi vienkartinis veiksmas netapdavo jų svetimumą ir išskirtinumą pabrėžiančia socioekonominė veikla. Jei aptariamų plėšikų, vagių pastovi veikla tampa susijusi su

²⁵⁴ Praspaliauskienė, R. *Nereikalingi ir pavojingi ...*, p. 58.

²⁵⁵ Machovenko, J. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*, Vilnius, p. 50-51.

įstatymų pažeidimu ir nepaisymu, tai bėglių situacija kitokia: jie siekė ištrūkti iš neleistinumo ribų bei įsimaišyti į „normaliųjų“ visuomenės narių gretas ir imtis arba ankstesnės veiklos iki pabėgimo „kriminalo“, arba naujo ir gal neįprasto jiems socialinio vaidmens, tačiau neperžengiančio legalumo ribos. Šie bėgliai nemeta savo kitoniškumu iššūkio visuomeninei sąrangai, jie nepabėga už luominės visuomenės ribų, nes ir toliau išlieka valstiečiais, tik jau dirbančiais kitiems šeiminkams, ar bando įsilieti į miestiečių gretas.

Tai, kad tik išskirtiniais atvejais pabėgęs valstietis tapdavo svetimas savajai visuomenei liudytų ir tokie faktai, jog bėgliai po savo „kriminalo“ netapdavo atstumtaisiais. Nors jie ir būdavo persekiojami, turėdavo slapstytis, slėpti savo tikrąjį identitetą, visuomenėje jie netapdavo vien nepakantos objektais. Kai kuri „normaliosios visuomenės“ dalis (kitų dvarų savininkai, miestiečiai) ignoruodavo tokį jų nelegalumo aspektą, o kartais ir įsijungdavo į didįjį slėpynių žaidimą, kada pastariesiems netrukdydavo įsilieti į „legaliųjų“ gretas. Žinoma, tai aiškintina ir naudos siekimu. Pabėgę valstiečiai būdavo geidžiamas darbo jėgos papildymas, todėl buvo visiškai paranku prisidėti prie tokių „nelegalų“ legalizavimo.

Į sąlyginį „užribiškumą“ pakliūdavo ir anksčiau minėti pagrobtieji valstiečiai. Jų visuomeninis statusas beveik nesikeisdavo, dažniausiai keisdavosi tik šeiminkai. Jie atsidurdavo beveik identiškoje situacijoje, kaip ir savarankiškai pabėgę į kitus dvarus. Visgi tokie asmenys atsidurdavo neapibrėžtumo būsenoje. Savarankiškas pabėgimas ir pabėgėlių slapstymas kaip kriminalinis nusikaltimas stūmė „tikruosius pabėgėlius“ už įstatymo ribų. „Pagrobtųjų pabėgėlių“ atveju pastarieji kriminalinės veiklos nevykdydavo, jie tapdavo pasyvia „nusikaltimo“ auka, todėl tai lyg ir neturėjo jų stumti už neteisėtumo ribų. Visgi jų patekimas į kitą dvarą, įvykęs neteisėtu būdu, nesukurdavo teisėtumo iliuzijos. Šie asmenys tapdavo tokio neapibrėžtumo aukomis. Dėl jų išvesdinimų vykdanę teismai galėdavo tęstis gana ilgai, o problema taip ir nebūdavo efektyviai ir rezultatyviai išspręsta. Kaip ir „tikrųjų pabėgimų“ atvejais, teismai priimdavo sprendimą dėl jų gražinimo ankstesniems šeiminkams, tik tų nuosprendžių vykdymas ne visuomet būdavo sėkmingas. Pastebėtina, kad šios grupės egzistavimas „užribyje“ dažniausiai būdavo lemiamas jau vien tik teisinės traktuotės faktorius.

3.3.2 Atsakomoji reakcija į socioekonominius nusikaltimus

Kadangi pabėgimas traktuotas kaip nusikalstama ir žalinga veikla, neišvengiamai turėjo kilti atsakomoji reakcija į tokią veiklą. Reakcijos pobūdis daugiausia priklausydavo nuo to, kam ši veikla atnešdavo nuostolių ir atvirkščiai – kam garantuodavo naudą. Pirmajai grupei priklausė buvę savininkai, o antrajai – dažniausiai juos priglaudę asmenys.

Kova su pabėgimais. Tuometinėje LDK teisėje pabėgimai iš dvarų buvo traktuojami kaip materialinę žalą sukeliantys nusikaltimai, todėl ilgainiui susiformavo bendroji teisminė praktika, kaip turi būti kovojama su šiuo reiškiniu. Pirmasis etapas pabėgusių valstiečių bylose – *pabėgimo fakto paskelbimas ir pagarsinimas*. Jau Pirmajame Statute buvo įtvirtinta nuostata, kad jeigu buvęs šeimininkas apie pabėgimo atvejį nebuvo pagarsinęs ir tylėjo dešimt metų, vėlesnės pretenzijos nepriimamos: „ar kieno žmogus pas ką perbėgtų <...>, o dešimt metų apie tai tylėtų, tas dėl tų dalykų turi taip pat amžinai tylėti.“²⁵⁶. Pilies teismų knygoose galima aptikti nemažai trumpų tokių įvykių pranešančių įrašų. Pavyzdžiui, 1585 m. Upytės Pilies teisme Valentinas Tancevičius pranešė apie iš jo dvaro išėjusius valstiečius, tačiau šeimininkas ypač susisielojo dėl pabėgėlio išsivestų gyvulių. Tų pačių metų kovo mėnesį Petraškevičius pranešė apie du nežinia kur pabėgusius valstiečius. Ivanas Vizgirdas pranešė apie „savavališkai iš dvaro pasitraukusius“ valstiečius²⁵⁷. Tokius pabėgimo faktus turėdavo patvirtinti teismo pareigūnas – vaznys. 1585 m. Upytės pavieta vaznys raportavo apie ištuštėjusius valstiečių namus ieškovo dvare, kai bėgliai, išsiveždami savąjį turtą, išlupo duris bei langus²⁵⁸.

Konstatavus pabėgimą atsakomasis šeimininko žingsnis – *susekti pasprukusiuosius ir pabandyti juos susigražinti*. Kai kuriais atvejais toli ieškoti bėglių nereikėdavo: juos būdavo galima surasti net ir artimiausių kaimynų dvaruose. Pabėgusių valstiečių paieškomis ir gražinimu į vietą turėjo rūpintis vazniai. Jie, aptikę pabėgusius asmenis, apie šį faktą pranešdavo teismui ir būdavo nustatomas areštas bei pristatymo į teismą laikas²⁵⁹. Vaznys galėjo net ir panaudoti jėgą išvedant „kaltinamuosius“²⁶⁰. Aptikti

²⁵⁶ Valikonytė, I. *Pirmasis Lietuvos Statutas*, p. 206.

²⁵⁷ 1585 03 16, Заявление Петрашкевичей о побеге двух человек изъ ихъ челяди, AVK, Т. 26, nr. 136, p. 82-83.

²⁵⁸ Ten pat, p. 83.

²⁵⁹ 1585 03 16, Заявление вознаво о возвращении Петрашкевичем убедшей отъ нихъ ихъ челядины, *Ten pat*, nr. 137, p. 83.

pabėgusiuosius kartais pagelbėdavo ir atsitiktinumas. Yra rasti keli atvejai, kai pabėgėliai tiesiog būdavo atpažįstami žmonių minioje. Palankiausia erdvė surasti bėglius – tai miestų ir miestelių turgavietės ar žmonių susibūrimai mugių metu. Pavyzdžiui, 1586 m. Ramygaloje turgaus dieną Jurijaus Juknevičiaus pavaldinys atsitiktinai atpažino Juknevičiaus uošvės arklį, kurį išsivedė prieš metus pasprukęs Mikalojus Gricevičius. Iki minėtosios dienos niekas nežinojo, kur pastarasis pasislėpė. Buvo surastas naujasis arklio savininkas – Ramygalos miestietis Jonas Baltušnikas. Jo namuose rasti ir kiti daiktai, kuriuos pasiėmė pabėgęs M. Gricevičius. Miestietis bandė pasiteisinti, kad tuos daiktus pas jį paliko apsilankęs svečias, tačiau galop turėjo prisipažinti po savo stogu priglaudęs bėglį ir sutiko grąžinti tiek bėglį, tiek daiktus²⁶¹.

Jeigu ieškovas įrodydavo, kad tie konkretūs asmenys yra jam priklausantys valstiečiai, turėjo būti oficialiai pareiškiamos pretenzijos jį ar juos priglaudusiam asmenims. Pretenzijos dėl bėglių slapstymo turėjo būti pareiškiamos vaznio akivaizdoje, dėl šios priežasties pareigūnas lydėdavo ieškovą ar jo atstovus į atsakovo dvarą ar namus. Lietuvos Statute įtvirtinta norma skelbė, kad jei „teisėtumo reikalavimas“ būdavo ignoruojamas ir į jį nereaguojama bent du kartus, tokie asmenys galėjo būti patraukti į teismą. Po tokio vizito pas „įtariamuosius“ vazniai Pilies teismų knygoje palikdavo savo ataskaitas.

Visgi ne visada teismo pareigūno buvimas garantavo tokios „misijos“ sėkmę. Tokie bylinėjimai ilgai užtrukdavo, neretai tokios bylos buvo tyčia vilkinamos. Pilies teismų knygoje galima aptikti nemažą pluoštą įrašų, kai pabėgusių asmenų šeiminių reikalavimai paprasčiausiai ignoruojami, valstiečiai negražinami ir į teismą nepristatomi, o kartais ir prieglobsčio suteikimu kaltinami asmenys patys nepasirodydavo teismuose. Pavyzdžiui, 1556 m. Gardino vaznys raportavo apie atvejį, kai bėglių slapstymu įtariami asmenys neįleido į savo dvarą nei ieškovo, nei vaznio, o į pateiktus teismo raštus net nebuvo sureaguota²⁶². Kai kada nuo teismo jau paskelbto sprendimo grąžinti pabėgėlius bandoma paprasčiausiai išsisukinėti. 1584 m. žiemą Upytės pavieto vaznys Mikalojus Matvejevičius pranešė, kad ieškovui Mykolui Andrejevičiui kartu su geraisiais žmonėmis nuvykus į kunigaikštienės Ščastnos Borovskos valdas atsiimti pavaldinio, to padaryti

²⁶⁰ 1720 04 05, Заявление вознаго о наложеніи ареста въ Сельце на бѣлаго крестьянина изъ Кумова, AVK, T. 27, nr. 131, p. 138.

²⁶¹ 1586 07 14, Заявление Юрія Юхновича объ уходе отъ его теци невольнаго человека съ имуществомъ, AVK, T. 26, nr. 356, p. 310–311.

²⁶² 1556 03 02, Заявление вижа о невыдачѣ Туромъ сбѣжавшихъ къ нему крестьянѣ Скипора, AVK, T. 21, nr. 208, p. 123.

nepavyko, nes dvaro savininkai buvo išvykę, o šeiminkų duktė atsisakė ką nors daryti be tėvų sutikimo²⁶³. Panašus atvejis aptinkamas 1585 m. Upytės pavieto žemininko Jono Zareckio byloje prieš kitą žemininką Grigorijų Delnickį. Pats ponas Delnickis vaznio ir kitų gerųjų žmonių vizito dieną buvo išvykęs iš dvaro, o jo pavaldinys atsisakė vykdyti teismo nuosprendį. Jis sutiko tik perduoti teismo raštą šeiminkui po savaitės, kai jis pats vyksias pas poną²⁶⁴. Dažni atvejai, kai atsakovai tiesiog nepasirodydavo teismuose. 1691 m. vasario 25 d. į teismą šaukiamas Chelmo vyskupas, nes neišduodavo Večeslavui Stackiui jo pabėgusių žmonių ir visokeriopai ignoruodavo nevienkartinius jo prašymus²⁶⁵.

Vis dėlto tokie vilkinimai ir teismo valios nepaisymas problemos neišspręsdavo, o tik jos sprendimą atidėdavo vėlesniam laikui. Pastebėtina, kad daugeliu atvejų, įrodžius pabėgusio valstiečio priklausomybę, buvusiems savininkams juos pavykdavo susigrąžinti. Sėkmingo valstiečio pristatymo šeiminkui atveju byla būdavo pabaigiamą įrašu Pilies teismo knygoje. Beveik nėra šaltinių, galinčių paliudyti, kas laukdavo šių valstiečių juos sugrąžinus šeiminkams.

Apibendrinant galima teigti, kad nelaisvųjų valstiečių pabėgimo veiksmas juos tik ribotam laikotarpiui paversdavo to meto visuomenės „užribio žmonėmis“. Savavališkai ir neleistinais pasitraukę nuo savo šeiminko, jie pažeisdavo nusistovėjusias visuomeninio gyvenimo taisykles ir už tai turėjo būti baudžiami. Pabėgimas į kitus dvarus radikaliai nepakeisdavo jų statuso: jie ir toliau likdavo priklausomais asmenimis, turinčiais atlikti prievoles, keisdavosi tik jų šeiminkas. Visgi toks savavališkas veiksmas žmonėms, nesantiems laisviems, buvo neteisėtas. Pabėgimas į miestus atverdavo kitas galimybes. Jie galėdavo įsiliesti į kito gyventojų sluoksnio – miestiečių – gretas ir pradėti kitokį gyvenimo būdą. Visgi ir iki gyvenimo mieste „įteisavimo“ pabėgę asmenys buvo už galiojančios teisės ribų. Jie įtilpdavo į tuometinės luominės visuomenės ribas tik apgaulės būdu, nuslėpdami savąją kilmę. Radikaliausia pabėgimų iš dvarų išvada – tai

²⁶³ 1585 02 02, Заявление ВалентинаТанцевича объ уходе отъ него крестьянь, AVK, T. 26, nr. 83, p. 51.

²⁶⁴ 1585 05 15, Заявление вознаго объ отдачь на поруку бьглого крестьянина, *Ten pat*, nr. 155, p. 93–94

²⁶⁵ 1691 02 25, Позов епископу по жалобе Вячеслава Стацкаго за невыдачу бьглыхъ крестьянь, AVK, T. 23, p. 359.

nebepriklausymas jokiai luominei grupei ir klajūno bei valkatos gyvenimo būdo pasirinkimas. Tokiu būdu šie žmonės tapdavo visiškai laisvais asmenimis, bet nepriklausydami nuo nieko ir niekam, jie atsidurdavo už normalumo ir teisėtumo ribų. Toks jų gyvenimo būdas aplinkinių būdavo suvokiamas kaip kenksmingas ir pavojingas, todėl dažnai jie tapdavo nepakantose ir galimų represijų taikiniu. Pabėgusių valstiečių problemą tuometinė visuomenė sprendavo arba juos sugražindama į „pradinę“ būseną, atkurdamą sutrikdytą tvarką, arba leisdama jiems įsiteisinti, arba kovodama su visišku „teisinio užribiškumo“ egzistavimu. Visgi toks laikinas bėglių „užribiškumas“ neleido kurtis kokiai nors homogeniškai grupei su išskirtiniais „užribio“ bruožais.

Toks pabėgusių valstiečių „užribiškumas“ akivaizdžiai skyrėsi nuo kitų „užribio žmonių“. Jei raganavimu kaltinami asmenys, klajokliai čigonai, valkatos turėjo tam tikras socialines stigmatas, jie pažeisdavo nerašytus visuomenės tabu, jų „užribiškumą“ būtų galima sieti su sociokultūriniais veiksniais. Šie sociokultūrinės kilmės „užribio žmonės“ dažniausiai tapdavo nepageidaujamais ir atstumtaisiais. Tačiau tokio aplinkos atstūmimo reakcijos pabėgusių valstiečių atvejų mes beveik neišvysime. Tai tikriausiai reikėtų sieti su skirtinga jų „užribiškumo“ kilme. Jie tik bandydavo pakeisti savosios veiklos pobūdį ar tam tikrus jų statusą apibrėžiančius elementus. Tai beveik nepažeisdavo kultūros normų, o kartais jų pabėgimas, suteikiantis tam tikrą ekonominę naudą darbo jėgos stokojantiems miestams ir kitiems dvarams, sukurdavo gan pakenčiamas sąlygas tokiam teisiniam užribiškumui egzistuoti.

Susisteminant šiame skyriuje aptartus „socioekonominio scenarijaus“ pagrindinius aspektus, galima išskirti šiuos etapus. Pirmasis etapas – tam tikra socioekonominė veikla teisiniuose aktuose traktuojama kaip nelegali. Šiuo atveju teisinės visuomenės formuojama nuostata, jog vienas ar kitas veiksmas laikytinas nelegaliu, tampa pradiniu atskaitos tašku.

Antrasis etapas – teisine prasme nelegalus gyvenimas. Tokia nelegalumo būseną marginalizuoja ir verčia keisti elgseną ar gyvenimo būdą. Šiame etape galime stebėti pakankamai ryškias socialinių santykių bei statuso transformacijas.

Trečiasis etapas – „normaliosios“ ir „legaliosios“ visuomenės dalies *atsakomoji reakcija* į socioekonominį užribiškumą. Socioekonominis svetimumas sulaukia dvejopos „normaliosios aplinkos“ reakcijos: nuo palankios iki atstūmimo (priklausomai nuo to, ar svetimumas kelia grėsmę ar yra sietinas su galima nauda).

Darbe iškelta hipotezė, kad priklausomai nuo to, kokios prigimties (sociokultūrinės ar socioekonominės) faktoriai buvo dominuojantys konkrečiai visuomenei nusistatant

savo santykį su „užribiškumu“, formavosi specifiniai tapsmo „užribio žmonėmis“ mechanizmai, buvo patikrinta pasirinkus dvi skirtingus raidos modelius reprezentuojančios grupės – raganavimu apkaltinti asmenys ir pabėgę nelaisvieji valstiečiai. Šaltinių medžiagos analizė patvirtino hipotezės teisingumą. Tikimasi, kad šio tyrimo pasiūlyti modeliai galės būti pritaikyti tolimesniuose kitų visuomenės „užribio žmonių“ grupių analizėse bei padės atverti naujas tyrimo galimybes.

IŠVADOS

- Specifiniai tapsmo „užribio žmonėmis“ mechanizmai formavosi priklausomai nuo sociokultūrinės arba socioekonominės prigimties faktorių dominavimo konkrečioje visuomenėje, tokiu būdu nustatant ir konkretizuojant santykio su „užribiškumu“ modelį. Skirtingi tapsmo „užribio žmogumi“ mechanizmai nulėmė tokias „užribio žmonių“ savybes, kaip antai: padėtis tuometinėje visuomenėje, „normaliosios“ visuomenės dalies santykis su pastaraisiais, jų toleravimo laipsnis ir kovos su jų „užribiškumu“ pobūdis
- Pagal išsikelto darbo hipotezę buvo sumodeliuoti sociokultūrinis ir socioekonominis tapsmo „užribio žmonėmis“ scenarijai. Hipotezei patvirtinti ar paneigti buvo pasirinktos dvi specifinės, tik XVI – XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenei būdingos marginalų grupės, galinčios reprezentuoti socioekonominės ar sociokultūrinės prigimties tapsmo „užribio žmonėmis“ mechanizmus. Viena – raganavimu kaltinti, tardyti, bausti asmenys, kita – valstiečiai bėgliai, kurie ieškojo galimybių integruotis kitose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės erdvėse.
- Sociokultūriniame ir socioekonominiame tapsmo „užribio žmonėmis“ scenarijuose pagrindiniais atraminiais taškais pasirinktos savo / svetimo, teisėtumo / leistinum, stigmatizavimo / kriminalizavimo kategorijos. Savo / svetimo sampratos įgalino identifikuoti potencialius „užribio žmonių“ atstovus ir nuo atpažinto svetimumo keliamos grėsmės suvokimo intensyvumo priklausė atsakomoji reakcija į „užribiškumą“. Abiejuose scenarijuose atsikartoja (tačiau skirtinga seka) svetimumo ir neleistinum kategorijos. Procesų seka, kai identifikuotas svetimumas vėliau tampa juridiskai įteisintu neteisėtumu, sulaukia radikalesnės aplinkinių reakcijos nei seka, kuomet teisinis neleistinum vėliau sukuria svetimumo atmosferą. Abi šias sekas užbaigia bausmės arba „tvarkos atstatymo“ etapas.

- Sociokultūrinis „užribio žmonių“ scenarijus, kada išstūmimo į „užribį“ svarbiausiais faktoriais buvo kultūrinių normų ir tabu pažeidimai, buvo grindžiamas pasitelkus specifinį, tik XVI – XVIII a. būdingą fenomeną – raganų teismus. Remiantis šia šaltinių medžiaga nustatyta, kad sociokultūrinės kilmės užribio žmonių tapso raida praėjo šiuos etapus: nuo susvetimėjimo ir kultūrinių tabu pažeidimo kaip pirmojo etapo, keliamos grėsmės kultūrinėms vertybėms suvokimo iki stigmatizavimo (paženklinimo ir atstūmimo) bei kriminalizavimo, išstūmimo už teisėtumo ribų. Paskutinytis etapas – sociokultūriškai svetimumo ir pavojingo neutralizavimas bausmėmis ar fizinis sunaikinimas
- Socioekonominio scenarijaus raidos analizė buvo pagrįsta viena, tik tyrinėjamam laikotarpiui būdingos ekonominės bei socialinės prigimties „užribio žmonių“ grupės, - pabėgusių iš dvarų nuo savo šeimininkų valstiečių, – likimus luominėje visuomenėje atspindinti medžiaga. Socioekonominės kilmės užribio žmonių tapso raidos pradinis etapas, priešingai nei sociokultūrinės kilmės, sietinas su „užribio žmonių“ grupę identifikuojančios veiklos traktavimu, kaip nelegalios. Šis nelegalumas siejamas su neleistinu savo priklausomybės šeimininkui ar net savosios vietos luominėje visuomenėje pakeitimu. Nelegalumas išstumia socioekonominės kilmės užribio žmones į visuomeninio gyvenimo užribį. Toks egzistavimas nelegalumo būsenoje išsprendžiamas atstatant „teisėtumą“, tai yra, sugražinant pabėgusįjį asmenį buvusiam šeimininkui.
- Atliktas tyrimas parodė, kad teorinio modelio pasirinkimas pasiteisino. Raganavimu kaltintų asmenų kaip sociokultūrinio tapso scenarijaus reprezentantų išstūmimą lėmė dažniausiai visuomenės mentaliteto savitumai, vyravę tikėjimai, formavę itin intensyvių šių kitokių asmenų pavojingo svetimumo suvokimą, nuvedusį stigmatizavimo ir fizinio naikinimo link. Ženkliai skirtingą raidos kelią tapso „užribio visuomenės“ dalimi link nuėjo pabėgę valstiečiai, kaip socioekonominio scenarijaus reprezentantai, kuomet išryškėjo, kad su

socioekonominiais faktoriais susiję aptariamo laikotarpio visuomenės mentaliteto savitumai –geresnio gyvenimo paieškos ir naudos siekimas – formavo kitokį, ne tokį priešišką santykį su „užribyje esančiais“, palikdavo galimybę, palankiai susiklosčius aplinkybėms, reintegrotis į bendruomenę kitoje erdvėje (pvz., kitoje valdoje, mieste).

ŠALTINIAI

Nepublikuoti

Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas (KAKA)

b. 14

Lietuvos Valstybės istorijos archyvas (LVIA)

f. *Lietuvos Metrika (LM)*, b. 243

f. 166. Kauno miesto vaito knyga (1542-1544 m.)

f. 285. Raseinių (Žemaičių) pilies teismas (SA)

Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyrius (VUB RS)

F. 7. 1544 m. Kauno magistrato aktai

Publikuoti

Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003, t. III.

Biržų dvaro teismo knygos (1620 – 1745), Vilnius, Mintis, 1982.

Husovianas M., *Giesmė apie stumbrą*, Vilnius, Vaga, 1977.

Kazimiero teisynas (1468 m.), Vilnius, 1967.

Lappo I., *1588 metų Lietuvos Statutas, t. II: tekstas*, Kaunas, Spindulio sp., 1938.

Lietuvos Metrika kn. 4 (1522 – 1530). 4-oji Teismų bylų knyga, Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 1997.

Lietuvos Metrika kn. 225 (1528 – 1547). 6-oji Teismų knyga, Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 1995.

Malleus maleficarum: de lamiis et strigibus, et sagis aliisque magis et daemoniacis, eorumque arte et potestate, et poena: tractatus aliquot tam veterum, quam recentiorum auctorum, Francofurti, 1588, T. 1.

Raganų teismai Lietuvoje, Vilnius, Mintis, 1987.

Senasis Konstantino Sirvydo žodynas, Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas 1997.

Valikonytė I., Lazutka S., Gudavičius E., *Pirmasis Lietuvos Statutas*, Vilnius, Vaga, 2001.

Žagarės dvaro teismo knygos (1670 – 1751), Vilnius, Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2003.

Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссією (AVK):

- AVK, t. 1: Акты Гродненского земского суда, Вильна, 1865.*
- AVK, t. 3: Акты Брестского гродского суда, Вильна, 1870.*
- AVK, t. 4: Акты Брестского гродского суда, Вильна, 1870.*
- AVK, t. 5: Акты Брестского и Городненского гродских судов с присовокуплением привилегий на землевладение в Брестской и Кобринской экономиях, Вильна, 1871.*
- AVK, t. 6: Акты Брестского гродского суда: Акты Брестского подкоморского суда; Брестской Магдебургий; Акты Кобринской Магдебургий; Акты Каменской Магдебургий, Вильна, 1872.*
- AVK, t. 8: Акты Виленского гродского суда, Вильна, 1875.*
- AVK, t. 9: Акты Виленского земского суда, Вильна, 1878.*
- AVK, t. 11: Акты Виленского Магистрата и Магдебургий, Вильна, 1879.*
- AVK, t. 12: Акты Главного Литовского Трибунала, Вильна, 1883.*
- AVK, t. 15: Декреты Главного Литовского Трибунала, Вильна, 1888.*
- AVK, t. 18: Акты о копных судях, Вильна, 1891.*
- AVK, t. 20: Акты касающиеся города Вильны, Вильна, 1895.*
- Русская историческая библиотека (РИБ), Т. 30, Юрьев, 1914.*
- Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года, Мінск, 2003.*
- Шпренгер Я., Инститорис Г., Молот ведьм, Санкт - Петербург, 2001*

LITERATŪROS SĄRAŠAS

- Acus A., Kraniauskas L., *Socialinio elgesio nukrypimų sociologija*, Klaipėda, Klaipėdos universiteto leidykla, 2007.
- Andriulis V., Maksimaitis M., Pakalniškis V., Pečkaitis J. S., Šenavičius A., *Lietuvos teisės istorija: vadovėlis aukštųjų mokyklų studentams*, Vilnius, Justitia, 2002.
- Augstkalnis A., Tilžės lietuvių burtai XVI a. teismo aktuose, *Tautosakos darbai*, 1937, t. 3, p. 239 – 243.
- Avižonis K., Teisė ir teismai, *Rinktiniai raštai*, t. 4, Vilnius, Lietuvos istorijos institutas, 1994.
- Bagdonavičius A., Kauno miesto medicinos ir farmacijos raidos bruožai XVI – XVIII a., *Acta musei historiae medicinae et pharmaciae Lituanae*, t. 1, Kaunas, 1993.
- Bailey M. D., *Battling demons: witchcraft, heresy, and reform in the late Middle Ages*, University Park (Pa.), 2003.
- Baranowski B., *Procesy czarownic w Polsce w XVII i XVIII wieku*, Łódź, 1952.
- Becker H. S., *Outsiders: studies in the sociology of deviance*, London, 1963.
- Bérenger J., *Tolerancja religijna w Europie w czasach nowożytnych (XV – XVIII wiek)*, Poznań, 2002.
- Beresnevičius G., Čaplinskas T., Ragana, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius, Aidai, 2001.
- Behringer W., *Witches and witch hunts: a global history*, Cambridge, 2004.
- Breuers D., *Velnio vardu; šiek tiek kitokia raganų ir jų persekiojimo istorija*, Vilnius, Versus aureus, 2009.
- Bystroń J.S., *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce, wiek XVI – XVIII*, Warszawa, 1994, t. I-II.
- Bordes F., *Sorciers et sorcières: procès de sorcellerie en Gascogne et Pays Basque*, Paris, 1999.
- Carmonam M., *Les diables de Loudun: sorcellerie et politique sous Richelieu*, Paris, 1988.
- Clarke D., *Pro – social and anti – social Behaviour*, London, 2003.
- Cohen A. K., *Deviance and control*, Englewood Cliffs (N. J.), 1966.
- Coser L. A., *The functions of social conflict*, London, 1998.
- Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.

Danker U., Bandits and the State: robbers and the authority in the Holy Roman Empire in the late seventeenth and early eighteenth centuries, *The German underworld: deviants and outcasts in German history*, London, New York, 1988.

De Blécourt W., The making of the female witch: reflections on witchcraft and gender in the early modern period, *Gender & history*, 2000, Vol. 12, Iss. 2, p. 287 – 309.

De Certeau M., *La possession de Loudun*, Paris, 1970.

Demos J. P., *Entertaining Satan: witchcraft and the culture of early New England*, Oxford, 1983.

Dundulienė P., Kelias į laužą, *Mokslas ir gyvenimas*, 1959, nr. 4.

Dundulienė P., Siaubinga praeitis, *Mokslas ir gyvenimas*, 1958, nr. 6.

Dupont – Bouchat S., Frijhoff W., Muchembled R., *Prophètes et sorciers dans les Pays-Bas (XVIe – XVIIIe siècles)*, Paris, 1978.

Durkheim E., *Les règles de la méthode sociologique*, Paris, 1997.

Durkheim E., *Sociologijos metodo taisyklės*, Vilnius, 2001.

Erikson K., *Wayward Puritans: a study in the sociology of deviance*, New York, 1966.

Erikson K., *Wayward Puritans: a study in the sociology of deviance; with a new foreword and afterword*, [Rev. ed.], Boston, 2005.

Evans R. J., The dangerous classes in Germany from Middle Ages to twentieth century, *The German underworld: deviants and outcasts in German history*, London, 1988.

Foster G. M., The anatomy of envy: a study in symbolic behavior, *Current Anthropology*, Vol. 13, No. 2, April 1972, p. 165 – 202.

Fürst M., *Psichologija*, Vilnius, Lumen, 1998.

Gardner G. B., *The meaning of witchcraft*, Boston, 2004.

Gaskill M., The Devil in the shape of a man: witchcraft, conflict and belief in Jacobean England, *Historical research*, 1988, Vol. 71, Iss. 175, p. 142 – 171.

Geremek B., *Ludzie marginesu w średniowiecznym Paryżu XIV-XV wiek*, Wrocław etc., 1971.

Geremek B., Margines społeczny epoki preindustrialnej: kategorie i problemy porównacze, Wrocław, 1976.

Gimbutienė M., Baltų mitologija: senovės lietuvių deivės ir dievai, Vilnius, Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002.

Ginzburg C., *The night battles: witchcraft & agrarian cults in the sixteenth & seventeenth centuries*, New York, 1986.

- Gudavičius E., Teisė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius, Aidai, 2001.
- Hobsbawm E., *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*, Manchester, 1963.
- Huizinga J., *Viduramžių ruduo: studija apie keturiolikto ir penkiolikto šimtmečio gyvenimą ir mąstyseną Prancūzijoje ir Nyderlanduose*, Vilnius, Amžius, 1996.
- Jacikevičius A., *Žmonių grupių (socialinė) psichologija*, Vilnius, Žodynas, 1995.
- Jasas R., Raganų bylos Lietuvoje XVI amžiuje, *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001, t. II.
- Jasas R., Raganų teismai Lietuvoje XVII amžiuje, *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003, t. III.
- Jučas M., *Baudžiavos irimas Lietuvoje*, Vilnius, Mintis, 1972.
- Jurginis J., *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, Vilnius, Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962.
- Jurginis J., Tamsiausias puslapis Lietuvos istorijoje, *Mokslas ir gyvenimas*, 1981, nr. 4.
- Jurginis J., Lukšaitė I., *Lietuvos kultūros istorijos bruožai. Feodalizmo epocha. Iki aštuonioliktojo amžiaus*, Vilnius, Mokslas, 1981.
- Jurginis J., *Pagonybės ir krikščionybės santykiai Lietuvoje*, Vilnius, Mintis, 1976.
- Jurginis J., *Raganų gaudymo šimtmetis*, Vilnius, Mokslas, 1984.
- Jurginis J., Raganų teismai, *Raganų teismai Lietuvoje*, Vilnius, Mintis, 1987.
- Jurginis J., *Lietuvos valstiečių istorija: (nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo)*, Vilnius, Mokslas, 1978.
- Kamen H., *European Society 1500 – 1700*, London & New York, 1984.
- Kiaupa Z., Kiaupienė J., A. Kuncevičius A., *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius, A. Varno personalinė įmonė, 2000.
- Kühnel H., Svetimumas ir savumas. Naujieji amžiai, *Europos mentaliteto istorija*, Vilnius, Aidai, 1998.
- Kühnel H., Svetimumas ir savumas. Viduramžiai, *Europos mentaliteto istorija*, Vilnius, Aidai, 1998.
- Labelling in development policy: essays in honour of Bernard Schaffer*, ed. by G. Wood, London, The Hague, 1985.
- Lemert E., *Human deviance, social problems and social control*, Englewoods Cliffs (N. J.), 1972.
- Levack B. P. Czarownica, *Człowiek baroku*, Warszawa, 2001.

- Macfarlane A. D. J., *Witchcraft and Conflict, Witchcraft and Sorcery*, London, 1970.
- Machovenko J., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai: mokomoji priemonė*, Vilnius, Justitia, 1997.
- Maksimaitis M., Vansevičius S., *Lietuvos valstybės ir teisės istorija*, Vilnius, Justitia, 1997.
- Mandrou R., *Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle: un analyse de psychologie historique*, Paris, 1980.
- Matulionis A. V., *Sociologija: vadovėlis*, Vilnius, Homo liber, 2001.
- Michelet J., *La Sorcière*, Paris, 1997.
- Narbutas S. Ligos ir epidemijos, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius, Aidai, 2001.
- Oestmann P., *Hexenprozesse am Reichskammergericht*, Köln, Weimar, Wien, 1997.
- Pamerneckis S., *Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje : XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė: (statistinė analizė)*, Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 2004.
- Pilaszek M., Procesy czarownic w Polsce w XVI – XVIII w. Nowe aspekty. Uwagi na marginesie pracy B. Baranowskiego, *Odrodzenie i Reformacja*, XLII, 1998.
- Potkowski E., *Czary i czarownice*, Warszawa, 1970.
- Pound N. J. G., *The medieval city*, Westport, 2005.
- Praspaliauskienė R., *Nereikalingi ir pavojingi: XVIII a. pabaigos – XIX a. pirmosios pusės elgetos, valkatos ir plėšikai Lietuvoje*, Vilnius, Žara, 2000.
- Ragauskas A., Iš Vilniaus miesto socialinio žemėlapiu XVII a. pirmojoje pusėje – XVIII a.: elgetų organizacijos pobūdis, *Istorija*, 2007, nr. 67, p. 15 – 23.
- Ribton-Turner C. J. , *A history of vagrants and vagrancy, and beggars and begging*, Montclair (N.J.), 1972.
- Rösener W., *Valstiečiai Europos istorijoje*, Vilnius, Baltos lankos, 2000.
- Rothman R.A., *Inequality and stratification: race, class and gender*, New Jersey, 2002.
- Rotundas A., Lenko pasikalbėjimas su Lietuviu, *Šešioliktojo amžiaus raštija*, Vilnius, Pradai, 2000.
- Sabaitytė G., *Nusikaltimas ir nepakanta XVII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: istorijos magistro darbas [rankraštis]*, Kaunas [VDU], 2006.
- Sabaitytė, G., Pabėgusių iš dvarų valsiečių "užribiškumo" problema XVI-XVIII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje, *Istorija: mokslo darbai*, Vilnius, Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2010, T. 78, p. 15 – 24.

- Sabaitytė, G., Raganų tapimas "užribio žmonėmis" Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, *Lietuvos istorijos metraštis 2009/1*, Vilnius, Lietuvos istorijos institutas, 2010, p. 69 – 88.
- Sabaitytė G., Raganų "medžioklės" atgarsiai XVI – XVII a. pirmosios pusės Kaune, *Kauno istorijos metraštis*, Kaunas, Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2007, T. 8, p. 279 – 296.
- Sallmann J. M., *Raganos – Šėtono sužadėtinės*, Vilnius, Baltos lankos, 1998.
- Schild W., Teisė. Naujieji amžiai, *Europos mentaliteto istorija*, Vilnius, Aidai, 1998.
- Schild W., Teisė. Viduramžiai, *Europos mentaliteto istorija*, Vilnius, Aidai, 1998.
- Schulte R., *Man as witch: male witches in Central Europe*, Basingstoke, 2009.
- Sharpe J. A., Witches and persecuting societies, *Journal of Historical Sociology*, 1990, Vol. 3, Iss. 1, p. 75 – 86.
- Simmel G., *Conflict: the web of group-affiliations*, Glencoe (Ill.), 1955.
- Sirutavičius V., *Nusikaltimas ir visuomenė XIX a. Lietuvoje*, Vilnius, Sietynas, 1995.
- Soldatova G., Psychological mechanisms of xenophobia, *Social sciences*, 2007, Vol. 38, Iss. 2.
- Statkus N., Kolektyvinių stereotipų kilmė ir funkcijos: evoliucinės psichologijos perspektyva, *Kultūros barai*, 1998, nr. 8/9.
- Steensgaard N., Kryzys XVII wieku, *Europa i świat w początkach epoki nowożytnej, cz. 2: Ideologie, kryzysy, konflikt*, Warszawa, 1992.
- Šiaučiūnaitė – Verbickienė J., Jie/ svetimi apie mus/ savus. Sugyvenimo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenėje realijos, *Kultūrologija*, t. 10: *Kultūriniai tapatumai ir pokyčiai*, Vilnius, 2003.
- Šinkūnas P., Lietuviški žavėtojai ir raganos, *Mokykla ir gyvenimas*, 1930, nr. 6, p. 293 – 301.
- Tannenbaum F., *Crime and the community*, New York, 1957.
- Taivo R. M., *Witchcraft and gender in early modern society: Finland and the wider European experience*, Aldershot, Burlington, 2008.
- Tatariūnienė R., *Raganystės fenomenas Lietuvoje ir Vakarų Europoje: lyginamoji studija : magistro tezės [rankraštis]*, Kaunas [VDU], 1995.
- Tazbir J., Hexenprozesse in Polen, *Archiv für Reformationgeschichte*, 1981, Vol. 71.
- Tazbir J., Obraz heretyka i diabła propagandzie wyznaniowej XVI – XVII w., *Kwartalnik historyczny*, 1981, nr. 4, rocz. LXXXVIII.
- Tazbir J., Problemy wyznaniowe, *Polska XVII wieku: państwo, społeczeństwo, kultura*, Warszawa, 1977.

- The German underworld: deviants and outcasts in German history*, London, 1988.
- The medieval underworld*, London, 1979.
- The power of labelling: how people are categorized and why it matters* / edited by J. Moncrieffe and R. Eyben, London, 2007.
- Trevor – Roper H. R., *The European Witch-craze, Witchcraft and Sorcery*, London, 1970.
- Tučas P., *Ragana ant laužo Ukmergėje*, *Lietuvos aidas*, 1936, kovo 20, nr. 130.
- Vaitkus J. E., *Raganų laužai Lietuvoje*, Vilnius, 1966.
- Vansevičius S., *Valstybės ir teisės teorija: mokymo priemonė*, Vilnius, Justitia, 2000.
- Vėlius N., *Mitinės lietuvių sakmių būtybės*, Vilnius, Vaga, 1977.
- Vėlius N., *Raganų bylos Lietuvoje XVI amžiuje*, *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001, t. II.
- Volanas A., *Rinktiniai raštai*, Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1997.
- Vosyliūtė A., Kasparavičienė V., Maniukaitė G., Kocal E., *Varguomenė: gyvensena ir vertybės*, Vilnius, Socialinių tyrimų institutas, 2004.
- Weber M., *The theory of social and economic organization*, New York, 1966.
- Wetherell M., *Group conflict and the social psychology of racism, Identities, groups and social issues*, London, 1996.
- Wijaczka J., *Procesy o czary w Prusach Książęcych (Brandenburskich) w XVI-XVIII wieku*, Toruń, 2007.
- Witch craze: terror and fantasy in baroque Germany*, ed. By Lyndal Roper, New Haven (Conn.), 2004.
- Канторович Я., *Средневековые процессы о ведмах*, Шпренгер Я., Инститориис Г., *Молот ведьм*, Санкт - Петербург, 2001.

SANTRUMPOS

AVK – (*Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссією*)

LM – (*Lietuvos Metrika*)

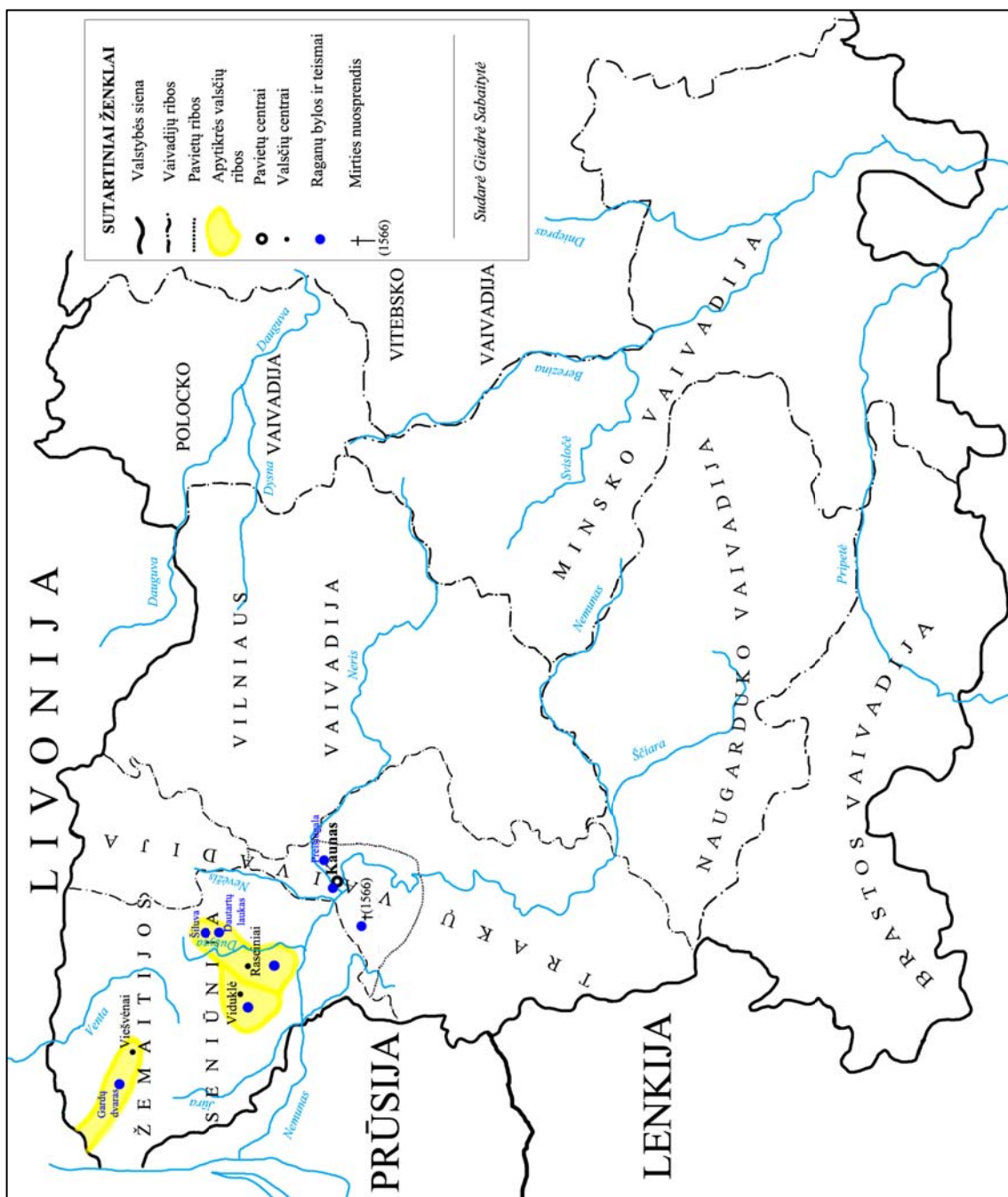
LVIA – (*Lietuvos valstybinis istorijos archyvas*)

КАКА - (*Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas*)

VUB RS – (*Vilniaus universiteto Rankraščių skyrius*)

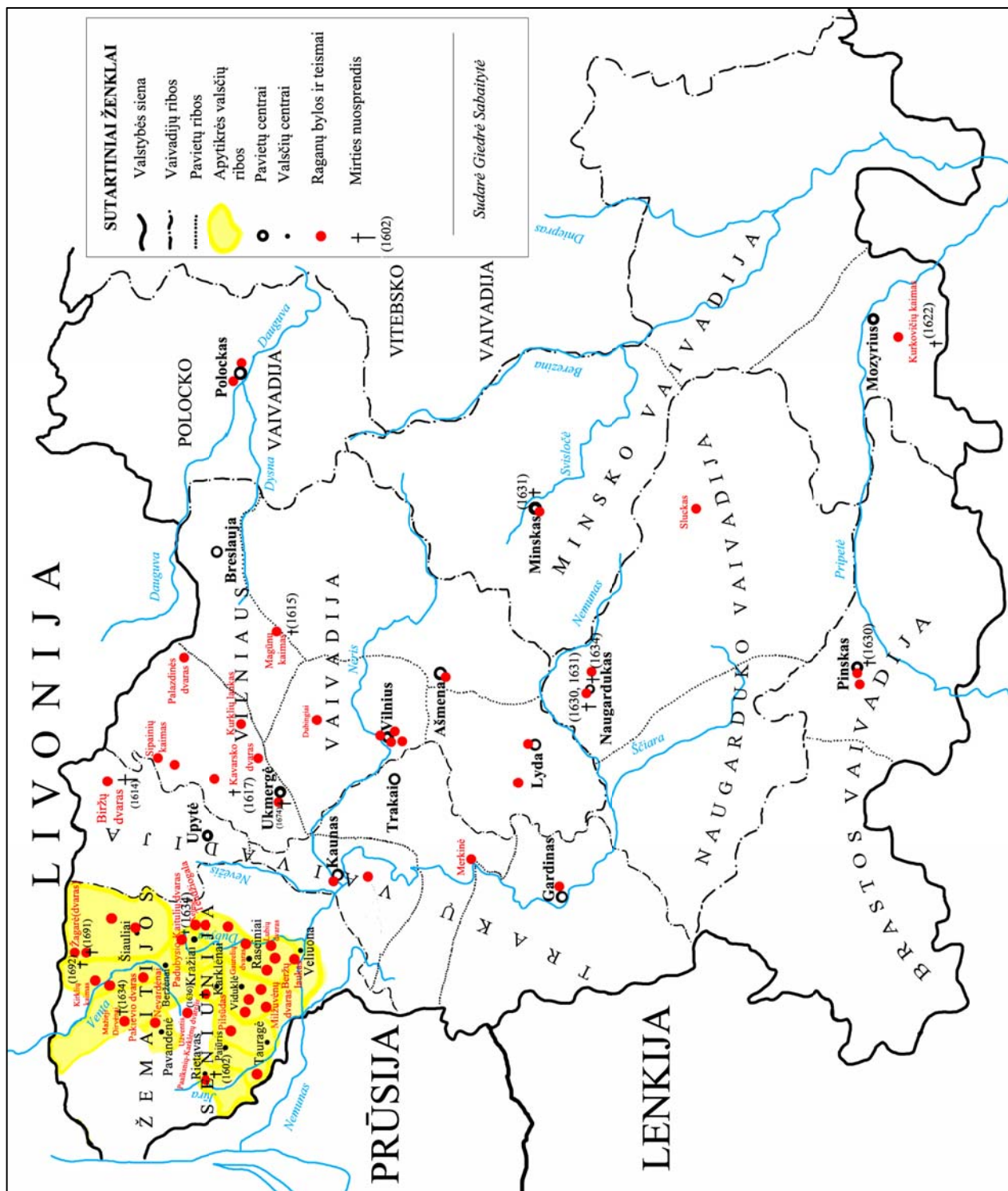
РИБ-(*Русская историческая библиотека*)

PRIEDAI

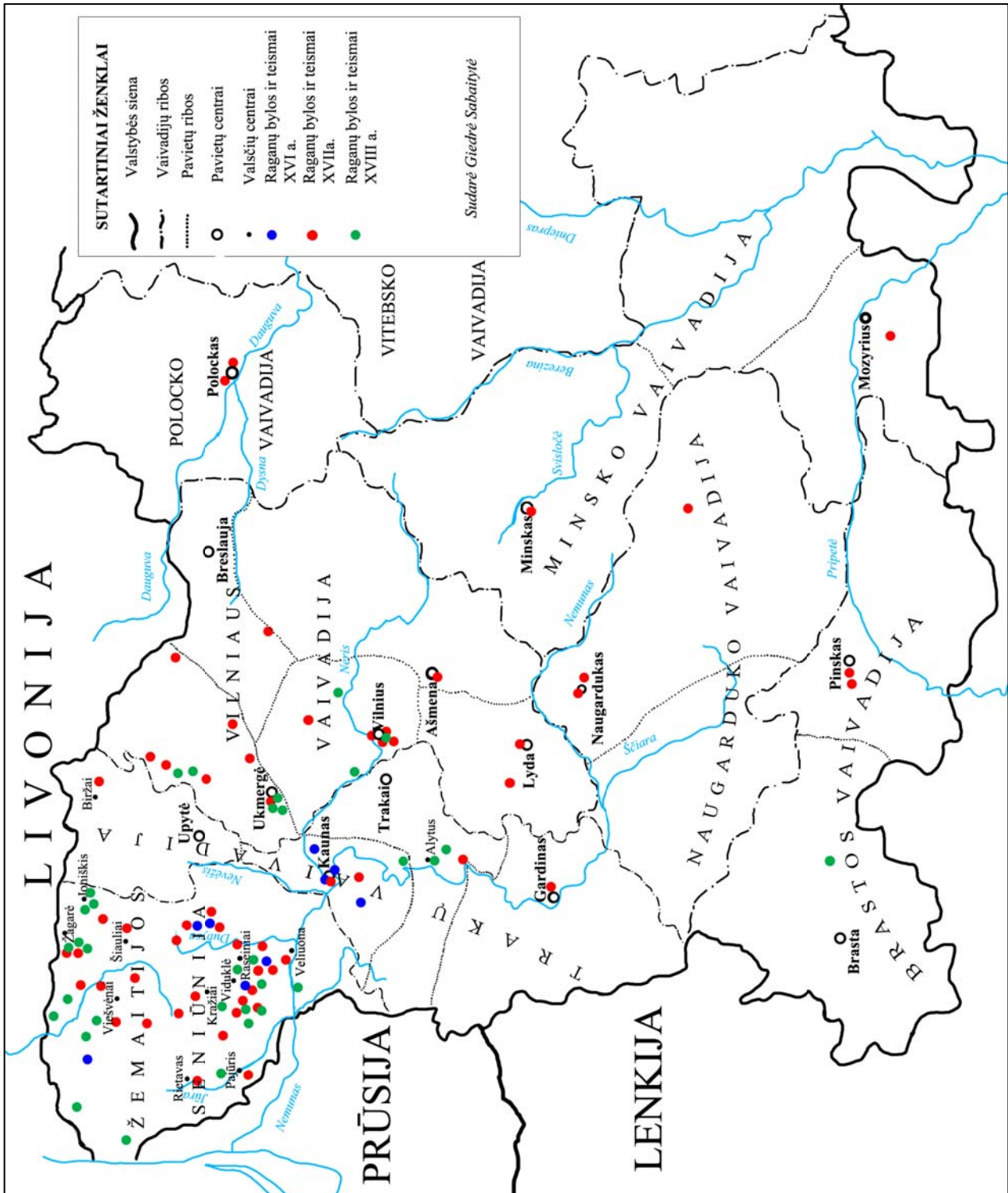

1. Raganų bylų ir teismų geografija LDK XVI a.

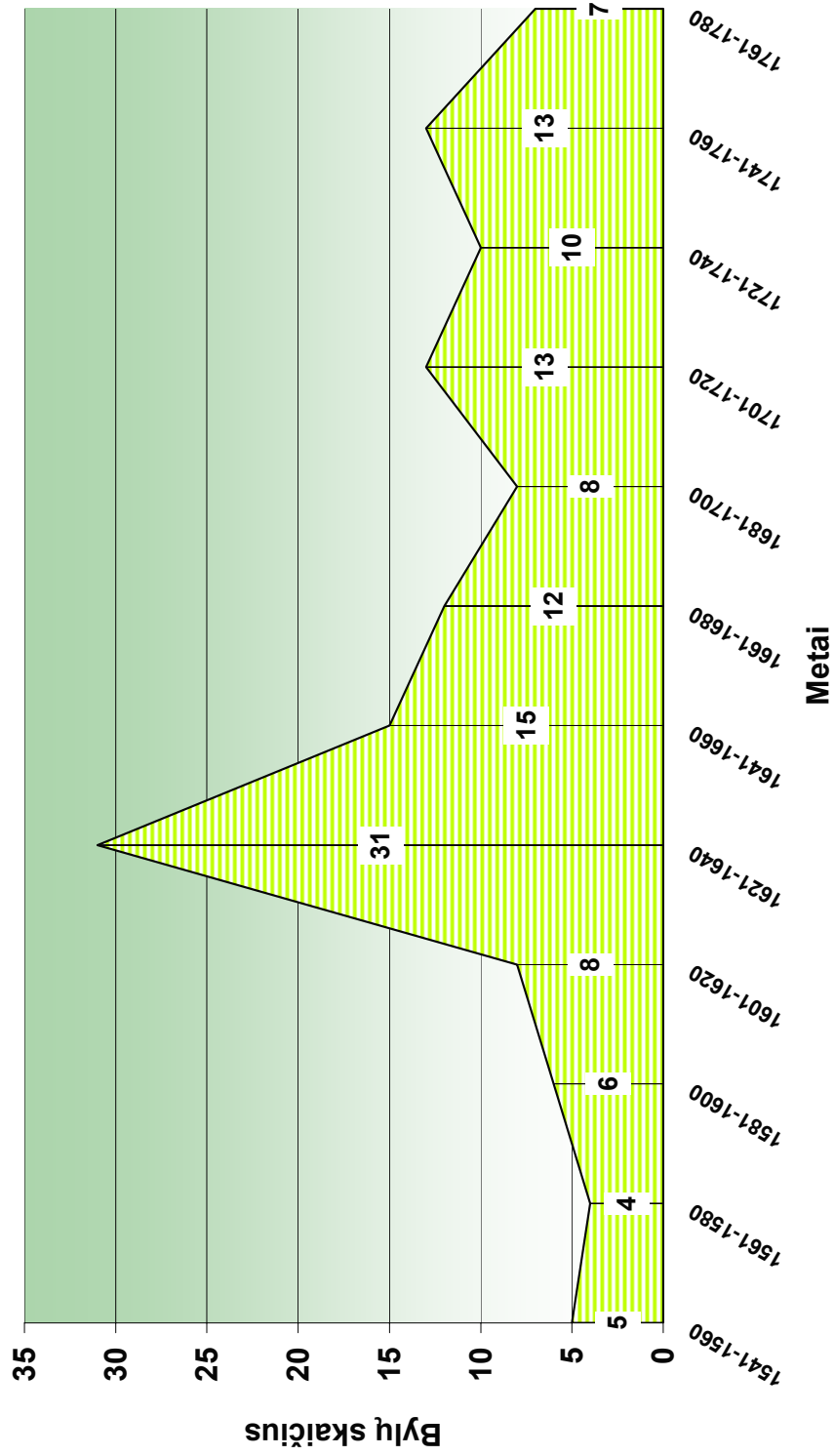
2. Raganų bylų ir teismų geografija LDK XVII a.

4. Raganų bylų ir teismų geografija LDK XVI – XVIII a.

**Raganų teismų bylos XVI - XVIII a.
Remiantis šaltinių informacija sudarė G. Sabaitytė**

5. Raganų teismų bylos XVI – XVIII a. Statistiniai duomenys

Giedrė **SABAITYTĖ**

**„UŽRIBIO ŽMONĖS“ LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAIKŠTYSTĖS VISUOMENĖJE**

Daktaro disertacija

Išleido ir spausdino – Vytauto Didžiojo universiteto leidykla
(S. Daukanto g. 27, LT-44249 Kaunas)
Užsakymo Nr. 98. Tiražas 10 egz. 2010 11 17.
Nemokamai.